

Sociologi i tiden

bakgrund

utveckling

framtid

Sociologisk forskning 1–2/97

SOCIOLOGI I TIDEN

BAKGRUND, UTVECKLING, FRAMTID

REDAKTION:

LARS HANSEN, THOMAS JOHANSSON,
ANNA-KARIN KOLLIND, PER MÅNSON
OCH LENNART SVENSSON

Daidalos

Mångfaldigande av innehållet i denna bok, helt eller delvis,
är enligt lagen om upphovsrätt av den 13.12.1960 förbjudet.
Förbudet gäller varje form av mångfaldigande genom tryck,
kopiering, bandinspelning, digitalisering etc.

Sociologi i tiden – bakgrund, utveckling, framtid

Redaktion: Lars Hansen, Thomas Johansson, Anna-Karin Kollind,
Per Månson och Lennart Svensson

© 1997. Sociologisk Forskning och respektive författare

Omslag: Pia Lundqvist

Tryck: MediaPrint i Uddevalla AB, Uddevalla 1997

ISBN: 91 7173 090 7

Bokförlaget Daidalos AB, Box 12304, 40243 Göteborg, tel. 031-422045

FÖRORD

Denna jubileumsantologi är resultatet av den uppmaning vi riktade till läsarna av *Sociologisk Forskning* i början av 1996 att skriva om sociologins historia eller om dess framtid. Utifrån de artiklar vi fått oss tillskickade har vi satt samman den här skriften som även utgör nummer 2–3 1997 av *Sociologisk Forskning*. Göteborgsredaktionen hoppas ni får mycket nöje vid läsningen av denna bok.

Göteborg, mars 1997
Thomas Johansson

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Förord	5
PER MÅNSON: Sociologi i tiden – en personlig prolog	9
LARS HANSEN: Inledning	13
SVERKER SÖRLIN: Hur länge är samhället? Gammalt och nytt i relationen historia-sociologi	29

DEL I

LARS HANSEN: Erik Gustaf Geijer. Akademiker och samhällstänkare i brytningstid	49
PER WISSELGREN: Sociologin som inte blev av. Gustaf Steffen och tidig svensk socialvetenskap	75
PER-ANDERS FORSTORP: Folkrörelseforskning inifrån. E. H. Thörnberg och den förakademiska sociologin	117
KLAS BORELL: När Michels oligarkilag kom till Sverige. Debatten om partiliv och demokratisering 1911–1920	149

DEL II

ÅKE NILSÉN: Sociologiska föreningen i Lund 1936–1940	179
ANNA OLSSON: En ny sociologi. Om inrättandet av sociologi som självständigt akademiskt ämne i Sverige 1947	203
ROLF THÖRNQVIST: Ett modernt forskningsfält växer fram. Om svensk sociologi på 30–50-talen	231

DEL III

GÖRAN AHRNE: Vad hände på åttiotalet?	269
BO ISENBURG: Sociologi, programmatisk modern	283
THOMAS BRANTE: Kausal realism och sociologi	311
THOMAS JOHANSSON: Vart tog det postmoderna vägen? Om Sociologi, ironi och framtiden	337
Författarpresentation	357

SOCIOLOGI I TIDEN

En personlig prolog

Sverige för femtio år sedan. Det stora kriget har just slutat, det krig som vi inte deltog i men som ändå kastade sin skugga över oss och bestämde vår vardag. Nu skulle ett nytt samhälle byggas, ett tryggt, ombonat och generöst samhälle, ett samhälle där barnen kunde se framtiden an med tillförsikt och där de gamla tackades för sitt slit med en generös pension. Aldrig mera krig, sade man, så som man sagt efter det första stora kriget, och ändå, ett nytt krig började torna upp sig vid horisonten. Historien gick vidare, in i det okända 1950-talet, lika okänt som det tjugoförsta århundradet nu är.

Många mindes trettioalet med dess depression, massarbetslöshet, fascistiska rörelser och krigshetsande diktatorer. Nu, när freden var säkrad, skulle ett demokratiskt välfärdssamhälle skapas, en ordnad utveckling planeras, landet moderniseras och alla skulle ingå i det gemensamma folkhemmet. Teknik och vetenskap skulle användas i utvecklingens tjänst. Bilar, vägar, järnvägar, hus, fabriker och städer skulle byggas i ett Sverige som i motsats till resten av Europa inte var sönderbombat, och allt skulle administreras av en välvillig statsmakt som bara behövde säker kunskap för att ställa allt till rätta.

Det fanns en vetenskap, som visserligen inte var etablerad men som ändå kanske kunde användas för att bygga det goda samhället. I svensk anda tillsattes en utredning som kom fram till att den nya vetenskapen – sociologi – var lämpad för syftet. Utredningen föreslog att undervisning i sociologi skulle starta, och i september 1947 tillträdde den förste professorn i sociologi vid Uppsala universitet. När 40-talet övergått i 50-talet – med Volvo PV, Hylands hörna och Koreakrig – tillsattes flera professorer, i Stockholm, Lund och Göteborg. På drygt tio år hade den nya vetenskapen etablerats på

flera håll. Mängder av sociologiska utredningar genomfördes, studenter strömmade till, avhandlingar lades fram och allt fler anställdes på de nya sociologiska institutionerna.

Under femtioalet växte den stora kullen fyrtiotalister upp och blev tonåringar. Från USA kom rock'n'roll, Elvis och stora bilar. I början av sextioalet kom Beatles, Rolling Stones och Carnaby Street från England, med långt hår, droger och utsvängda jeans, och alltihop blandades i hippies och flower power. Från USA kom också hundratusentals soldater och jättelika B 52:or som bombade det lilla landet långt bort som de nu allt äldre tonåringarna tog till sitt hjärta. Musiken övergick i politik, demonstrationstågen skanderade »Tage och Geijer – Lyndons lakejer», stora strejker bröt ut och det talades om revolution. I Paris och Chicago exploderade det; även i det lilla Sverige tog studenterna makten – om än bara i sitt eget kårhus.

Det nya ämnet som var tänkt att användas för att bygga det fridfulla folkhemmet drog till sig tusentals av dessa revoltörer. De kritiserade USA:s dominans inom ämnet, ville byta ut den »borgerliga litteraturen» mot en »proletär» och ställa sociologin »i arbetarklassens tjänst». De medelålders professorerna anklagades för att vara omedvetna, de sades stödja den kapitalistiska utsugningen och ställa sig på fel sida i klasskampen. Många upproriska lämnade universitetet och tog arbete på fabriker för att bygga kommunistiska celler i väntan på den stora revolutionen. De som blev kvar på universitetet skrev avhandlingar som gjorde dem till docenter och professorer. Mot slutet av sjuttioalet började de upproriska gå i gruppterapi för att lära känna sig själva och kunna tala om sina känslor och relationer. Psykologi ersatte sociologi som ämnet på modet och Freud tog över Marx' roll som mänsklighetens frigörare.

Så kom åttiotalet, det individualistiska, ekonomiska, satsa på dig själv-decenniet. Ingen talade om samhället längre, allt var upp till den enskilde individen. Sociologi, ämnet som först skulle bygga folkhemmet och sedan göra revolution, blev något gammalt och mossigt, förknippat med skägg och hafsiga kläder, och de nu medelålders revoltörerna kämpade förgäves i motvinden. Nu skulle allt privatiseras, man skulle betala med kontokort på krogen och belåna sina aktier för att investera i nya vinster. Karusellen snurrade

allt snabbare, vinsterna sköt i höjden, men plötsligt – pang, så sprack ballongen. Allt bara rasade, banker, företag, fastighetsbolag och välfärdsstaten. Så stod vi där med tomma fickor och kände oss lurade, utom de som hade hoppat av karusellen i tid och satt utomlands och läppjade på en dry martini på däckat på sin tjugometers lyxkryssare.

Så kom nästa knall. Folken i Öst började röra sig. Regimer föll som käglor, och till slut hände det otänkbara: Ondskans imperium föll sönder i femton bitar. Historien var slut, frihet, demokrati och marknad var dess mål och vi var där. Men det blev inte som vi trott. I stället för evig fred blev det krig på nytt. Vi lärde oss ett nytt ord: etnisk rensning. Även i det före detta folkhemmet spred sig rädslan. Landets ledare hade mördats på öppen gata, andra mördades för sitt utseendes skull och iskalla vindar från trettioalet svepte över oss i takt med att ropen »Sieg heil, sieg heil» åter började höras.

Historien fortsatte, trots allt. Nittioalet, som nu går mot sitt slut, vad kommer historien att kalla dig? Baksmällans årtionde, besparingarnas årtionde, förvirringens årtionde? Män blir förvirrade av kvinnors tal om könsmakt, unga blir förvirrade när de inte ser nån framtid, gamla, sjuka, handikappade och arbetslösa blir förvirrade när de inte kan lita på den goda staten. Världen är sig inte lik. Det finns inga stora berättelser längre, varje människa måste bygga sin egen värld, allt är postmodernt och diskursivt. Vart är vi på väg?

Nu strömmar åter studenter till sociologin för att förstå världen och samhället. Vi räknar helårsplatser, studentpeng och prestationer och försöker placera in oss i tiden. Femtio år har gått, femtio år av tillförsikt, trosvishet, tvivel, kritik, stridigheter, sökande efter en identitet, men också fyllda av sociologisk vardag, av undervisning och handledning för tiotusentals studenter och doktorander, av forskning för att bygga och förbättra välfärdens samhälle, för att förstå och förklara den värld vi lever i. Nu fyller du, svensk sociologi, femtio år. Grånad, luttrad, mogen, men fortfarande nyfiken rustar du dig inför framtiden, en framtid vi bara anar. Grattis på födelsedagen.

Per Månson

LARS HANSEN

INLEDNING

Trots att sociologi i dag är en väletablerad disciplin vid svenska universitet och högskolor har ämnet en relativt kort historia i Sverige. Den första professuren inrättades i Uppsala 1947 med Torgny T. Segerstedt som innehavare, och sedan följde en snabb expansion till övriga universitetsorter. 1954 blev Gunnar Boalt professor i Stockholm,¹ 1956 Gösta Carlsson i Lund,² 1959 Edmund Dahlström i Göteborg och slutligen Georg Karlsson i Umeå 1965. Sociologi finns sedan en tid även vid Linköpings universitet, numera inom ramen för Temainstitutionen. I takt med den pågående etableringen av regionala högskolor i Sverige skapas också alltfler möjligheter att läsa sociologi, och kurser på 60 eller 80 poäng ges idag på ytterligare nio orter.³ Sociologin har således fått ett betydande utrymme inom det svenska akademiska livet. Ett sociologiskt fält med specifika karriärvägar och belöningar har skapats, och en försvarlig mängd studenter lämnar varje år de sociologiska institutionerna med betydande kunskaper i sociologiska teorier och metoder. En annan fråga är om den kunskap som produceras och

¹ I Stockholm fanns sociologi som enskilt ämne redan 1949 där Einar Tegen stod för examinationen för licentiats- och doktorsgraderna medan en assisterande lärare undervisade och examinerade på grundutbildningen.

² I Lund etablerades sociologin som självständigt ämne egentligen samma år som i Uppsala, alltså 1947. Anledningen till att det inte blev någon professur var att dåvarande professorn i praktisk filosofi – Åke Petzäll – valde att inte byta ämnesbeteckning, till skillnad från Segerstedt i Uppsala. Själva undervisningen i Lund kom dock igång året efter, 1948.

³ Eskilstuna/Västerås, Falun/Borlänge, Halmstad, Karlstad, Kristianstad, Luleå, Sundsvall/Östersund, Växjö och Örebro.

sprids via de sociologiska institutionerna har haft någon betydelse för det svenska samhället i stort och för den internationella sociologin.

Tanken bakom denna specialutgåva av *Sociologisk Forskning* är att ge sociologer och andra intresserade en möjlighet att få en överblick över ämnets historia och reflektioner om dess framtid i en samlad volym. Avsikten är inte att ge entydiga svar på frågan om den svenska sociologins ställning i vare sig det akademiska samfundet eller i samhället utanför institutionerna, ej heller att ge en fullständig beskrivning av dess historia. Vår förhoppning är ändå att boken kan belysa viktiga sidor av ämnets utveckling och även bidra till en diskussion om sociologins nutida och framtida innehåll och uppgift i samhället.

Det har tidigare publicerats flera verk om sociologins ursprung, utveckling och traditioner. Redan 1951 skrev Bengt Rundblad och Einar Tegen på uppdrag av UNESCO en rapport med titeln *A Survey of Teaching and Research in Sociology and Social Psychology at Swedish Universities*. Denna rapport innehåller dels en historisk del där Axel Hägerström, Pontus Fahlbeck, Gustaf Steffen, E. H. Thörnberg, Gunnar Myrdal och andra samhällstänkare tas upp, dels en del som beskriver undervisning och forskning vid universiteten i Uppsala och Lund och vid högskolorna i Stockholm och Göteborg. En mer kritisk och analyserande sociologisk självbetraktelse är dock av tämligen sent datum. Från inrättandet av den första professuren fram till mitten av 60-talet tycks det inte ha funnits något större intresse för disciplinens historia. Det kan ha berott på att ämnet var tämligen ungt och inne i en expansiv fas som knappast lämnade utrymme för tillbakablickar eller självvrannsan. De första decenniernas teoretiska och metodologiska ideal var dessutom i stort sett enhetliga, vilket innebar att man i mycket mindre grad än i dag diskuterade olika sociologiska traditioner och därför inte heller fann det nödvändigt att se tillbaka. Kanske är det så att vetenskaplig självbetraktelse och självkritik först är möjlig och aktuell när en disciplin helt och fullt blivit accepterad inom det akademiska samfundet och uppnått en storlek som ger plats för olika perspektiv.

Den första mer sammanhållna översikten av modern svensk sociologi var Anders Gullbergs *Till den svenska sociologins historia* (1972). I denna lilla skrift sägs en hel del som skulle komma att användas som utgångspunkt för senare studier. Några av de senare framställningarna är personligt färgade tillbakablickar av forskare som varit verksamma inom sociologin (t.ex. Fridjonsdottir 1987,⁴ Dahlström 1995), andra har varit kritiska betraktelser av den dominerande traditionen (t.ex. Zetterberg 1966, Therborn 1973b). Även *Sociologisk Forskning* Nr 2 1973 tar upp den svenska sociologins historia. Redaktionen skriver i inledningen (s. 3): »Förhoppningsvis skall [...] detta nummer, och den debatt vi vill skall följa, bidra till att placera den svenska sociologin i ett historiskt och samhällligt sammanhang». Numret innehåller ett antal artiklar som belyser den svenska sociologin ur olika synvinklar, och det är intressant att notera hur stora åsiktskillnader det då var mellan olika företrädare för disciplinen. 1988, slutligen, utkom *Sociologin i Sverige: Vetenskap, miljö och organisation*, en utvärdering av svensk sociologi genomförd av Erik Allardt, Sverre Lysgaard och Aage Bøttger Sørensen.

Detta är några exempel på hur svenska sociologer har tagit sig an sin egen historia. Hur de olika författarna valt att behandla historien är i hög grad beroende av hur de sett på sociologins roll både inom och utom det akademiska samfundet. Varför har vi då gett oss på ännu ett försök att placera sociologin i ett historiskt och samhällligt sammanhang? De flesta är nog överens om att sociologins uppgifter är att samla, utveckla och sprida kunskap om det samhälle vi lever i. Men eftersom dagens samhälle inte är statiskt måste varje tid göra sin beskrivning och analys av just sitt samhälle, eller med andra ord: *var tid har sin sociologi*. Detta är en viktig utgångspunkt även för historieskrivningen om ämnet. Men det är även av vikt att beakta att det finns en kontinuitet i samhällsvetenskapens utveckling, på samma sätt som vi finner en kontinuitet i samhällets utveckling. Liksom var tid har sin sociologi har därför var tid även sin sociologihistoria, en historia som ständigt

⁴ Boken är en sammanställning av en serie föreläsningar vid sociologiska institutionen i Lund där första och andra generationens svenska sociologer fick ge sin syn på svensk sociologi och dess historia.

befruktas av nya perspektiv och insamlade kunskaper från idéhistoriker, vetenskapsteoretiker och – självklart – sociologer som intresserar sig för sin egen disciplins historia och utveckling.

Detta är anledningen till att vi, trots att det redan finns en flora av översikter över den svenska sociologin, valt att publicera ytterligare en bok om dess historia. Denna bok skiljer sig delvis från de tidigare genom att den koncentrerar sig på svensk sociologi innan ämnet fanns som självständig disciplin, d.v.s. tiden före 1947. Några av de många källådrorna som utgör den svenska sociologins förhistoria är viktiga för att förstå ämnets uppkomst och utveckling, och denna förhistoria är dessutom relativt lite uppmärksammas. Vi har i denna bok också velat rikta blicken framåt, genom att ta med bidrag som diskuterar och kommenterar en möjlig framtid för sociologin både vad gäller dess inre utveckling och dess roll i samhället. Eftersom boken koncentrerar sig på ämnets förhistoria och dess framtid finns det skäl att här i inledningen kort rekapitulera de senaste femtio årens utveckling inom sociologin.

På ett övergripande plan kan man säga, vilket de flesta betraktare är överens om, att svensk sociologi fram till mitten av 60-talet var ett tämligen enhetligt ämne. Därefter inträdde en period av splittning och kris som vid mitten av 70-talet resulterade i en sociologi som främst karakteriserades av teoretisk och metodologisk mångfald. Samtidigt utvecklades en mängd »bindestreckssociologier» (familjesociologi, organisationssociologi, ekonomisk sociologi etc), vilket har lett till att professionell sociologisk verksamhet i dag förutsätter specialisering inom någon eller högst ett par av dessa sociologins delområden. Detta har i sin tur förstärkt den teoretiska och metodologiska mångfalden inom ämnet. Gränserna mellan de olika typerna av sociologi är dock svåra att dra, och ibland tycks det mer handla om att vissa grupper av forskare har gemensamma intressen än om att de har skilda teoretiska eller metodologiska perspektiv.

Utifrån detta övergripande perspektiv framstår perioden mellan ca 1965 och 1975 som den mest intressanta, och en kort redogörelse för de interna debatter som då var ett inslag i ämnets omvandling är därför på sin plats. 1966 inleddes i *Sociologisk Forskning* den så kallade mjukdatadebatten. Startpunkten var Hans Zetterbergs arti-

kel »Traditioner och möjligheter i nordisk sociologi» där han införde distinktionen mellan hårddata- och mjukdatasociologi och menade att nordisk sociologi hade dominerats av endast en av flera amerikanska traditioner, hårddatasociologin (Zetterberg 1966:4). I det följande numret av tidskriften gjorde Johan Asplund en tydligare distinktion då han förutom den empiriska uppdelningen i hård- och mjukdata urskilde hårdhet och mjukhet i den sociologiska teorin. Han fick då fyra olika typer av sociologi:

[...] 1) teoretiskt hård och empiriskt hård, 2) teoretiskt hård men empiriskt mjuk, 3) teoretiskt mjuk men empiriskt hård, 4) teoretiskt mjuk och empiriskt mjuk.

En framställning är, grovt talat, teoretiskt hård om den uppvisar betydande inslag av begreppsanalys och/eller formalisering och/eller axiomatisering. En framställning är (i surveysammanhang) empiriskt hård om den uppfyller stickprovsmetodikens och den statistiska analysens regler och förordningar. (Asplund 1966a:96f).

Asplund hävdade att det var kategori två och tre som dittills dominerat svensk sociologi, och att det var den typ av sociologi som ryms under kategori fyra som var kontroversiell. Han menade att mjukdatasociologin var berättigad »[...] endast om den presenterar iakttagelser som ingen, eller åtminstone inte hårddatasociologerna tänkt på förut» (Asplund 1966a:102).

Sociologisk Forskning Nr 3 1966 hade temat »Hur är mjukdatasociologin möjlig?» I detta och nästföljande nummer samlades ett antal anföranden som hölls vid ett seminarium i Uppsala där möjligheten av en mjukdatasociologi debatterades. Asplund anslår i inledningen en mycket försiktig ton och skriver att avsikten inte är »[...] något försök att göra *propaganda* för mjukdatasociologin. Och alldeles avgjort har inte avsikten varit att på något sätt misskreditera hårddatasociologin. [...] Avsikten har i stället varit den helt okorrumpade att belysa frågan om möjligheten av andra kunskapsvägar än de som hårddatasociologin erbjuder» (Asplund 1966b:158). Vad gäller en sådan händelse som mjukdatadebatten är det viktigt att beakta den historiska kontexten. Debatten uppstår inte av sig själv *inom* sociologi utan är ett resultat av att forskningsobjektet – samhället – har genomgått en omvandling. Många, i

synnerhet yngre sociologer, såg svårigheter med att analysera det samhälle de själva upplevde med utgångspunkt i traditionella metoder. Empiriska undersökningar med efterföljande kvantifiering av sociala data gav inte svar på vad som egentligen höll på att hända i samhället, och framför allt varför vissa förändringar inträffade just då. Den traditionella metodikens oförmåga att besvara de frågor som under andra halvan av 60-talet tycktes mest angelägna utgjorde grunden för försöken att formulera alternativ.

Sociologins omorientering förstärktes av den nya generation studenter som i aldrig förr skådat antal strömmade till universiteten. Det politiska engagemanget var ett viktigt inslag, och omvärldens konflikter (i synnerhet Vietnamkriget) kom att få betydelse. Sett i ett större sammanhang var det dock endast en tämligen liten krets radikala studenter som formulerade 68-rörelsens appeller och engagerade sig politiskt. För det stora folkflertalet gick livet sin gilla gång och få hörsammade revolutionsuppmaningarna från student-intelligentian i storstäderna. Betydelsen av 68 års studentaktiviteter låg snarare i ett inflytande på samhällsdebatten som i sin tur fick ett avgörande inflytande på utvecklingen inom vissa ämnen vid universiteten. Sociologin – som var det ämne som kanske främst attraherade många ungdomar med vänstersympatier – påverkades naturligtvis extra starkt.

Att marxismen fick en självständig ställning och utvecklade nya angreppssätt i samhällsstudiet var kanske det som mest präglade sociologin under åren kring 1970. En förklaring till att marxismen fick ett sådant genomslag vid denna tid är att den allmänna politiska radikaliseringen i samhället fick många unga att söka ett alternativ till en politisk ordning som inte längre tycktes kunna försvara de värden som en gång hade varit dess grund. Framför allt USA – som på 50-talet hade framstått som frihetens och möjligheternas land – visade både i Vietnam och mot sin egen svarta befolkning upp en hänsynslöshet som försvagade tron på dess demokrati och grundlagsfästa mänskliga rättigheter. En annan förklaring är att de teoretiska och politiska alternativ till sovjetmarxismen som hade utvecklats i Tyskland och Frankrike under mellan- och efterkrigstiden nu började uppmärksammas även i Sverige. Sålunda fanns en situation där gamla politiska ideologier mer framstod som impe-

realistiska, förtryckande och utsugande än som försvarare av demokratiska ideal, samtidigt som ett både teoretiskt och politiskt alternativ kunde erbjudas i en marxistisk referensram. Betydelsen av denna nya marxism för samhällsvetenskaperna – och i synnerhet för sociologin – kan knappast överskattas. Den fick snabbt en stark ställning bland de radikala studenterna, men påverkade även äldre sociologer, om inte annat genom att de var tvungna att försvara sina teorier mot en helt ny typ av kritik.

Erik Allardt skriver om sociologikrisen och varför det sker en vändning inom sociologin just vid decennieskiftet mellan 1960- och 1970-talet »[...] att sociologin fram till 1970 var ett svar på problem som industrialismen och industrialiseringen hade skapat. Då bryter en ny tid fram och ett nytt samhälle – postindustriellt, automatiserat, datoriserat – håller på att uppstå» (Allardt 1987:235). Allardts »ganska osäkra svar» uttrycker just det faktum att sociologin speglar det samhälle vi lever i. Men sociologin är även ett försök att ge svar på varför samhället ser ut som det gör och därför måste dess förändrade karaktär innebära att frågorna som skall besvaras har förändrats. Och det var just detta som inträffade under 60-talet; samhället förändrades men för att förändringen skulle nå fram till sociologin krävdes att frågorna om samhället omformulerades.

Bästa sättet att förtydliga detta är att ställa olika slags frågeställningar emot varandra. Som Allardt påpekar var den tidigare sociologin intresserad av att svara på frågor rörande problem inom det existerande samhället, med vilket man menade det moderna västerländska välfärdssamhället. Man försökte med hjälp av de sociologiska verktygen förtydliga vissa fenomen som grumlade bilden av det goda samhället för att på så sätt kunna visa var insatser borde göras för att förbättra det. Den demokratiska välfärdsstaten ifrågasattes aldrig. Visserligen ansågs inte systemet vara perfekt, men det ansågs lika fullt vara möjligt att inom ramen för detta system göra behövliga justeringar och därigenom uppnå högre tillfredsställelse för samtliga samhällsmedborgare. Det som förändrades i slutet på 60-talet var framför allt att många började ifrågasätta *hela* samhällsbygget. Man kritiserade kapitalism, imperialism, patriarkatet och över huvud taget alla de strukturer som av tidigare samhällsbetraktare tagits för givna. Sfären för frågeställningarna utökades alltså

väsentligt och en medvetenhet om att sociologisk kunskap kunde belysa det existerande samhällets snedvridna maktstrukturer växte snabbt fram.

Några år efter mjukdatadebatten startade den så kallade värderingsdebatten. Denna tog till skillnad från mjukdatadebatten sitt avstamp »[...] i den akademiska undervegetationen [...] i de radikala kretsar där demokratiseringen av den högre utbildningen diskuterades [...]» (Gullberg 1972:37). Dessa vänsterradikala kretsar hävdade att samhällsvetenskapen i Sverige led av en borgerlig bias, att det var borgerliga värderingar som styrde forskarnas sätt att betrakta och analysera samhället. Denna snedvridning påstods framför allt innebära att man såg samhället ur ett mikroperspektiv och undvek att ställa frågor om hur strukturer på makronivå var bestämmande för individers och klassers plats i den samhälleliga hierarkin. Johan Asplund skriver då att sociologin på nytt är på väg mot en kris och att »[d]en nya krisen markeras av att man nu på allvar börjat ställa sig frågor av följande typ: Är sociologin värdenneutral? Kan sociologin vara värdeneutral? Bör sociologin vara värdeneutral?» (Asplund 1968:246). Den under en tid ganska högljudda debatten minskade så småningom i intensitet, men frågorna om vetenskapens objektivitet har haft fortsatt aktualitet och är något som forskare och studenter även i dag konfronteras med.

Ett påtagligt tecken på sociologins så kallade kristillstånd några år in på 70-talet var den minskande tillströmningen av studenter, men det fanns samtidigt saker som framstod som mer bekymmersamma:

Bilden av den svenska sociologin domineras i dag av en stark polarisering mellan i huvudsak två forskningsinriktningar, och denna klyfta, med allt vad den innebär från kommunikationssvårigheter till aggressivitet, är en viktig faktor bakom sociologins forskningskris. Segmenteringen förefaller dessutom sprida sig och kommer, om den utvecklingen fortsätter, att göra varje sociolog till en mycket ensam samhällsforskare. Det vore inte bara en så där i största allmänhet ödslig framtidsutsikt – det vore förödande för sociologin. (Hård af Segerstad 1973:8).

Sociologins kris innebar alltså inte att ett nytt paradigm etablerades. I stället uppstod en situation där den tidigare dominerande

riktningen tog ett steg åt sidan och beredde plats för flera andra, bland dem marxism, symbolisk interaktionism och feminism.

Ett bra exempel på den splittring som uppstod vid mitten av 70-talet är Gert Nilsons doktorsavhandling som lades fram i Lund där Joachim Israel accepterade den, vilket Edmund Dahlström vid Nilsons hemmainstitution i Göteborg inte hade gjort. Oenigheten kring Nilsons avhandling visade på en djup spricka inom den skandinaviska sociologin som karakteriserades av två diametralt motsatta ståndpunkter: å ena sidan den som accepterar att ett samhällsvetenskapligt arbete kan bygga på en mer subjektiv uppfattning om världen och samspelet mellan människor, och å andra sidan den som hävdar att en vetenskap – även en samhällsvetenskap – skall vara grundad på objektiva kriterier och empiriskt prövbar och därför inte kan acceptera mer personligt hållna samhällsbeskrivningar som vetenskap.

På disputationen var Dag Østerberg opponent till Nilson, och han var mycket positiv till avhandlingen som han ansåg vara präglad av stor idériedom och betydande kunskaper inom sociologisk teori. En som inte var lika imponerad av Nilsons prestation var Karl Erik Rosengren som i sin »opposition ex auditorio» gav följande omdöme:

Nilsons arbete innebär alltså en medveten provokation mot vedertagna vetenskapliga normer, vilka samtliga konsekvent nonchaleras. Om man skulle godkänna en sådan avhandling, skulle man därmed också ha fränkämt sig varje möjlighet att i fortsättningen uppställa några som helst vetenskapliga krav. I fortsättningen skulle vilken aforistisk essä som helst kunna godkännas som doktorsavhandling i sociologi. (Rosengren 1979:18).

Joachim Israel försvarade i sin »opposition ex auditorio» Nilsons avhandling: »Låt mig då till slut säga att jag betraktar det personligen som en stor ära att du ville komma hit och disputerar hos oss. Jag betraktar det som en uppskattning av att vi här tillåter ett vetenskapligt arbete som inte följer vissa trånga mallar» (Israel 1979:24). Det mest intressanta med denna oenighet mellan svenska sociologer är att etablerade ämnesföreträdare intog olika vetenskapsteoretiska och metodologiska ståndpunkter och således fram-

förde vitt skilda åsikter om vad som kunde eller inte kunde accepteras som sociologi. Oenighet är dock knappast någon ny företeelse inom den vetenskapliga världen, men i fallet svensk sociologi kan man med relativt stor säkerhet hävda att det fanns mycket litet av oenighet fram till mitten av 60-talet. Då började en process med en lugn och sansad mjukdatadebatt vars kulmen nåddes med »fallet» Nilson där till och med professorer inom samma disciplin var djupt oense om vad som skulle betraktas som godtagbar vetenskap.

Ovanstående nedslag i den tioårsperiod då den svenska sociologin genomgick sin stora omvandling är bara ett av många möjliga sätt att beskriva vad som skedde under dessa år. Debatterna och kontroverserna är dock viktiga som uttryck för en förändrad relation både till samhället och till den egna disciplinen. Vad man i dag kan beklaga är att den debatt som fördes under dessa år snarast har avstannat, att den svenska sociologin i allt större utsträckning har kommit att bestå av olika diskursiva fält utan de kontaktytor som är nödvändiga för ett fruktbart utbyte av teoretiska och metodologiska perspektiv.

Men var står då sociologin i dag? Sociologin växte fram ur en ambition att belysa förhållanden i samhället för att denna belysning skulle kunna leda till förändringar och förbättringar. Kan denna vetenskap fungera som en samhällets strålkastare på sig själv, och därigenom hjälpa nutidsmänniskan att förstå sin egen situation? Eller kommer sociologer att bli så uppbundna i sina egna verksamheter och med sina egna karriärer att de glömmer att föra en dialog med samhället utanför institutionerna? En disciplin som utger sig för att säga något om det samhälle vi lever i måste hela tiden kunna relatera sig till detta samhälle och de snabba skiftningar det genomgår. I dag ligger sociologins största utmaning kanske i att (åter) erövra en plats i det offentliga samtalet.

Titeln på denna antologi *Sociologi i tiden* anspelar på det faktum att sociologin är en vetenskap vars själva existensberättigande hänger på huruvida man lyckas befinna sig i takt med samhällsutvecklingen. Hur sociologin skall lyckas med detta finns det dock en mängd olika uppfattningar om. Förhoppningsvis kan de artiklar som har samlats här ge inspiration till en debatt om sociologins framtida roll.

Bokens innehåll

Boken inleds med artikeln »Hur länge är samhället? Gammalt och nytt i relationen historia-sociologi» av Sverker Sörlin, ursprungligen muntligt framförd vid Sociologförbundets årsmöte 1996 i Umeå med samma titel som denna bok. Sörlin fokuserar förhållandet mellan sociologi och historia som kunskapstraditioner och arbetssätt, och visar hur sociologin befruktat den historiska vetenskapen. En slutsats är att de två disciplinerna borde samarbeta mer än vad de gör i dag, ett samarbete som skulle vara till gagn för båda parter.

Del I behandlar tidig svensk socialvetenskap. Ett intressant faktum är att denna har haft mycket liten betydelse för den sociologi som etablerades efter andra världskrigets slut. Svensk sociologi har inga egna klassiker utan har i det stora hela hämtat sin inspiration från utländska teoretiker. Några allvarligt menade försök att söka sig tillbaka och finna teoretiska utgångspunkter bland tidiga svenska socialvetare har inte heller funnits. Att Sverige inte stod i frontlinjen vad gäller utvecklandet av den nya socialvetenskapen har sina skäl: »En rätt naturlig historisk utgångspunkt är att de nordiska länderna befann sig i Europas periferi vid tiden för industrialisomens genombrott och att sociologins stora klassiker kom från länder i centrum där det industriella samhällets dominerande tendenser först gjorde sig gällande» (Allardt m.fl. 1988:35).

De tre inledande artiklarna behandlar tre samhällstänkare som mer eller mindre har negligerats av modern svensk sociologi. Syftet med att lyfta fram dessa är inte att upphöja dem till sociologiska klassiker, utan mer att försöka visa att det svenska socialvetenskapliga tänkandet faktiskt har en ganska lång historia. Tar man sin utgångspunkt i att sociologin är ett sätt att reflektera över samhället som intimt hänger samman med övergången från ett samhällssystem till ett annat – från det agrara ståndsbaserade till det industriella klassbaserade samhället – hamnar man i det tidiga 1800-talet, och det kan därför vara lämpligt att söka efter de första sociologiska tankegångarna just i denna period. I den inledande artikeln, »Erik Gustaf Geijer: Akademiker och samhällstänkare i brytningstid», skriver Lars Hansen om förändringar i samhället och inom det

akademiska livet utifrån Erik Gustaf Geijers utveckling från en konservativ hållning till ett mer modernt samhällsfilosofiskt perspektiv. Per Wisselgren behandlar i sin artikel »Sociologin som inte blev av: Gustaf Steffen och tidig svensk socialvetenskap» den tidiga sociologins etablering kring sekelskiftet där nationalekonomen och sociologen Steffen är en naturlig centralgestalt. Perspektivet är vetenskapshistoriskt och vetenskapssociologiskt, och den övergripande tesen är att Steffen bör förstås och beskrivas mot bakgrund av sin samtid. I detta fall framstår han som en svensk motsvarighet till sociologer på kontinenten. Folkrörelseforskaren E. H. Thörnberg behandlas av Per-Anders Forstorp i artikeln »Folkrörelseforskning inifrån. E. H. Thörnberg och den förakademiska sociologin». Thörnberg, som enligt Torgny T. Segerstedt skulle ha varit den rättmätige innehavaren av den första svenska professuren i sociologi, skrev flera böcker om de svenska folkrörelserna ur ett sociologiskt perspektiv. Forstorp anlägger ett kunskapsociologiskt perspektiv och fokuserar det faktum att Thörnberg inte var akademiker, men samtidigt mycket lärd och stod för en stor del av introduktionen av ett sociologiskt betraktelsesätt till de svenska folkrörelserna.

Den svenska sociologin har – som nämndes ovan – fått sina främsta influenser från utlandet. Vid olika tidpunkter har en eller flera teoretiker haft ett mycket stort inflytande på hur sociologer i Sverige har analyserat det svenska samhället. Välkända exempel på detta är Parsons under åren efter andra världskriget, Marx från mitten av 60-talet och – i vår egen tid – moderna klassiker som Habermas, Bourdieu och Giddens. Klas Borell visar i den fjärde och sista artikeln i del I, »När Michels oligarkilag kom till Sverige», upp ett tidigt exempel på hur en samhällsvetenskaplig teori införlivas i både den politiska och vetenskapliga svenska debatten. Även här är Steffen en central gestalt, men mer utifrån hans politiska engagemang som socialdemokratisk riksdagsman.

Del II består av tre artiklar som ur olika aspekter behandlar den akademiska etableringen av svensk sociologi. Åke Nilsén beskriver i sin artikel »Sociologiska föreningen i Lund 1936–1940» bildandet av en sociologisk förening i Lund 1936. Han analyserar varför det var just i Lund som ett tydligt akademiskt intresse för sociologin

uppstod, och visar hur vissa av föreningens centralfigurer (Tegen, Segerstedt, Pfannenstill) kom att påverka sociologins utveckling och framtida inriktning. Debatten som på 30- och 40-talen fördes runt hur framtidens samhällsvetenskapliga forskning skulle bedrivas, och hur ett sociologiskt betraktelsesätt skulle inkorporeras i den akademiska organisationen beskrivs av Anna Olsson i artikeln »En ny sociologi: Om inrättandet av sociologi som självständigt akademiskt ämne i Sverige 1947». Rolf Törnqvist granskar i artikeln »Ett modernt forskningsfält växer fram» sociologiska perspektiv i det akademiska forskningsfält som började växa fram i Lund och Uppsala på 30- och 40-talen. Trots att olika debattörer hade påpekat hur viktigt det var att se förbindelser mellan aktörer och samhällsstrukturer kom svenska sociologer att bortse från dessa. I sin inriktning på problem i samband med efterkrigstidens reformverksamhet tolkade de 'modern' amerikansk sociologi i ensidigt kvantitativt strukturella termer. Varken marxistiska försök, socialpsykologiska ansatser eller tidigare svenska traditioner kunde göra sig gällande mot denna dominerande reflexionsstil. Konsekvenserna analyseras i anslutning till några utvärderingar och utestängningsmekanismer som diskuteras med hjälp av institutionella perspektiv hos Robert Wuthnow och Pierre Bourdieu.

Del III består av fyra artiklar som på olika sätt förhåller sig till debatten inom samtida svensk sociologi. Medan de två första artiklarna, »Vad hände på åttioalet» och »Sociologi, programmatisk modern», skrivna av Göran Ahrne respektive Bo Isenberg, berör frågan om sociologins eventuella kris, handlar de följande artiklarna, »Kausal realism och sociologi» och »Vart tog det postmoderna vägen: Om sociologi, ironi och framtiden», skrivna av Thomas Brante och Thomas Johansson, om hur vi som sociologer kan förhålla oss till utvecklingen inom dagens sociologi.

I den inledande artikeln diskuterar Göran Ahrne vad som hände i svensk sociologi på 1980-talet. Han fokuserar och problematiserar de pluralistiska tendenserna inom disciplinen och menar att det har skett en försvagning av sociologin och att den blivit mer diffus till sin karaktär. Det finns flera indikationer på att sociologin idag har förlorat sin betydelse och status i samhällsdebatten. Paradoxalt nog finns det idag ett oförsvagat intresse inom akademien för sociologis-

ka metoder och teorier, men det är inte längre nödvändigtvis sociologer som för denna diskussion.

Bo Isenberg fokuserar den kontingens som kännetecknar det moderna samhället såväl som sociologin. Han menar att sociologins styrka ligger just i dess förmåga att fånga det tve tydiga, provisoriska och tillfälliga. Sociologin är endast möjlig och nödvändig i ett öppet samhälle. Sociologins kris skulle därmed vara en kris utan lösning. Som sociologer måste vi vänja oss vid att befinna oss i kris och ändå försöka närma oss en analys av det ständigt föränderliga samhället. Isenberg argumenterar för en mindre tvärsäker, men inte nödvändigtvis osäker sociologi.

Thomas Brante introducerar den kausala realismen som en sociologisk metateori. Han vänder sig mot såväl positivistiska som postmoderna försök att »rädda» sociologin. Den kausala realismen kan betraktas som en tredje ståndpunkt som utvecklar en mer nyanserad syn på centrala sociologiska begrepp som t.ex. kausalitet och social verklighet. Brante anser att man bör skilja mellan analyser av sociala fenomen som hör hemma på olika abstraktionsnivåer. Teoretiska resonemang och fastställandet av kausalitet skall göras utifrån en bedömning av den autonoma status och karaktär som kännetecknar respektive nivå. Brante avser att råda bot på vissa av de problem som vidhäftar dagens svenska sociologi genom att utveckla en sociologisk metateori som är anpassad till en samtida kunskapssyn och till ämnets specifika karaktär.

Thomas Johansson, slutligen, frågar vart diskussionen om det postmoderna tog vägen i den svenska sociologin. Om man betraktar diskursen om det postmoderna som ett utslag för mer eller mindre lyckade försök att registrera och analysera förändringar i dagens västerländska samhälle kan man fråga sig varför denna diskussion har lyst med sin frånvaro inom svensk sociologi. I stället har många av de begrepp och tankar som producerats framför allt inom en fransk och anglosaxisk diskussion smugit sig in bakvägen i svensk sociologi. Johansson argumenterar inte för en postmodern sociologi, snarare för att det är nödvändigt att ta ställning till de diskussioner som förts inom ramen för det postmoderna. En samtida sociologi är endast möjlig om vi utvecklar nya begrepp och förhållningssätt till det vi kallar samhällsvetenskap. Diskussionen om

det postmoderna utgör härvidlag en något bångstyrig men viktig infallsvinkel på den samtida sociologin.

Referenser

- Allardt, Erik 1973. »Om svensk sociologi», *Sociologisk Forskning* Nr 2. ss. 5–20.
- 1987. »Svensk sociologi i ett nordiskt perspektiv», i Fridjonsdottir 1987, ss. 235–249.
- m.fl. 1988. *Sociologin i Sverige. Vetenskap miljö och organisation*. Uppsala: Brytpunkt.
- Asplund, Johan 1966a. »Aubert och mjukdatasociologin», *Sociologisk Forskning* Nr 2. ss. 96–104.
- 1966b. »Numrets tema: Hur är mjukdatasociologin möjlig?», *Sociologisk Forskning* Nr 3. ss. 157–58.
- 1968. »Om värdeneutralitet i vetenskapen», *Sociologisk Forskning* Nr 4. ss. 245–263.
- Dahlström, Edmund 1991. *Sociology and Society in Sweden. Notes on Swedish sociology during the first post-war decades*. Göteborg: Forskningsrapport Nr 100, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- 1995. *Contemporary Swedish Sociology. A Personal View*. Göteborg: Forskningsrapport Nr 113, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Fridjonsdottir, Katrin (red) 1987. *Om svensk sociologi. Historia, problem och perspektiv*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Gullberg, Anders 1972. *Till den svenska sociologins historia*. Stockholm: Unga Filosofers Förlag.
- Hård af Segerstad, Peder 1973. »Sociologins kris», *Sociolognytt* Nr 3/4. ss. 8–11.
- Israel, Joachim 1979. »Sociologi och vetenskapsteori: Artiklar och debattinlägg hösten/vintern 1978–79», Lunds Sociologförening.
- Rosengren, Karl-Erik 1979. »Sociologi och vetenskapsteori: Artiklar och debattinlägg hösten/vintern 1978–79», Lunds Sociologförening.
- Rundblad, Bengt & Tegen, Einar 1951. *A Survey of Teaching and Research in Sociology and Social Psychology at Swedish Universities*. UNESCO.
- Therborn, Göran 1973a. »De sociologiska verksamheterna», *Sociologisk Forskning* Nr 2. ss. 21–26.
- 1973b. *Vad är bra värderingar värda?*. Bo Cavefors Bokförlag.
- Zetterberg, Hans L. 1966. »Traditioner och möjligheter i nordisk sociologi», *Sociologisk Forskning* Nr 1. ss. 1–21.

SVERKER SÖRLIN

HUR LÄNGE ÄR SAMHÄLLET?

Gammalt och nytt i relationen historia–sociologi¹

Forskarkolleger!

Det är en stor ära för mig att vara inbjuden att föreläsa vid Sociologförbundets årsmöte. Jag sätter alldeles särskilt stort värde på att få göra det under ett tema som detta: »Sociologi i tiden». Det är mångtydigt och löftesrikt. Jag tror det återspeglar något i tiden också. Ett famlande efter mer heltäckande förklaringar, en önskan om erkännande av problemens komplexitet, en komplexitet som de disciplinära gränserna delvis avhållit oss från att befatta oss med.

När jag först tänkte på vad jag skulle säga idag, utgick jag från mina egna intressen i sociologin, och mina försök att inkorporera sociologiska frågor i mitt eget arbete.² Men jag fann, allteftersom

¹ Texten är ursprungligen ett plenarföredrag vid Sociologförbundets årsmöte i Umeå den 31 januari 1996. Vid redigeringen har jag i allt väsentligt försökt bibehålla den muntliga formen. För tydlighetens och sammanhangets skull har jag dock infört några kompletterande uppgifter i form av fotnoter. Däremot har jag avstått från att i detalj hänvisa till källor och litteratur. I stället har jag samlat mina viktigaste referenser och inspirationskällor i en avslutande bibliografisk kommentar.

² Sociologiska frågeställningar har varit en angelägenhet för mig ända sedan jag i slutet av 1970-talet bedrev studier av timmertransporter i de nordsvenska vattendragen. »Från arbetslag till arbetskraft» (1980), hette t.ex. en proseminarieuppsats vid Umeå universitets sociologiska institution där jag dristigt sökte förena en civilisationskritisk läsning av Foucault med studiet av vad jag då brukade kalla »skogsländets historiska antropologi». De arbeten där jag mest konsekvent använt teori och frågeställningar hämtade från sociologin faller

jag arbetade med inlägget, att jag blev mer och mer intresserad av att i stället försöka säga något om förhållandet mellan sociologi och historia som kunskapstraditioner och arbetssätt. Ni förstår att med en sådan uppgift kan det inte bli tal om någon särskilt uttömmande redovisning. Men också fragment ur detta rika ämne kommer att fylla min utmätta timme, vars andra halva blir mer personlig än den första.

*

»Social fysik», Saint-Simons uttryck, byttes av Auguste Comte mot »sociologi» för att beteckna det nya ämne som han ansåg skulle föra studiet av samhället från trons sfär till vetenskapens. Om man läser Comte skall man emellertid finna att han inte bara talar om sociologi. Comte talar också, och ofta, om historia. Han konstaterar att under de tidigare samhällsstadier, det teologiska och det metafysiska, hade historieskrivningen dominerats av idéer om övernaturliga principer. Från och med den franska revolutionen hade en vetenskaplig anda börjat genomsyra samhället – så även dess syn på historiens utveckling.

Det var därför logiskt att även samhället skulle börja studeras med vetenskapliga och rationella metoder. Därav Comtes vetenskapliga projekt, den positiva filosofin.

Vad Comtes exempel antyder är ett mönster som i viktiga delar varit giltigt under halvtannat århundrade och som i sin enklaste sammanfattning kan sägas gå ut på att sociologin svarat för ett vetenskapliggörande av samhällsstudiet, ett projekt ägnat åt att skapa

emellertid inom vetenskapsstudiernas område. Främst vill jag nämna *Denationalizing Science: The Contexts of International Scientific Practice* (Dordrecht, Boston & London: Kluwer, 1993), som jag redigerade med Elisabeth Crawford vid CNRS i Paris (numera Strasbourg) och Terry Shinn vid Maison des Sciences de l'Homme. Boken utkom som nr 16 i serien *Sociology of the Sciences Yearbook*. Se även redaktörernas artikel, »The Nationalization and Denationalization of the Sciences: An Introductory Essay», och mitt eget bidrag »National and International Aspects of Cross-Boundary Science: Scientific Travel in the 18th Century». Även min bok *De lärdas republik: Om vetenskapens internationella tendenser* (Malmö: Liber Hermods, 1994), som är ett försök att skriva en mer kvantitativ och rumsligt orienterad vetenskapshistoria, innehåller åtskilligt sociologiskt stoff.

hållbara samband, medan historien förblivit en förvetenskaplig atavism, en samling berättelser om det ena och det andra.

Så är det naturligtvis inte. Men jag tillspetsar med en avsikt; ganska mycket av historievetenskapens egen filosofiska självförståelse går ju ut på att betona den enstaka händelsen, »das einmalige». Historia innehåller, hos många historiker, en nästan demonstrativ motvilja mot lagbundenheter och förutsägelser. Hos en del historiker i viss mån även en skepsis mot data.

Mycket av sociologins självförståelse har i stället handlat just om data, tillförlitlighet, metod.

Jämförelsen är som sagt överdriven och fungerar knappast på vår tids relation mellan historia och sociologi. Men jämförelsen har gjorts och har alltså sin egen historia. Jag vill illustrera den med en av sociologins mer marginella, men just därför ganska intressanta figurer, H. G. Wells. Wells var en av de radikala samhällsintresserade författare som vid sekelskiftet 1900 sökte sig till sociologin. Han var med och grundade Sociologiska sällskapet i London 1903 och han trodde på sociologin som ett sätt att förändra samhället.

Men efter bara några år hade han fått nog av sociologi, eller insåg i alla fall dess begränsningar. Han höll ett anförande vid London School of Economics under rubriken »The So-called Science of Sociology». Det var nog i hög grad hans egna frustrationer som låg bakom budskapet, men själv hävdade han att han talade för många forskare och akademiker.

Han sade två saker. Den ena var att sociologin inte var en vetenskap i den mening Comte velat ge den, alltså i nivå med naturvetenskaperna. Den andra var att den inte ens var vetenskaplig i den mening modern historieskrivning var det.

Det stora misstaget, ansåg Wells, var att grunda så mycket av sociologin på vad han kallade »matematik» – att räkna, mäta och klassificera. Allt sant som kunde sägas om samhället fanns ju i de sanningar som kunde sägas om individerna, vilka utgjorde samhället. Och eftersom den vetenskapliga metoden gick ut på att – som han skrev – »strunta i all individualitet», så kunde det bara gå på ett sätt.

Vi kan inte sätta Mänskligheten på museum, eller torka den för att undersöka den. Vårt enda ännu levande exemplar är alltigenom historia, alltigenom antropologi; det är människornas föränderliga värld. Det finns inget tillfredsställande sätt att dela in den på och inget annat ... som vi kan jämföra den med.

Samhället som ett engångsexperiment, således, en uppfattning som historiker ofta har uttryckt.

För Wells borde sociologin i stället göras till en blandning av vetenskap och konst, och den form han förespråkade var den han själv utövade: litteratur. Denna uppträdde i två varianter, enligt Wells. Den ena var historia, och han tänkte då på den berättande historieskrivning som förknippades med Gibbon, Buckle och Carlyle. Den andra varianten var vad han kallade »utopin». Han gick så långt som att säga att all sociologi som hade överlevt var antingen historiska arbeten eller, och alldeles särskilt, utopiska verk. Ingen människa läste Comte som sociolog, men Comte levde ändå, eftersom han var utopist. Och samma sak gällde för Platon, More, Bacon.

Wells' profetia – att det i framtiden inte skulle finnas någon vetenskaplig utan bara en litterär sociologi – blev inte verklighet. Men det kan ändå finnas anledning att ta fasta på Wells och på den debatt som rörde vid seklets början om vad som var sociologins egenart. Wells hade faktiskt flera poänger. En var onekligen att sociologin innehöll åtskilligt av de synsätt och de metoder som skulle leda till det litterära reportaget. I Sverige hette för övrigt en av hans epigoner Ludvig Nordström, och man kan ha många åsikter om honom (vilket jag också har), men ingen kan ta ifrån honom hans ambitioner att förena socialt engagemang med en dokumentär metod.³

Wells' eget öde blev skiftande. Sociologerna, som ju levde vidare vad han än sagt om dem, tyckte att han var en fusksociolog. Bland författare och kritiker var han å andra sidan alltför mycket sociolog. Jorge Luis Borges tyckte att han snarast skulle upphöra med sina »sociologiska observationer» och börja berätta riktiga historier.

³ Se främst min och Otto Fagerstedts bok *Framtidsvittnet: Ludvig Nordström och drömmen om Sverige* (Stockholm: Carlsson Bokförlag, 1987), där Nordströms Wells-beroende framgår.

En annan poäng, och den för mig viktigaste här, var att Wells ställde på sin spets det spänningsförhållande som många påpekat mellan sociologin, med sina mer analytiska och scientistiska anspråk, och historieskrivningen, med sina mer narrativa och eklektiska.

*

En liknande kritik framfördes av Nietzsche. Enligt honom var som bekant all vetenskap ett hinder för kulturen. Varje professor, skrev han, var en varelse »vars brist på bildning och usla smak man kan ta för givna tills motsatsen är bevisad». Och sociologin var den värsta av alla vetenskaper.

En annan tysk kritik kom från Heinrich von Treitschke, historikern. År 1859 kom hans bok *Die Gesellschaftswissenschaft*, som visserligen erkände behovet av en vetenskap som kunde beskriva och förstå samhället, men som underkände sociologins anspråk på att utgöra denna vetenskap.

Vad var det som fattades? För det första var sociologin alltför radikal, den påminde om upplysningens falska doktriner och den hade alltför mycket gemensamt med socialismen – var inte Friedrich Engels, som undersökt de arbetande klassernas läge i England, just sociolog?

För det andra var sociologin »otysk» – Treitschke talade om historieskrivningens uppdrag som en »nationernas naturalhistoria», ett fantastiskt uttryck, alldeles särskilt som man betänker att hans bok kom ut samtidigt som Darwins *Om arternas uppkomst*. Nationen Tyskland var alltså en fortgående evolution, en produkt av organisk förändring. Sociologins analys, däremot, utgick enligt Treitschke från att det *borgerliga* Tyskland var det tillstånd som behövde förklaras, medan Treitschke själv och andra samtida kritiker ville förstå samhällsorganismen som något djupare och mer svår-fångat.

De discipliner som kunde handskas med det egentliga Tyskland var därför andra än sociologin. En var kulturhistorien, sådan den grundlagts av Herder, ett slags folklig antropologi, som angav nationernas egenart och vars nyckelord blev *Volk*, snarare än det mer liberalt och godtyckligt klingande »samhälle».

En annan vetenskap var geografin, som talade om naturens och landskapets roll som spegel av nationen. Tyskland fick med tiden många kända och ökända geografer och geopolitiker, men en av de mest tongivande tänkarna på området var Wilhelm Heinrich Riehl, som närmast var historiker och som utgav ett stort arbete i flera volymer, *Naturgeschichte des Volkes*, på 1850-talet. En av volymerna hette *Land und Leute* (1853).

Och slutligen fanns där historieskrivningen, som blev en kraftfull intellektuell strömning i Tyskland under 1800-talets andra hälft med framstående filosofiska advokater som Wilhelm Dilthey och Heinrich Rickert.

Mot denna bakgrund kan det ju förefalla märkligt att sociologin kort senare skulle få ett sådant genombrott i Tyskland. Men vid närmare begrundan var det inte så förvånande. Vad både Treitschke och Nietzsche efterlyste var på sitt sätt en ny kunskap om samhället, en tolkande och tänkande sociologi, skulle man kunna säga, som kunde härbärgera kulturell komplexitet och historisk förändring.

För Nietzsche var »tolkning» ett nyckelord. Det finns, skrev han, ingenting vi kan kalla en händelse »i sig själv». Alla händelser är fenomen som väljs och tolkas av ett tolkande väsen. »Tolkning, *icke* förklaring.», heter det i hans *Nachgelassene Fragmente* från åren 1886–87. »Det finns inget vi kan kalla ett faktum, allt är i rörelse, undflyende, ogripbart; det mest beständiga är våra åsikter.» Vi måste inse, fortsatte han, att vad allt handlar om är mening, att introducera ny mening ovanpå den gamla, som själv förvandlats till ett tecken.

Han skriver så. Detta är ingen kvantitativ sociologi, det är Foucault 75 år före Foucault. Och när sådana idéer började sippra in i sociologin, hade historikerna inte längre samma problem med den. Dilthey, som några år in på det nya seklet förberedde en ny upplaga av sitt storverk *Einleitung in die Geisteswissenschaften*, upprepade sin gamla kritik av Comte och Spencer och de äldre tyska sociologerna, men var nu också tvungen att erkänna att det fanns en man som hette Simmel.

Man kan säga att det erkännande som historikerna nu började ge hade att göra med en vidgning av sociologins repertoar. I mina

ögon framstår faktiskt historikernas kritik, och till och med Wells' sarkasmer, som ganska rimliga. De hade sett en otillräcklighet hos den tidiga sociologin, och kanske en brist på överensstämmelse mellan program och verklighet.

Det hade funnits något utopiskt och gränssprängande i Comtes förkunnelse. Och detta fanns alldeles avgjort också i Spencers ambitioner att göra sociologin till en allomfattande samhälls- och historievetenskap. Sociologin skulle överskrida historiens dystra kompilat, var tanken, bland annat genom att föra in samhället som ett analytiskt begrepp och placera historieskrivningen inom den nya förståelse som gavs av evolutionsidéerna.

Men detta var programförklaringarna. Avståndet var oftast betydande till de ganska stelbenta tillämpningarna i byråkratier och sociala undersökningskommissioner. Och den historiemetafysiska tankeflykten, som hade glansdagar ända till och med Marx och Spencer, tedde sig efterhand allt mindre intressant.

*

Om man i efterhand försöker förstå hur historiskt orienterade personer bedömde sociologin vid seklets början, så tror jag man kan säga att allt var möjligt. Såg man bakåt, som Wells, kunde man gripas av missmod. Såg man till det nya och spirande, som Dilthey, så kunde man tvärtom vara ganska optimistisk.

Själv har jag, med facit i hand, lättare att leva mig in i Diltheys hoppfullhet. Omkring år 1900 var sociologin ett intellektuellt hav av möjligheter, och under de följande decennierna skulle flera av dem förverkligas. Om jag som historiker tänker på sociologer under 1900-talets första hälft: Durkheim, Simmel, Weber, Merton, Mead, Mills, så uppfattar jag hos var och en av dessa en genuin synpunkt, ett bidrag till samhällsförståelsen som historieskrivningen fått lov att införliva med sin repertoar.

Försöker jag tänka den omvända tanken: vilka är de historiker under 1900-talet som djupt ingripit i sociologin?, är det inte lika lätt. I varje fall, vill jag hävda, är de paradigmatiske historikerna inte alls lika vanliga som de paradigmatiske sociologerna. Men, å andra sidan, många av de sociologer som blivit paradigmatiske har samtidigt skrivit historia.

Simmel är själv ett utmärkt exempel. Simmel är konsthistoriker och kulturforskare, lika mycket som han är sociolog. Han ägnar sig åt estetikens och begärets nyansskiftningar; han är samhällsanalysens *bricoleur*. Och lika ofta som han räknade sig till yrkets trägna arbetare kunde han uttrycka, som i ett brev till Célestin Bouglé i Paris 1899, att »samhällsvetenskaperna» inte var hans område, och att hans egen form av sociologi är »ett alldeles särskilt ämne vars enda utövare i Tyskland är jag själv».

Det gör mig ledsen, fortsatte han, att jag »utomlands endast räknas som sociolog – emedan jag är en filosof ... och utövar sociologi bara som ett sidointresse. Så snart jag gjort min plikt och publicerat en heltäckande sociologi – vilket jag räknar med att göra inom några få år – så skall jag troligen aldrig återvända till ämnet.»

Durkheim skrev om Simmels *Philosophie des Geldes* (1900) att arbetet var en »bastard», som varken erbjöd vetenskapmannens precisa begrepp eller konstnärens sensationer. Ändå är Simmels bidrag till historieskrivningen stort, kanske därför att han förmådde vara just historiker och filosof: tänka originella tankar om samhällets organisation samtidigt som han sökte placera dem i ett empiriskt sammanhang.

*

Störst betydelse av alla – om nu sådant kan mätas – för historieuppfattningen har väl Weber haft. Jag tillhör dem som läst Weber som jag tror många läser Bibeln, lite då och då, bortstött av väldigheten men alltid i visshet om att man förr eller senare måste återvända. Jag tror man skall ta på allvar den grundläggande känsla av ångest och hjälplöshet som Weber upplevde inför historien, och som jag tror varje ung historiker känner igen sig i, innan man lärt sig att med rutinens makt undertrycka den dunkla känsla av charlataneri det innebär att överhuvudtaget försöka påstå något om det förflutnas omätliga mångfald.

Weber såg historien som en stökig, oöverskådlig massa av konfliktfyllda skeenden. Han insåg svårigheten i att bringa reda i detta virrvarr och han föraktade evolutionära modeller och andra förenklingar som de okritiska historiemetafysikerna hade frambringat under 1800-talet. Särskilt i början av sin karriär uppträdde han när-

mast som historicist, och var alltså programmatiskt misstrogen mot allt som hade med mönster och lagbundenhet att göra. Alldeles särskilt svårt hade han för den egendomliga optimism som tycks genomsyra alla historiska scheman – och som brukar åtföljas av den tröttsamma försäkringen att »vi lever på tröskeln till en ny tid». Om vi söker en motpol till Wells och hans tidsmaskiner och världsregeringar, har vi den hos Weber.

Vad skulle då ske med sociologin? Var den alls möjlig? Eller borde dess uppgift reduceras till harmlöst sysslande med en eller annan av historiens tusentals detaljer?

Weber fann ett sätt att handskas med mångfaldens dilemma. Han lät sociologin ta hand om historiens byggstenar, som han kallade idealtyper. Klass, marknad, byråkrati, religion, profession – samhällets *element* uppträder hos Weber i ett slags stiliserad form, ungefär som om han i varje ögonblick tog med läsaren in i ett tankens laboratorium, där han pekade och sade: »Se här, så här kan det vara!» Men så snart hans demonstration var klar, ledde han läsaren ut därifrån, tillbaka till den historiska verkligheten, där allt var på riktigt och därför i djupaste mening ofattbart.

Nackdelen med Webers metod är kanske att samhället för honom framstår som om det bestod av ett slags konstanter eller universella element. Det är kanske mer träffande än vad som var avsett när Randall Collins påpekar att Webers idealtyper fungerar ungefär som grundämnen gör i det periodiska systemet. Det är när det blir så, som man börjar fundera över frågan: »Hur länge *är* samhället?» Klass, auktoritet, karisma – är sådana kategorier eviga, eller är också de historiska?

Ändå tror jag att Webers exempellösa betydelse – inte minst för historiker – består bland annat i att han så att säga tvingade på samhället idealtyperna. Dessa gjorde samhället mera synligt. Om historieskrivningen förut hade varit ett val mellan oöverskådligt virrvarr eller metafysiska berättelser, så hjälpte Weber den moderna historieskrivningen att finna en fungerande mellannivå. Han var själv just den sorts »middle-range theorist» som Robert Merton efterlyste, en samhällsvetenskapens Kepler, som vi behöver på vägen mot vår Newton (som kanske ändå aldrig kommer).

Man kan också säga att Weber med sina idealtyper bekräftade en metod som humanister länge praktiserat, nämligen att generalisera insiktsfullt och utan hjälp av statistiska material. När Weber talade om »protestantismens etik och kapitalismens anda», så var detta en historisk-sociologisk beskrivning, men den byggde inte på en survey-undersökning av 1500- och 1600-talens puritaner. Den byggde på inlevelse och sakkunskap.

Så kan man också tolka många av hans uttalanden om sociologins väsen och uppgift, en uppgift han för övrigt ansåg att den klarade utan egna lärostolar. Sociologi handlade om »självkänedom och avförtrollning» (för att nu översätta Webers omöjliga ord). Det var väsentligt att sociologin värjde sig mot »scientismens» »monstrositeter».

Min tolkning är alltså att de sociologiska klassikerna lärde sig simma i det intellektuella hav av möjligheter som samhällsforskningen erbjöd, och att historiker världen över tog starka intryck av dem och att man än idag hämtar inspiration från dem. Man behöver nog inte stanna vid första hälften av 1900-talet. De senaste decennierna har också sett sociologin andas in sin *pneuma* i historiens arkiv. Habermas, Shils, Giddens, Bourdieu, Latour; jag är för egen del inte lika förtjust i alla, vem kan vara det?, men jag upprepar att min personliga upplevelse är att sociologin tillfört historien massor, kanske mer än tvärtom.

Jag tror också att det finns en förklaring till det som inte är så förfärligt konstigt. Sociologin är så att säga intresserad av samhället i princip. Den söker urskilja de informella krafter som reglerar den sociala verkligheten. Att göra så är nästan alltid att göra våld på verkligheten, men det är ett produktivt våld. Sociologen säger: det här är samhället, i detta finns det rum, och i rum finns alltid en »främre region» och en »bakre region». Och när man första gången tagit del av denna tanke, så gör det ingenting att man förstår att det egentligen inte alls alltid är så entydigt. Den intellektuella upphetsningen vill ändå inte lägga sig; åtminstone var det så för mig när jag första gången läste *Jaget och maskerna* (1959).

En historiker törs sällan skriva som Goffman gör. För historikern finns inte på samma sätt »samhället» som idealtyp. Historikerns hela väsen är inställt på att söka efter den berättelse som kan

beläggas, och med denna inställning vissnar varje spirande uppslag genast inför de motinstanser som historikern alltid kan demonstrera inför vilket generellt påstående som helst. Man kan säga att det är sociologins stora lycka att man inte utsett Popper till sitt skyddshelgon. Falsifierbarhet – ett sådant kriterium skulle ta livet av alla märkvärdiga idéer om samhället.

*

Ett annat mått på sociologins betydelse är den historieskrivning som direkt härstammar från sociologin. Jag tänker på Annales-skolan, som räknar sina rötter från 1920-talet. Fernand Braudel sade långt senare att det var socialhistorien och inte sociologin som var Durkheims sanna arvtagare i Frankrike. Det ligger något i det.

En tankelinje som jag tror mycket på och som jag undersökt en smula i andra sammanhang är den som går ner i den tidiga sociologiska fältundersökningen, sådan den förekom hos Edmond Demolins och Frédéric Le Play.⁴ Le Play utförde redan vid mitten av 1800-talet undersökningar av arbetarförhållandena vid Blaafarveverket i södra Norge, där den blå kobolten till Kongl. Dansk Porcelainsfabrik togs fram (jag nämner just den undersökningen eftersom jag själv besökt platsen och då försökte föreställa mig hur Le Play hade det där). En av Le Plays elever var Demolins, som i sin tur betydde mycket för Patrick Geddes när denne studerade i Paris.

Som vi vet blev sedan Patrick Geddes den holistiska sociologins och den naturliga regionens specielle profet, med eget kollokvium i Outlook Tower i Edinburgh, och i sin tur inspiratör till Lewis Mumford och den radikala amerikanska planeringstraditionen.

Att det blev så är ingalunda överraskande med tanke på att en liknande utveckling ägde rum i Frankrike. Där går linjerna från Le Play direkt till den regionalistiska skolan inom geografin, till namn

⁴ Jag syftar här på mitt intresse för den humanekologiska kunskapstraditionen. Se t.ex. mitt kapitel, »Humanekologi – kunskap för överlevnad», i Kurt Viking Abrahamsson m.fl., *Humanekologi: Naturens resurser och människans försörjning* (Stockholm: Carlsson Bokförlag, 1992), och dess hänvisningar till tidig fransk sociologi.

som Jean Brunhes och Paul Vidal de la Blache, och från dem till Annales-skolan, vars första centrala arbete var Lucien Fèbvres *La Terre et L'évolution humaine* (1923). Fèbvres lärare vid École Normale Supérieure åren kring sekelskiftet var just Vidal, men inte bara han utan också Antoine Meillet, Durkheims elev. En annan av hans kontakter var Henri Berr, förvaltare av arvet från Comte och förkunnare av en totalvision om kunskapens sammanhang. Berr lät Fèbvre recensera i sin tidskrift *Revue de Synthèse Historique*.

Något liknande kan sägas om Annales-skolans andra grundare March Bloch. Peter Burke, Cambridgehistorikern, som utrett dessa frågor, framhåller särskilt den betydelse som Durkheim och *Année Sociologique* hade för Bloch, liksom för mängder av andra franska historiker.

Ännu ett namn vill jag nämna i sammanhanget, nämligen sociologen Maurice Halbwachs, vars märkliga studie om det »kollektiva minnet» publicerades 1925. Vid denna tid var såväl Halbwachs som Bloch och Fèbvre verksamma i Strasbourg, där de hade stort utbyte av varandra. Halbwachs har upplevt en renässans under senare år och hans idéer om minnenas sociala konstruktion har blivit en av de viktigaste utgångspunkterna för studiet av nationalismens och de massmedialt strukturerade gemenskapernas framväxt. Men mitt intryck är att det nu är vanligare att historiker än sociologer läser honom, även om det säkert finns undantag, som till exempel Michael Schudson i San Diego, som för några år sedan utgav en briljant bok om *Watergate and American Memory* (1992).

Personligen är jag övertygad om att den produktivitet som den franska sociologin gick in i vid sekelskiftet 1900 hade att göra med denna blandning av perspektiv från kunskapsområden som ännu inte riktigt hade hunnit cementeras i form av discipliner. Vad denna smältdegel av geografi, sociologi och historia ägnade sig åt var, kan man säga, ett försök att förstå samhället i dess totala, eller naturliga, sammanhang. Vidal skrev om Alsace under 2000 år, inte bara om landskapet, utan också om ekonomin, kulturen och till och med om människornas lynne; *mentalité* blev sedan ett av Annales-historikernas nyckelbegrepp. I Sverige blev det väl framför allt geografer, och i någon mån etnologer, som tog sig an denna typ

av helhetsundersökningar (jag har i annat sammanhang pekat på några linjer i denna tradition⁵). Historiker gjorde det sällan.

Jag har ibland tänkt på att den sociologiska ortsstudien, eller vad vi kan kalla traditionen från Middletown, faktiskt innehåller något av detta. Den söker etablera samband mellan olika undersökningsnivåer, i första hand kanske mellan sociala och ekonomiska mönster och mänskligt beteende, men inte sällan också med inslag av mentalitetsstudier eller till och med exkurser in i det omgivande landskapets och naturresursernas betydelse för samhället.

Att etablera samband mellan naturens och kulturens domäner är en samhällsvetenskaplig högriskbransch. Få försöker sig på den; spåren förskräcker, samband mellan Geist, Blut und Boden är ideologiskt komprometterade. Men samtidigt tror jag man måste erkänna att den kritik av sociologin som vi mött, t.ex. hos Treitschke, bland annat bestod i en längtan till en mer sammanhållen, komplex och därmed mer realistisk beskrivning av det sociala skendet.

»Nationernas naturalhistoria», som Treitschke talade om, är naturligtvis en utopisk genre. Men kanske har den ändå alltför få utövare, utöver Annales-historikerna, som dock snarast skrivit »regionernas naturalhistoria», låt vara att regionerna kan vara hela Medelhavsområdet, eller varför inte hela världen, som hos Braudel- eleven Immanuel Wallerstein.

*

Förutom de historiska kopplingarna mellan olika samhällsvetenskaper, vilka på ett ibland alltför lättvindigt sätt fått driva isär, har jag också haft ett annat skäl att tänka på den sociologiska ortsstudien. Skälet är den dagsaktuella debatten om regeringens beslut att avvisa de kurdiska familjerna Sincari i Åsele, ett par timmars resa härifrån. Jag råkade växa upp i Åsele och gick i skola där. Men när en DN-journalist kontaktade mig för att göra en »expedition», som hon uttryckte det, med mig till Åsele för att förklara »Åseleandan»,

⁵ Här om kan man läsa i ett arbete om miljöhistoria som jag skrivit tillsammans med doktorand Anders Öckerman. Boken planeras utkomma på förlaget Natur och Kultur i Stockholm 1998.

så upptäckte jag att jag trots att jag tyckte att jag visste en hel del om förhållandena och mentaliteten där inte hade särskilt mycket att komma med. Jag ställde upp, delvis som ett experiment med mig själv, men också förstås i hopp om att hjälpa själva saken, de kurdiska familjernas återförening.

Det var utomordentligt spännande och faktiskt riktigt roligt att under ett par dagars arbete på plats, plus en rad andra kontakter, försöka komma åt betingelserna för den händelseutveckling som redan blivit en symbol för Sjöbos motsats – ett slags hygglig, vardaglig medmänsklighet, »en solidaritet som går bortom prat», som Karen Söderberg skrev i reportaget.⁶ Jag tyckte jag lärde mig en hel del. Framför allt upptäckte jag att jag började systematisera en massa vardagligt vetande.

Många gånger gick mina tankar till Robert Putnams uppmärksammade studie av Italien, *Making Democracy Work* (1993). Det är ett statsvetenskapligt arbete, men det har mycket att säga sociologer och historiker också. Putnam framhåller de sociala bandens betydelse, levande och starka nätverk, civila strukturer. Och han framhåller vikten av historia; för att förklara skillnaderna mellan Nord- och Syditalien går han tillbaks sex-sju hundra år till renässansen.

Vi gick igenom föreningslivet i Åsele och fann en häpnadsväckande mångfald av starka och levande organisationer, ett ideellt vardagsarbete som jag själv måste ha varit en del av men som jag på den tiden aldrig tänkte på i dessa termer. Vi fann också en nybyggarmentalitet, av individualism, öppenhet och hjälpsamhet.

Samhället hålls ihop av täta nätverk mellan tre stora gravitationscentra: skolan, idrotten och det andliga livet. Samhället är på ett besynnerligt sätt klasslöst. Det har ingen påtaglig överklass, få högutbildade och nästan inga höginkomsttagare, men heller ingen underklass. Alla delar emellertid egenskapen att vara Åselebor, och i detta finns inte så starka skiljande drag, ett mönster som kanske går ända tillbaks till 1674, då den förste nybyggaren kom dit.

⁶ Karen Söderberg, »I Åseles mångfald finns plats för det udda», *Dagens Nyheter* 25/1 1996, A:7. Se även Sverker Sörlin, »Solidaritet i vår tid», men också, för kompletterande synpunkter, Susanne Lindström & Suzanne Mason, »Åseleandans' paradox: Åseleungdomars tankar om invandrare», båda i *Västerbotten* 1996:4.

Det finns därför heller inget »annat», inget socialt utanförskap, dit de privilegierade kunde förskjuta samhällets utländska gäster. Det har kanske inte ens funnits några privilegierade. Det slår mig att det kommunala medborgarskapet, för det är väl ett sådant som Åseleborna vill ge de kurdiska familjerna, i Åsele baseras på en *jus solis*, så som immigrationssamhällen ofta gjort, och inte på en *jus sanguinis*, som betonar blodsband och långvariga relationer till jord och ägande.

Plötsligt fanns ett tolkande raster, låt vara tillfälligt och grovt tillyxat, över det lilla samhället. Och jag kände mig ett litet ögonblick som jag tänker att Robert Lynd kanske gjorde, han kom ju själv från Middletown. Men ännu mer längtade jag efter vår tids sociologer, som skulle kunna göra denna undersökning så oändligt mycket mer subtilt och noggrant än jag kunde göra på min korta tid. Och jag tänkte att här finns en uppgift och ett arv som förenar sociologin och historien, för det går givetvis inte att begripa något av Åsele, eller av någon plats, utan att ta reda på hur det blev så här.

Jag noterar för övrigt i Björn Fryklund och Tomas Petersons studie, »*Vi mot dom*»: *Det dubbla främlingskapet i Sjöbo* (1989), att författarna önskade att man hade haft möjlighet att utföra historiska undersökningar, t.ex. för att följa upp hypotesen att det fanns förbindelser mellan Sjöboandan under 1980-talet och fascistiska och nazistiska sympatier i trakten under 1930-talet. Författarna vacklar i och för sig om det meningsfulla i en sådan undersökning, bland annat därför att det ter sig tveksamt för dem om »sådana traditioner kan ha något förklaringsvärde för en politisk process som ... utspelas 50 år senare». Men till slut kommer de ändå fram till att tankar och åsikter kan ha reproducerats kulturellt och generationsvis. Det är inte svårt att hålla med om den bedömningen.

Hur *länge* samhället varit, även då samhället inte är en filosofisk fråga hos klassikerna, utan människor, livsformer och attityder i Åsele eller Sjöbo, tycks alltid vara en relevant fråga.

*

Jag hade begivit mig till Åsele i ett impressionistiskt journalistiskt företag, och jag slogs alltså av att förklarande kategorier till den »anda» som genomsyrar samhället vintern 1996 troligen finns att

hämta i ett mycket komplicerat samspel av sociala faktorer, historiska omständigheter – och i en yttersta instans kanske av att Åsele ligger där det ligger med sitt klimat och med skogar och myrar och sjöar och älven, Ångermanälven, som löper diagonalt genom socknen och kring vilken arbetets liv vridits med solens och årstidernas gång sedan de första människornas ankomst till sina bo- och fiskeplatser vid älvstränderna. Jordbruksarealen är mycket liten, medan den i Sjöbo är mycket stor. Sjöbo är för övrigt en av de kreaturstätaste kommunerna i landet, det är inte Åsele.

Erfarenheten från Åsele och läsningen av Sjöbo-studien befäster en uppfattning som vuxit fram hos mig under de senaste åren, nämligen att det finns en möjlig samhällsanalys, eller historieskrivning, som tar fasta på det stora samspelet mellan samhället och omgivningens villkor. Några av mina kolleger och vänner runt om i världen svarar för det mest subtila av denna sorts arbete just nu. Man kombinerar postmodern geografi, socialpsykologisk forskning om platsens betydelse, och undersöker rumsliga ekonomiska mönster – allt filtrerat och sorterat genom ett långt tidsperspektiv som kastar ljus över mentaliteter och andra svårfångade fenomen.

Till det i genren jag vill rekommendera hör William Cronons arbete om Chicago – namnet kommer av indianspråkets »Chigagou», den vilda vitlöakens plats – *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West* (1992). Den är kanske främst en ekonomisk-historisk studie av kött, säd och timmerprodukter. Men den handlar också om prostitution, spel, underhållning, minoriteter, klasser – om sociologiska företeelser.

Finns det en sociologi som på samma sätt som historieskrivningen i vår tid försöker förstå samhällen som helheter i tid och rum, och som vidgar analysen till att också gälla de naturliga förutsättningarna? Min okunnighet förhindrar mig att ge något svar.

*

Ett annat sätt att uttrycka historieskrivningens skuld till sociologin skulle kunna vara detta: var skulle historien stå om vi tänker bort Weber, Mead, Merton, Bourdieu?

Mycket skulle vara otänkbart, mycket skulle inte finnas eftersom det inte skulle ha varit tänkt.

Jag förmodar att det är strukturellt omöjligt att befinna sig på min plats just nu, efter en timmes tal om sociologi och historia, på en konferens som har detta som huvudtema, utan att dra slutsatsen att historia och sociologi borde samarbeta mera, vara öppnare för varandras perspektiv.

Och nu har jag sagt det. Men jag märker att jag inte förmår formulera särskilt flotta epistemologiska argument. Jag kan bara säga, liksom i förtroende, att jag har haft så många aha-upplevelser som historiker med hjälp av sociologi att jag vet att jag skulle leva i en torftigare värld utan detta utbyte.

Jag hade till exempel inte kunnat skriva min egen rakt igenom vetenskapssociologiskt inspirerade bok *De lärdas republik* (1994) om jag inte umgåtts med samhällsforskare i flera år i ett projekt, och om jag inte råkat hyra Martin Trows hus i Berkeley under nästan ett år, med fri tillgång till hans bibliotek i källaren, och med signerade vänexemplar – Lipset, Coleman, Riesman... – av allt jag kunde begära av amerikansk sociologi efter andra världskriget.

Jag tror på learning by doing. Jag tillhör därför inte heller dem som anser att bra intellektuellt arbete kan kommenderas fram genom befallningar om samverkan. Däremot instämmer jag med Göran Therborns inlägg vid motsvarande årsmöte för några år sedan när han talade om sociologin som en korsväg, en polariserad kultur av vetenskap och humanism, och om behovet att överskrida gränser.

Jag tror att detta gäller både inom disciplinen och utanför den, och det gäller också inom historia. Aha-upplevelser, liksom äkta humor, är inte ett resultat av god planering. De uppstår ur det oväntade. Vi bör därför leva som forskare så att det oväntade kan inträffa.

Bibliografisk kommentar

En viktig utgångspunkt för det som här har sagts, och en direkt källa till några av citaten (Wells, Nietzsche, Treitschke, Simmel) är Wolf Lepenies' utmärkta arbete *Die Drei Kulturen* (1985), som jag använt i dess engelska översättning, *Between Literature and Science: The Rise of Sociology* (Cambridge: Cambridge University Press & Paris: Editions de la Maison des Sciences, 1988). I förekommande fall har jag själv svarat för översättningarna. Andra skrifter av mer allmän betydelse för fram-

ställningen är Peter Burke, *Annales-skolan: En introduktion* (1990), sv. övers. (Göteborg: Daidalos, 1992), Randall Collins, *Three Sociological Traditions* (New York & Oxford: Oxford University Press, 1985), och Raymond Williams, *Problems in Materialism and Culture* (1980), 2 uppl. (London: Verso, 1982).

Maurice Halbwachs klassiska studie om det sociala minnet från 1925 finns i flera utgåvor, bl.a., *On Collective Memory* (1925), ed. Lewis A. Coser (Chicago: The University of Chicago Press, 1992). Den kompletteras lämpligen med Paul Conneron, *How Societies Remember* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), och, för Frankrike, med Maurice Crubellier, *La mémoire des Français: Recherches d'histoire culturelle* (Paris: Henri Veyrier, 1991). Michael Schudsons ypperliga och djupt nedslående bok heter *Watergate in American Memory* (New York: Basic Books, 1992). Björn Fryklund och Tomas Petersons studie av den östskånska främlingsfientligheten bär titeln »Vi mot dom»: *Det dubbla främlingskapet i Sjöbo* (Lund: Arkiv förlag, 1989). Robert D. Putnams berömda studie av Italien, *Making Democracy Work*, utkom på Princeton University Press 1993, en svensk översättning föreligger under titeln *Den fungerande demokratin: Medborgarandans rötter i Italien* (Stockholm: SNS Förlag, 1996). William Cronons *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West* (New York: Norton, 1991) är ett brett ekonomi- och miljöhistoriskt arbete som öppnar nya vägar för studiet av sambandet mellan stadsutveckling och social och rumslig omvandling i en region.

DEL I

LARS HANSEN

ERIK GUSTAF GEIJER

Akademiker och samhällstänkare
i brytningstid

Inledning

Att mänskligheten är herre över sitt eget öde, att samhället med dess institutioner och organisationer inte är en gång för alla givet utan faktiskt förändras är något som i dag är självklarheter för de allra flesta. Sett ur ett historiskt perspektiv måste man dock konstatera att det faktiskt inte är så väldigt lång tid sedan ett sådant tänkande började utvecklas och spridas bland en större allmänhet. De senaste femhundra årens tre stora revolutioner – den naturvetenskapliga, den borgerliga och den industriella – gav insikten att förändring kan styras av människan själv. Nu kan man mycket väl argumentera för att denna »upptäckt» inte var någon direkt ny kunskap, men det viktiga i det här sammanhanget är att man – åtminstone inom den bildade delen av befolkningen – i allt större utsträckning kom att se människans framtid som en hel rad olika möjliga tillstånd, vart och ett beroende av hur individer och kollektiv agerar. Det tycks därför inte var helt ogrundat att påstå att det vetenskapliga studiet av samhället uppstod dels ur en önskan att förstå varför samhället ser ut som det gör och hur det förändras, dels ur en insikt att det faktiskt är möjligt att förändra livsvillkoren för samhällsmedborgarna.

Under 1800-talet förändrades det svenska samhället i grunden. Från ett samhälle baserat på jordbruk och självhushållning till ett samhälle där industrin blev basen och den fria marknaden skapade

en enorm tillväxt. En ny klass – i stor utsträckning bestående av välbeställda handels- och köpmän – krävde större utrymme i det politiska livet. Både det politiska systemet och de sociala nätverken fick stora problem med att hantera situationen. Ståndssystemet blev alltmer föråldrat, och den snabbt växande arbetarbefolkningen – framför allt i städerna – levde under svåra omständigheter. Revolutioner var »på modet» och för de besuttna utgjorde de en både möjlig och skrämmande framtidsutsikt, samtidigt som de framstod som en väg till ett bättre och mer jämlikt samhälle för många av dem som var utan makt och inflytande. De förändringar i demokratisk riktning som kom att genomföras under seklets gång kan nog till viss del tillskrivas revolutionsrädslan.

Universiteten var under lång tid tämligen avskärmade från de förändringar som samhället genomgick. Både Uppsala och Lund var landsortsstäder på behörigt avstånd från politikens och näringslivets centrum. Men under 1800-talets första decennier fick universiteten ett stort uppsving och blev centrum för den intellektuella debatten och kulturlivet i Sverige. Framför allt var det den romantiska rörelsen som spred sig ut från universitetens studentmiljöer. Man förespråkade en klassisk humanistisk bildning som skulle utveckla studenternas känsla för det goda, sanna och sköna. Under 1820-talet och framöver blev dock denna nyhumanism utsatt för en allt starkare liberal kritik som anklagade akademikerna för att vara avskärmade från samhället och alltför konservativa. 1830 är något av ett märkesår i denna utveckling. Det var revolution och uppror både i Frankrike och Polen, och i Sverige började det då liberalt provokativa *Aftonbladet* komma ut. Inom det akademiska samfundet ställde man sig länge avvisande till dessa nya och omstörtande idéer, och det var inte förrän mot slutet av 1840-talet som universiteten började »liberaliseras».

En annan faktor som kom att betyda mycket för universitetens utveckling var framväxten av en ny typ av ämbetsman som byggde sin auktoritet på akademiska meriter i stället för som tidigare på adlig börd. Under första halvan av 1800-talet lades grunden för universitetens utveckling till de forskningscentra de skulle komma att bli under seklets senare hälft, vilket även innebar en professionalisering av professorspositionen. En professor som i mycket

framstår som en föregångare till senare tiders akademiska samhällsvetare var Erik Gustaf Geijer. Han var – som akademiker, samhällsdebattör och samhällstänkare – i högsta grad i takt med sin tid. Under sin nära trettioåriga professorstid i Uppsala utövade han ett enormt inflytande på studenter och kollegor. Vad som här följer gör inte anspråk på att vara några nyheter för dem som är väl bekanta med Geijer (även om de i dag är få utanför de professionella historikernas krets), utan i stället ett anspråkslöst försök att lyfta fram en person som mycket tidigt kom att stå för ett tanke- och förhållningssätt som långt senare skulle komma att tas upp av den framväxande samhällsvetenskapen.

Geijer som akademiker

»Sveriges historia är dess konungars». Den som en gång uttryckte dessa berömda ord var Erik Gustaf Geijer (1783–1847), historiker, diktare, musiker och – inte minst – professor i Uppsala från 1817 till 1846. Bilden av Geijer som den »svenska historieskrivningens fader» skulle antagligen få ifrågasätta, däremot finns det all anledning att diskutera synen på honom som en konservativ nationalromantisk historieskrivare. I likhet med vad som är fallet hos många andra mer kända samhällsbetraktare befann sig hans tänkande i ständig utveckling, och under sina sista aktiva år orienterade han sig mot något som i dag antagligen skulle kunna betecknas som historisk sociologi (Nybom 1983:108). Trots denna för oss sociologer intressanta aspekt nämns Geijer över huvud taget inte av dem som har skrivit om den svenska sociologins historia.¹ Anledningarna till detta är nog flera. För det första är Geijers senare verk över

¹ Ett undantag är E. H. Thörnberg som i en artikel i *Tiden* 1925 gör följande reflektion: »Intresset för nationalekonomi har här i Sverige slagit ut i en blomning, vilken, liksom frukträdens plötsliga framträdande i blomsterskrud efter en fördröjd vår, kommer oss att förvånat spörja efter de trollkrafter, som varit i verksamhet. Däremot har det sociologiska intresset hos oss näppeligen nått över knopningsstadiet. Och dock ha vi haft en rad av betydande sociala tänkare. Sådana ha bl.a. varit Samuel Grubbe [...]; E. G. Geijer, Kr. Jak. Boström, Biskop C. A. Agardh, Nils Herm. Quiding, Gustav Björklund, P. Fahlbeck m.fl. (Thörnberg 1925:194).

huvud taget tämligen okända, och har mest varit av intresse för historiker som har studerat Geijers avfall och politiska förändringar på 1830- och 40-talen. För det andra finns det ingen koppling mellan Geijer och senare svensk samhällsvetenskap, vilket dels kan bero på den okände senare Geijer, dels på att svenska samhällsvetare – i den utsträckning de över huvud taget har sökt sig bakåt i tiden – har vänt sig till de etablerade internationella klassikerna (Marx, Weber, Durkheim, Tönnies, Simmel etc).

Att Geijer har haft mycket liten betydelse för senare tiders svensk sociologi är ett öde han delar med i stort sett samtliga svenska samhällsvetare före sociologins etablering 1947.² De närmare omständigheterna kring detta är dock inget som jag kommer att lägga huvudvikten vid i denna artikel. I stället kommer jag att koncentrera mig på Geijers verksamhet som akademiker, hans ställningstaganden i samhällsdebatten kring tiden för hans avfall 1838 och något av själva tankegodset i hans skrifter. Detta ger långt ifrån en fullständig bild av omfattningen och rikedomerna i Geijers liv och verk, något som skulle kräva ett avsevärt större arbete.

Av nästan lika stort intresse som själva innehållet i hans tankevärld är Geijers liv och verksamhet som professionell akademiker. Han var son till en värmländsk brukspatron och kom som sextonåring till Uppsala hösten 1799. I denna lärdomsstad skulle han komma att tillbringa hela sitt aktiva liv. Först 1846 – året innan sin död – lämnade han Uppsala, och under dessa fyrtiosju år hann han med att vara universitetets rektor i fyra omgångar samt att representera universitetet som riksdagsman vid riksdagarna 1828–30 och 1840–41.³ Vidare var han medlem av 1825–28 års undervisningskommitté. Geijer var alltså långt ifrån en akademiker som höll sig på studer-

² Exempel på detta är dels Sveriges förste sociologiprofessor Gustaf Steffen, dels folkrörelsesociologen Ernst Hermann Thörnberg. Ingall Eriksson har givit en beskrivning av möjliga orsaker till varför just Steffen »glömdes bort» när sociologin väl etablerades som akademisk disciplin (Eriksson 1994).

³ Genom nya bestämmelser hade universiteten vid denna tid fått rätt att utse egna riksdagsrepresentanter. Uppsala universitet kunde utse två representanter, men valde – av ekonomiska skäl – att endast välja en (Segerstedt 1983:18).

kammaren, utan var i högsta grad engagerad i universitetets administration och dåtidens utbildningspolitiska frågor.⁴

Genom sin fars verksamhet inom järnhanteringen kom Geijer redan under sina ungdomsår i nära kontakt med den framväxande industrin. Familjen var välbärgad utan att vara rik, och det var Geijers far Bengt Gustaf Geijer som hade sett till att bruket klarade sig igenom den kris som drabbade näringen på 1760-talet. På ett levande sätt har Geijer i *Minnen* skildrat verksamheten vid bruket:

Där jag är född voro som i en liten å, som från en skogssjö faller i *Klara älv*, tre järnbruk inom en fjärdingsväg. Där var ett friskt leverne om vintern. Järnbruk och nordisk vinter höra tillhopa. Det är *deras* vackra årstid. Mitt i sommarhettan äro Vulcans söner, pustande vid härden, en bedrövelig anblick. Men om vintern bjuda de och deras omgivning ett skådespel av det hårdaste arbetes munterhet. Dessa lågor utur djup av snö, det under valv och pelare av is framforsande vattnet; de tunga vitt skallande hammarslagen, som i en natur, frusen till vila, visa att människan är vaken, senkraft och svett i köld och drivor, kol- och tackjärnskörare i långa rader, med rimfrost i skägget, hästarna gnäggande med varma skyar ur näsborrarna, vimlet av folk och bestyr, det är en tavla att se, det är en tavla att leva! Hur mången dag har jag sett detta! – en med i vimlet, bland skator, sparvar och barn. (Geijer 1834:22f)

Troligtvis var Geijers bakgrund och sådana upplevelser från ungdomstiden en bidragande orsak till att Geijer under hela sitt liv uppvisade ett mycket stort intresse för samhällsekonomi och de arbetandes förhållanden (Olofsson 1959:27).

Som förstfödd son hade det varit naturligt om Geijer övertagit driften av bruket efter sin far. Att detta inte blev fallet berodde inte på att han hade något slags motvilja mot att fortsätta familjens verksamhet, utan snarare på ett gradvist framväxande allt större intresse för de akademiska studierna. En händelse som kanske mer

⁴ Att vara rektor vid Uppsala universitet under första halvan av 1800-talet innebar tämligen många arbetsuppgifter förutom sådant som vi i dag förknippar med en sådan syssla. 1831 skrev Geijer i ett brev till sin hustru »[...] att jag som rector lägger mig i åtskilligt ekonomiskt bestyr, lagar att det blir tvättbyggor vid ån, och att S:t Eriks källa blir uppsnyggad, och äfven skall Consistorium rappas» (citerat ur Svenson 1983:97).

än någon annan avgjorde framtiden för den unge studenten var då han 1803 vann Svenska akademins stora pris med sin uppsats *Äreminne över riksföreståndaren Sten Sture den äldre*. Anledningen till att Geijer beslöt sig för att delta i tävlingen var att han hade gått miste om en lärarplats i ett fönämt hus på grund av att man hade förhört sig om hans person vid universitetet – *en yngling utan stadga* blev omdömet:

Det var min första erfarenhet av vad namn och rykte ville säga. Jag tyckte mig utpekad för hela världen. Mitt hela väsen kom i uppror för att avskudda den oförtänkta namnkunnigheten genom förvärvandet av en bättre. Så grep jag till pennan och skrev Äreminnet över Sten Sture den äldre till tävling i Svenska akademien år 1803. – Rädd och i största hemlighet gick jag till verket. – jag visste ej ens, då tanken uppstod, vilket prisämne var utsatt för året. (Geijer 1834:28f).

1806 disputerade Geijer för magistergraden med en avhandling som han – vilket var ovanligt på den tiden – själv hade skrivit (Henningsson 1961:45). Vanligtvis var det professorn som författade avhandlingen och studenten som försvarade den. För en nutida akademiker framstår detta som svårbegripligt, men det fanns dock klara fördelar med ett sådant som system. Studenten betalade professorn för att skriva avhandlingen, vilket var ett välkommet tillskott till den tämligen skrala professorslönen. Dessutom stod studenten för tryckkostnaden, vilket innebar att professorn kostnadsfritt kunde publicera sina forskningsresultat.⁵

Tiden fram till 1810 upptogs dels av försök att meritera sig för docenturer i latin och historia, dels av en tid som informator i Stockholm och en ettårig resa till England. Den 29 mars 1810 utsågs Geijer till docent i historia och kunde därmed påbörja sin akademiska lärarbana. Nu blev det inte så mycket bevänt med lär-

⁵ Examinationssystemet vid dåtidens universitet var mycket olik dagens. Studierena vid filosofiska fakulteten skulle leda fram till magisterexamen. I examensfordringarna ingick att studenten författade och försvarade två avhandlingar på latin; *pro exercitio* och *pro gradu*. Eftersom systemet var sådant att professorn oftast skrev avhandlingen blev det viktigaste provet för magistergraden i stället filosofie kandidatexamen, *examen rigorosum*. Denna gick till så att den blivande magistern förhördes i tur och ordning av samtliga professorer under tre timmars tid (Henningsson 1961:37ff).

argärningen under de första åren. Docenturen gav visserligen möjlighet att hålla privata föreläsningar för betalande elever, men av naturliga skäl valde studenterna företrädesvis lärare med examinationsrätt. Geijer engagerade sig dock i väntan på professuren på andra håll. 1811 bildades Götiska förbundet, och på Geijers förslag började man utge tidskriften *Iduna*. Det första numret skrevs i sin helhet av Geijer, och innehåller förutom prosauppsatser och götiska dikter även en inledning där Geijer gav sin syn på historia och fornforskning.

1815 utsågs Geijer till vikarie för historieprofessorn E. M. Fant, dock utan examinationsrätt. Tämligen omgående påbörjade Geijer en föreläsningsserie om Skandinaviens historia som blev så pass uppskattad att han förordnades till extra ordinarie adjunkt. Året efter fick Geijer även rätt att examinera studenterna, och från och med detta år hade han i princip en hel professorstjänst. Fant sökte och fick avsked 1816, och efter diverse turer som inte på något sätt står dagens strider om professorstillsättningar efter fick Geijer så sin efterlängtdade professur den 12 februari 1817.⁶

Dåtidens professorliga verksamhet skiljde sig inte så värst mycket från dagens. Arbetsuppgifterna bestod i det egna forskningsarbetet, föreläsningar, examinationer och disputationer. Som examinator tycks Geijer ha betonat studentens förtrogenhet med de stora skeendena och deras sammanhang. De små detaljerna fann han mestadels vara ointressanta, vilket en anekdot kan berätta om. Vid ett examinationstillfälle tappade Geijer tålamodet med en student

⁶ Det kanske mest intressanta vid tillsättandet av professuren är att Geijer inte sattes i första rummet bland de tre sökande (förutom Geijer var det historieprofessorn i Lund A. O. Lindfors och universitetsadjunkten Johan Tranér). Tranér placerades som etta med tretton röster mot Geijers fyra och Lindfors tre: »Avgörandet tillhörde emellertid den fungerande universitetskanslern, Magnus Brahe, och regeringen. Med personliga uppvaktningar och värdefulla förbindelser kunde man komma långt. Geijer och hans vänner utnyttjade alla möjligheter. Särskilt bör framhållas den intensiva kampanj, som fördes av Geijers vän i Götiska förbundet, Jacob Adlerbeth. Denne var kanslist i ecklesiastikexpeditionen och begagnade varje tillfälle att påverka sin chef Nils von Rosenstein, sin far Gudmund Jöran Adlerbeth och andra inflytelserika personer för Geijers räkning, han satte in motanfall mot konkurrenterna, han ordnade så att Geijer fick företräde hos Karl Johan o.s.v.» (Henningsson 1961:56).

som envisades med att gräva ned sig i detaljer, och gav honom frågan: »Vet herrn vem det var, som anförde femte fänikan av gula brigaden i slaget vid Lützen?» (citerat ur Henningsson 1961:64). Ett annat exempel på Geijers examinationsmetod är att han kunde be studenterna att själva berätta om en händelse eller ett skeende i stället för att ställa direkta specifika frågor.

Föreläsningarna utgjorde på Geijers tid en mycket stor del en professors arbete. Offentliga föreläsningar hölls fyra dagar i veckan, vilket – tillsammans med ett antal privata föreläsningar – torde ha varit tämligen betungande. Upplägget var dock sådant att man under höstterminen föreläste från 1 oktober till 30 november och under vårterminen från 1 februari till 31 maj. Detta innebar att en professor ändå – under de föreläsningfria perioderna – fick tid till egen forskning. Som föreläsare var Geijer enligt en mängd vittnesbörd både populär och omtalad. Ofta fyllde han föreläsningssalen, och under hela hans tid som professor var det ingen annan som kunde mäta sig med honom vad gäller åhörarskaror.⁷ Uppenbarligen var Geijer redan under sin vikariatstid en uppskattad föreläsare: »Symptomatiskt är ett uttalande från professorskonkurrensens tid 1816: 'Fan måtte bli professor framför Geijer! Den sloge studenterna ihjäl.'» (Henningsson 1961:81). Något som man i dag förvånas över är att det då och då gräts under dåtidens föreläsningar, och tydligen ganska ofta just då Geijer talade. Detta var antagligen ett resultat dels av tidens romantiska och känslomässiga förhållande till nationen och historien, dels av att Geijer – subjektiv och poetisk – kunde gripas av sitt ämne så till den grad att han själv rördes till tårar.

⁷ Man har ganska god överblick över intresset för de olika professorernas föreläsningar eftersom studenterna fyllde i anmälningslistor. Geijer hade sällan under hundra åhörare, vårterminen 1820 var det så många som 392 stycken, vilket skall ställas i relation till att det var 400 studenter inskrivna vid filosofiska fakulteten: »Åhörarlistorna kunde nog ibland t.o.m. ge minimisiffror, eftersom mera tillfälliga besökare, s.k. passagerare, inte antecknade sig. De societetsdamer som mycket troget lyssnade på Geijer flera terminer, t.ex... Malla Silberstolpe och hennes syster Gustava Wrangel, antecknades heller aldrig på listorna – damer var officiellt icke närvarande [...]» (Henningsson 1961:75).

För Geijer var den akademiska verksamheten något av ett kall. Några gånger lockade prästyrket, men anledningen till detta får nog mer tillskrivas ekonomiska orsaker än en kallelse. Talande är hur Geijer uttryckte sig då han tackade nej när han 1834 stod på förslag som biskop i Karlstad, en tjänst som i ett slag nära nog hade tredubblat den skrala professorslönen: »Det tillhör ej mig att säga – hvad som dock är ren sanning – att jag är outhärligare för Upsala Academie än för Carlstad stift och outhärligast för Svenska Historien» (citerat ur Svenson 1983:86).

När Geijer 1846 för sista gången lämnade Uppsala uppvaktades han av studentkåren varvid han höll ett tal till studenterna:

Ser jag tillbaka på min långa lärarebana, som nu nalkas sitt slut, så vet jag vilka förebråelser mig kunna göras. Fordrar man av läraren framför allt överlämnandet och befästandet av på förhand fullt genomtänkta och avgjorda övertygelser, så har jag illa svarat mot en sådan fordran. Mina övertygelser, min hela bildning har befunnit sig i en ständig utveckling. Den har utvecklat sig med Eder, genom Eder, för Eder. Lärande andra har jag själv oupphörligen lärt ... *Studera*nde är allt vad jag varit, allt vad jag är, allt vad jag ännu bliver tills livets krafter domna. (citerat ur Svenson 1983:97).

Det sista Geijer skrev var ett brev till den liberale publicisten Johan Peter Thorell. I detta går han till hård attack mot den konservativa falangen inom Uppsala universitet:

Det är med den högsta bedröfvelse som jag ser tillbaka till denna skådeplats för en 40 åra verksamhet, å min sida väl menad, å ungdomens sida, jag hoppas det, ej utan alla frukter; men nu förrådd, nedtrampad, nedsmutsad, af vettlösa pedanter, vid hvars fötter Sveriges Ungdom är dömd att sitta. –

Det är en egen olycka med detta universitet; och jag tycker mig stundom, ej utan skäl, förmärka, att dess lyckliga stjärna med mig nedgått. Af samteliga Academiska Fäderna äro blott fyra till fem undantags-män af vett och värde [...]. Om hela den öfriga massan vill jag helst slippa yttra mig. Vare nog sagdt, att opinionen i Hjo och Trosa utan allt tvifvel i upplysning och billighet står uppöfver den vid Nordens första Lärosäte. (Geijer 1847:232).

Det är ett tämligen bittert avsked Geijer tar med detta brev, och det föregriper de stridigheter som skulle komma att föras mellan

det liberala och konservativa lägret efter hans död. I de hyllningar som framfördes kan man tydligt se att de konservativa framhäver Geijers tidiga insatser som historiker, medan liberalerna framför allt tar fasta på hans avfall och politiska aktivitet. Geijer kom i stor utsträckning att mytologiseras och användas som slagträ i de följande årens debatter, vilket visar på hans stora betydelse i samtiden. Samtidigt innebar detta att hans samhällskritik »[...] förlorar sin aktuella och kontroversiella prägel» (Lönnroth 1982:138). Kanske är det just denna användning av Geijer som ledde fram till att man femtio år efter hans död inte längre fann honom vara speciellt intressant ur en akademisk synvinkel. Då vidtog i stället en popularisering som innebar att olika delar av Geijers produktion användes av olika grupper för olika syften; »[...] en Geijer i folkupplaga» (Lönnroth 1982:180).

Mycket var annorlunda vid universiteten på Geijers tid än vad vi är vana vid i dag. På många sätt befann sig den gamla ärevördiga institutionen i snabb omvandling under första halvan av 1800-talet, och Geijer kan ses som ett slags brygga mellan det gamla och det nya. Själv utbildad i det gamla systemet blev han som professor alltmer en förespråkare för det nya. Redan 1824 föreslog han exempelvis att det skulle vara en skyldighet för de blivande magistrarna att själva skriva sin avhandling, något som dock inte förverkligades förrän vid den stora universitetsreformen 1852.

Geijer som politiker och debattör

Den offentliga samhällsdebatten kom under 1800-talet framför allt att cirkulera kring två frågor, och Geijer engagerade sig i båda. Den första var den politiskt infekterade frågan om representationen i landets styrande organ, och den andra var den sociala frågan. Som nämndes ovan kan en del av Geijers intresse för olika slags samhällsförhållanden till viss del tillskrivas hans bakgrund som son till en brukspatron. Genom hela livet bibehöll han ett stort intresse för det praktiska livet. Ekonomi, politik och sociala förhållanden är något han ständigt återkommer till, trots långa perioder av filosofiskt grubblande eller grävande i historiska arkiv. Under resan till England 1809–10 hade han fått i uppdrag av sin far att skaffa upp-

lysningar om hur engelsmännen såg på järnimporten från Sverige, och om konkurrenternas prisnivå och järnkvalitet:

I detta sällskap av köpmän förvandlades den unge transcendentalfilosofen från Uppsala raskt till en ej litet skarpsynt ekonomisk observatör. Den lätthet varmed han inträngde i det ekonomiska livets för filosofer slutna värld och där vann överblick över de olika faktorernas betydelse, är ett vittnesbörd om hur starkt hans band var till den praktiska och jordnära miljö som givit honom hans första intryck. (Olofsson 1959:63).

Faderns uppdrag medförde sannolikt att Geijer höll ögonen öppna och såg sådant som han möjligtvis annars inte skulle ha lagt märke till. De ekonomiska förhållandena, det kapitalistiska systemet och dess konsekvenser gjorde minst av allt ett gott intryck på den unge magistern. Van som han var vid ett patriarkaliskt brukssystem som – trots många missförhållanden – ändå innebar att brukspatronen hade ett visst ansvar för sina arbetare, kunde han inte annat än förskräckas vid åsynen av det arbetarproletariat som hade skapats i Englands storstäder (Olofsson 1959:77).

1824 – under en resa genom Tyskland – fick Geijer under en del av resan sällskap med en man som hyllade det nya fria näringsssystemet. I ett brev gjorde Geijer följande reflektioner kring detta:

Dock har jag även hört röster av vikt, som påstå, att det på samma gång gjort mer varor och mer fattiga – att den yttersta följden av en blott på den individuella konkurrensen ställd industri blir (emot vad man förmodar) rikedom och fattigdoms hopande i särskilda fientliga massor – att detta är *la force des choses* på detta fält, sådan som den i ett blott *laissez faire* sig uppenbarar. – Jag skulle väl tilltro mig att ur teoretiska grunder bevisa allt detta. Men det vore ord spillda i luften. Erfarenheten skall och måste tala. (Geijer 1834:211f).

En vanlig bild av Geijer är att han först var konservativ, på 1830-talet genomgick en omorienteringsfas och slutade som liberal. Detta är dock mycket förenklat och stämmer dåligt överens med verkligheten. Geijer anslöt sig aldrig helhjärtat vare sig till ett konservativt eller ett liberalt läger. I ett förord till *Litteraturbladet* 1838 skriver han: »I själva verket har jag aldrig tillhört något parti, ej ens mitt

eget, om ett sådant funnits. Men sätter någon synnerligt värde på att förebrå mig ett avfall. Välan! Jag har då avfallit från mig själv, vilket också ej skadar, där det befinnes med skäl vara för sig gånget» (citerat ur Meurling 1983:27).

Geijers insats som politiker är som mest tydlig under riksdagen 1840-41 då han representerade Uppsala universitet. Den över allt dominerande frågan under denna riksdag var frågan om representationsrätten, det vill säga hur de olika befolkningsskikten skulle representeras i landets styrelse. I takt med en allt snabbare industrialisering och framväxten av nya samhällsskikt blev det tydligt för alltfler att de gamla stånden inte motsvarade befolkningens fördelning. För Geijer var stånden symboler för en svunnen tid och han såg inte någon som helst möjlighet att reformera systemet. Anledningen till detta var att han ansåg att det byggde på ett förlegat tänkande där befolkningen sorterades in i kategorier, antingen efter börd eller sysselsättning. Det som borde ersätta stånden var enligt Geijer ett system där medborgarskap skulle stå i centrum.

Som ledamot av konstitutionsutskottet var Geijer en ivrig förespråkare för den allmänna rösträtten. Nu skall detta inte förstås som han föreslog att alla medborgare skulle ha lika stora rättigheter, det han ville var att rösträtt skulle tilldelas »[...] varje medborgare med god frejd, goda kristendomskunskaper och för övrigt kunskaper motsvarande dem folkskolan meddelade. Geijer begränsade dock verkningarna av denna allmänna rösträtt genom att ge dubbel rösträtt åt de bildade och förmögna och i synnerhet genom att endast låta dessa båda kategorier väljas till elektorer och representanter» (Borell 1948:72). Detta kan med dagens demokratisyn tyckas vara ett mycket ojämnt system, men faktum är att Geijer med detta förslag gick betydligt längre än vad även den dåtida liberala vänsterflygeln var villig till.

Geijers politiska åskådning var från mitten av 1830-talet i många avseenden tämligen radikal. Samtidigt begår man våld på sanningen om man försöker infoga honom bland de marknadsliberala. Ett exempel på detta är när Geijer 1839 diskuterade arbetslöshetsproblemet, och i samband med detta förespråkade att samhället skulle träda in och anordna offentliga arbeten som exempelvis vägarbeten (Meurling 1983:35). Sådana tankar stod långt ifrån dåtidens domi-

nerande liberalism som betecknade alla former av samhällsin-gripanden som skadliga eftersom de skulle förhindra de naturliga marknadskrafterna.

Betydligt närmare sanningen hamnar man om man tar hänsyn till Geijers syn dels på handeln, dels på den tillverkande delen av ekonomin. Vad gäller handeln var Geijer rent liberal. Han var en principiell motståndare till all protektionism och ansåg tullmurar och monopolism såsom skadliga för handelns utveckling. Å andra sidan finner man en tämligen konservativ hållning i frågor som rör tillverkningen, framför allt hantverket där han var för ett fortsatt skräväsande (Olofsson 1959:181).

Geijer var en varm förespråkare för korporationerna som en lösning på industrialismens sociala problem:

Fenomen sådana som de kooperativa *sällskapen* i England innehålla redan en erfarenhet, som hänvisar på vad jag menar – kärnor till små industriella samhällen, vars medlemmar endast arbeta *för varandra* för att åtminstone äga något stöd i en åt handelskonkurrensens blinda skiften överlämnad värld. Det är en av nödvändighet framkallad ny samhällsbildning i den närvarande civilisationens öken. Till en början göra medlemmarna av dessa sällskap så mycket som möjligt, för varandra *allt*. Nästa steget är, att hela den lilla föreningen blott gör *vissa saker* och däremot tillbyter sig sina övriga behov av andra. Det är ock den gamla naturliga gången, som endast för ögonblicket genom staternas närvarande sjukdom blivit avbruten. (Geijer 1834:212).

Vad Geijer förespråkar är en »associationsprincip»: [...] att de *små kapitalerna, sammanlagda och rätt förvaltade*, borde verka som de *stora*, och till *alla* deltagarnas vinst» (Geijer 1844:74). Man begår dock våld på Geijer om man försöker kalla honom socialist: »Geijers 'socialism' var egentligen borgerligt filantropisk och kristet religiös och som botemedel mot de usla och, minst sagt, eländiga villkor, mot vilka den oupphörligt växande massan av proletärer revolterade, var den rent utopisk. För den självständiga arbetarrörelsen hade Geijer ingenting till övers» (Meurling 1983:33).

Det slags associationer Geijer åsyftar är enligt Sven Stolpe »[...] de experiment med självförsörjande kommuniteter, som Robert

Owen var den främste tillskyndaren av» (Stolpe 1976:189).⁸ Owen betecknades (tillsammans med Saint-Simon, Fourier och Proudhon) av Marx och Engels som utopiska socialister, utopiska för att de ansåg deras samhällsvisioner som orealiserbara. Geijer – å sin sida – betecknade kommunismens idé som oförnuftig:

Proletären, vars massa i det moderna samhället oupphörligen växer, protesterar mot *egendomen*: han gör det i gärning, han har begynt göra det i lära och övertygelse. Brottsmålsstatistiken lämnar bevisen för det förra: *kommunismen*, vars enda trosartikel är fordran av egendomens gemensamhet eller likhet, ger beviset på det senare. *Socialismen* står ett steg högre, och åtminstone inom förnuftighetens område. [...] Huru trängt socialisterna fattat sin princip, synes redan därav, att de allt mer lämna både *religion* och *stat* å sido. (Geijer 1844:74f).

För Geijer var staten den enda enhet som – med en rättvis representation – skulle kunna garantera samhällets stabilitet och fredliga utveckling. Religionen eller moralen (Geijer tycks se dessa båda begrepp som utbytbara) är en förutsättning för att inte egenintresset skall komma att fullständigt dominera: »[...] att det moraliska, det personliga kapitalets kraft måste förstärkas, om det ej skall allt mera kvävas under det opersonliga, det materiella kapitalets välde» (Geijer 1844:75). Associationerna framstod för Geijer som en möjlig väg att undvika arbetarklassen proletarisering och den därmed sammanhängande risken för revolution.

Geijer uttryckte sig även kritiskt mot den akademiska miljön och det uppenbara ointresse som många kolleger visade mot det politiska skeendet:

Hela Uppsala har länge lidit av ett sådant halvt, dovt, sömnigt tillstånd. Jag känner ej för dagens politik det förakt som många av våra lärde affektera. Har man sett in däri, så lär man ej kunna dölja, att

⁸ Robert Owen (1771–1858) var en engelsk entreprenör och företagsledare som var mycket engagerad i de arbetandes villkor. Han ansåg att det var lika viktigt att investera i mänskligt kapital som i maskinutrustning, och tyckte att andra företagsledare gjorde ett misstag när de endast anställde den billigaste arbetskraften. Så småningom utvandrade han till USA och försökte etablera ett helt samhälle byggt på kooperativa principer, ett försök som dock misslyckades (Wren 1994:57f).

någoting passerar och tilldrager sig, som är värt uppmärksamhet och begrundande. All tanke framkallar tanke, och vad vi ha för ögonen är likväl inget annat än ett tankens arbete i massorna. Med all skum och dån och väder, föregår här likväl något på djupet, som både filosofen och regenten gjorde väl i att beakta. (citerat ur Stolpe 1976:187).

Geijer var under hela sin livstid varken helt och fullt konservativ eller liberal. Han förespråkade de enskilda individernas rättigheter, men såg samtidigt faran av en otyglad liberalism och i synnerhet den samhällsordning som »[...] efterträtt adeligt herrskap, prästerlig myndighet och konungslig makt, [...] penningens välde» (Geijer 1844:73).

Geijer som samhällsfilosof

Geijer är för eftervärlden mest känd som historiker, men man måste komma ihåg att dagens uppdelningar inom den akademiska världen stämmer dåligt överens med dåtidens. Geijers verk innehåller så mycket mer än just historia. Filosofi, statsvetenskap, socialpsykologi, nationalekonomi och sociologi är beteckningar som man med dagens ämnesindelningar skulle kunna använda på olika delar av Geijers författarskap. Sitt intresse för just det mänskliga beskriver han i *Minnen*:

Ett har förblivit från min poetiska ingång i historien. Jag intresseras blott av det *mänskliga* däri – karaktärer, seder, lagar, samhällsförhållanden – allt, även det minsta drag, i bilden av ett mänskligt tillstånd är mig naturligen viktigt, och jag skyr ingen möda att uppspana det. Vad som ej låter bringa sig i ett sådant sammanhang är mig likgiltigt tills vidare. Det nakna faktum existerar för mig ej. Jag har överöst mig med sådant, av plikt. Det är som att slå vatten på gåsen. Det fastnar ej. Det mänskliga samhället i alla sina likheter och olikheter under särskilda odlingsgrader och omständigheter har alltid varit mitt älsklingsämne. Det närvarande, det förflutna, allt är mig i detta hänseende intressant. (Geijer 1834:104f)

Utan att ha en fullständig överblick över Geijers författarskap – vilket skulle kräva ett mycket långt och mödosamt studium – vågar jag mig ändå på att lyfta fram ett par element som jag tror kan

vara intressanta för nutida samhällsvetare. För det första, Geijers personlighetsfilosofi som har likheter både med 1900-talets existencialism och socialpsykologi. Och, för det andra, den samhälls-uppfattning som han för fram i sina senare verk, framför allt i föreläsningarna från 1844; *Vår tids inre samhällsförhållanden*.

I dag kan Geijers mer filosofiska skrifter kännas både otidsenliga och svårgenomträngliga. Men på sin tid var han i högsta grad aktuell och sökte som många andra (t.ex. Fichte, Schelling och Hegel) att få någon rätsida på de problem som Immanuel Kants filosofi hade lämnat efter sig. Den kantska dualismen med en uppdelning av verkligheten i två områden – de yttre tingen och förnuftets verksamhet – gav upphov till ett prioritetsproblem. Hos den tyska idealismen fick det psykiskt-abstrakta företräde över det fysiska medan det omvända gäller för materialismen. För Geijer kan individens upplevelsevärld varken reduceras till psykiska tillstånd eller påverkan från de fysiska tingen. Det rör sig snarare om »[...] ett samspel mellan subjekt och objekt, där objektet inte framspringer ur subjektet och subjektet inte är en passiv mottagare av yttre intryck» (*Filosoflexikonet* 1988:186). En närmare blick på Geijers personlighetsprincip kan klargöra resonemanget.

En ofta citerad geijersk sentens är »Intet du – intet jag» som på ett enkelt sätt uttrycker det relationistiska i Geijers filosofi.⁹ Eftersom Geijer aldrig själv explicit formulerade sin personlighetsprincip lånar jag Anders Jeffners rekonstruktion av denna:

De viktigaste konstituerande egenskaperna hos varje personlighet enligt Geijer förefaller vara följande: En personlighet har självmedvetande. Vidare finns hos personligheten förmåga till tänkande och upplevelse. I personligheten ingår viljereaktioner och förmåga att välja fritt. [...] I själva beskrivningen av personlighet ingår nu också att stå i relation till en annan personlighet, ett du. [...] Vi har, menar han, dels en direkt erfarenhet av oss själva som personligheter och dels en omedelbar erfarenhet av andra människor som personligheter. Den sista tankegången utför Geijer på ett intressant sätt. Han menar att det finns ett speciellt slags personerfarenhet eller dufferfarenhet. Den förmedlas genom vanlig sinneserfarenhet av andra män-

⁹ Enligt Anders Jeffner fick Geijer förmodligen inspiration till denna formel från den tyske filosofen Friedrich Heinrich Jacobi (1743–1819)

niskor men den går utöver denna. Vi erfar direkt en annan personlighet. Genom denna erfarenhet konstitueras också vår egen personlighet (I:227f). Idén om dukenskapen som är explicit hos Geijer har spelat en stor roll i senare existentalistiskt inriktad kunskaps teori. Erfarenheten av personlighet är alltså sådan enligt Geijer att vi inte i vår orientering i tillvaron kan undgå att räkna med personlighet som något verkligt (Jeffner 1983:121).

I skriften *Också ett ord över tidens religiösa fråga* (1846) skriver Geijer: »Det är en intelligensens lag, att den blott kan finna *sig* i en *annan*. Varje intelligens, för sig betraktad, innefattar väl *möjligheten* ej blott av sin egen existens, utan av *alla* intelligensers (Geijer 1846:217). I och med denna uppfattning vänder sig Geijer direkt mot den dåtida idealismens utgångspunkt i det ensamma självmedvetandet, i Sverige främst företrädd av filosofen Benjamin Höijer (1767–1812).¹⁰

Geijer var – i likhet med många andra vid denna tid – starkt påverkad av hegelska tankegångar. Något han dock inte kunde acceptera var Hegels gudsuppfattning där Gud var någonting opersonligt. För Geijer måste Gud tänkas som en personlighet, eller rättare: »Vi säga därför, att Gud själv är den högsta *personlighet* [...]» (Geijer 1846:222). Detta innebär att varje personlighet har en direkt relation till Gud: »När Gud tänks som personlighet kan han inte tänkas som isolerad. En personlighet måste ju stå i gemenskap med en annan personlighet för att över huvud taget kunna finnas till» (Jeffner 1983:122). Relationen mellan en personlighet och en personlig gudom är för Geijer ett grundläggande postulat som inte behöver ifrågasättas. Gud är en ändlig personlighet, vilket innebär att Geijer avvisar alla panteistiska tankegångar. Detta personliga förhållande till Gud har även en moralisk dimension:

Ty det sanna *mänskliga* personlighetsbegreppet leder nödvändigt till det sanna *Gudomsbegreppet*. Begreppet om *Gudamänniskan* förmedlar båda.

¹⁰ Höijer hade varit Geijers lärare under hans tidiga år i Uppsala, och i framför allt skriften *Thorild* från 1820 är Höijerinfluenserna tydliga (Frykenstedt 1958). Geijer gick dock vidare och långt utöver dessa tankar i sina senare texter där jag-du-relationen blir det primära.

Det är i denna förmedling, som det *goda* ock framstår i sin högsta bemärkelse. [...] Det är i den *oegenyttiga kärleken* emellan människor, som detta förhållande har sin enda avbild. Det är Guds kärlek – det är kärleken till Gud, vilken ock innefattar den rätta kärleken till nästan. Men, i samma mån som det *goda* sålunda fullständigt bestämmer sig, bestämmas ock dess motsats: det *onda*. Så att, om det förstnämnda är människans första innerligaste enighet med sig själv och Gud, det andra är människans djupaste tvedräkt och hat till Gud och likar: – även självkärleken måste vända sig hatfullt mot sitt eget jag. Ty om det *goda* framställer personlighetsprincipen i dess högsta *positiva* mening, så visar sig i det *onda* samma princip i sin djupaste *negativa* bemärkelse. Det är en förnekelse av den *ömsesidighet*, som är alla intelligensers livsluft; ty utan ett *du* kan ej heller ett *jag* existera, varföre även *det onda* – eller snarare *den onde* – endast är ett *jag* som icke erkänner något *du*, och därför endast kan erfara sig själv såsom självförstörelse. (Geijer 1846:22of).

Människan befinner sig alltså i världen med en förmåga till antingen det *goda* eller det *onda*.

Geijer skiljer mellan andelighet och sinnlighet där det andeliga närmast motsvarar ett medvetet jag och det sinnliga ett omedvetet jag, som barnet innan det upptäcker sitt jag:

Jag finner mig först utan medvetenhet av min andeliga natur (varföre barnet ej heller säger *jag*). Jag finner mig därefter såsom ett dubbelväsende av sinnlighet och ande; men av samma orsak känner jag också mitt andeliga väsende *bestämt* genom villkor, vilka, såsom börd, anlag, uppfostran, levnadsöden, icke av mig bero; och jag skulle således ej vara ansvarig för deras inflytelse. (Geijer 1846:217).

John Landquist har noterat den nära överensstämmelsen mellan Geijers personlighetsprincip och G.H. Meads grundläggande sociopsykologiska antaganden (Landquist 1958:15). Geijers personlighetsfilosofi framstår som hans mest självständiga insats där han framför tankegångar som först långt senare skulle komma att vinna insteg i filosofi och socialpsykologi (Stolpe 1976:160).¹¹

¹¹ Även i *Filosoflexikonet* framhävs Geijers insats som filosof: »Men även som fil. måste han räknas som en av Sv:s mest betydande. Hans senare fil. är både till innehåll och form relativt självständig i förhållande till samtida filosofer» (s. 186).

I och med sitt avfall blev Geijer mer en historiker om det nuvarande än om det förflutna. Titeln på hans föreläsningsserie om Sveriges historia hösten 1844 är därför följdriktigt *Om vår tids inre samhällsförhållanden*. Föreläsningarna tar sitt avstamp i historien, men utvecklar sig tämligen omgående till att bli en diskussion om rättigheter – framför allt representationsrätten – i det samtida Sverige. Utgångspunkten är personlighetsprincipen: »Vill man åter giva ett namn åt den grund- och modertanka, som här vill ut och gör sin väg, och under vars födslovånda världen bävar; så är det ingen annan, än *personlighetsprincipen*, vars inbrytande i *det allmänna politiska livet* vi upplevat» (Geijer 1844:45). Denna princip bygger på dåtidens revolutionära och liberala kungstanke att *alla människor födas och förbliva lika i rättigheter*. Dess revolutionära sprängkraft låg framför allt i att den i sig stod i direkt opposition till rättigheter baserade på ståndstillhörighet: »Den övertygelse som tränger sig på envar, är, att mannen ej mera är eller bör vara beroende av sitt stånd, utan hans stånd av honom själv efter medborgerlig förtjänst. Ståndsprincipen känner sig den medborgerliga underordnad. Det är det nya, oförnekliga faktum i samhällsvärlden, på vilket vi blott behöve hänvisa» (Geijer 1844:59).

Detta leder vidare till tanken om den fria konkurrensen som ett fundament i det moderna samhället. Samtidigt är Geijer väl medveten om att fri konkurrens kan leda till ett förtryck som inte står det gamla ståndssamhällets efter:

Att det gamla samhället var alltför mycket byggt på den *starkares rätt*, är vad vi förebå detsamma. Men vad vore den *fria konkurrensen*, om den blott bleve ett medel mera att förtrycka den svage, och att åter införa i samhället den starkares rätt? – Vad vore den firade *arbetets befrielse*, om den i sina följder skulle medföra *arbetarens ofrihet*? – Vad *upplysningen* om den blott skulle lära den ständigt växande hopen av de, på det närvarande samhällets gränser irrande, försvarslöse allt, vad de synas dömda att umbära? (Geijer 1844:66).

I ett sant konkurrenssamhälle är det *arbetet* som skapar förmögenheten. Geijer skriver att »[...] med samhällskrafternas stigande utveckling, alla privilegierade värden dock slutligen måste erkänna sitt beroende av *arbetet* (Geijer 1844:61). Själva arbetet ligger till

grund för det moderna samhällets utveckling: »Industriens utveckling är ej annat än utvecklingen av det mänskliga arbetets gemensamhet» (Geijer 1844:63). Denna utveckling kontrasterar Geijer mot tillståndet i det feodala samhället där »[...] produktionen genom åkerbruket har det utmärkande, att den behåller människan *hel*, splittrar varken hennes krafter eller behov, fordrar sin man och bibehåller honom såsom man, utan att själva hanteringen någonsin förvandlar honom till ett blott verktyg» (Geijer 1844:67f). Arbetets delning innebär att var och en inte kan producera allt som krävs för sin existens, vilket framtvingar ett utbyte som i det nya samhället sker med pengar. Resultatet av denna historiska process blir förödande för arbetaren:

Det är den fria konkurrensen, som lösgjort arbetet och därigenom förorsakat egendomens nya rörlighet. Varföre har denna rörelse så slagit ut till den svagares skada, att den, vars enda kapital är hans arbetskraft, även med oförtrutet användande av denna, så ofta är utsatt för faran att sjunka i en allt djupare avhängighet? Vad är, som ned-sätter värdet av det personliga kapitalet, då banan i alla riktningar blivit upplåten åt arbetet? Det måste finnas en fördel *utom* arbetet, som ger ett avgjort företräde på tävlingsbanan. Det finnes ett sådant *plus*, som på förhand kunde försäkra segern åt dem, vilka därav äro i besittning. Detta *plus* i arbetet är det *undangjordade arbetet*, och dispositionsrätten däröver. Men *kapital*, i och för sig självt och i opersonlig mening, är i själva verket blott *undangjort arbetet*, – och *penningen*, som *representerar undangjort arbete, är just därför bytesmedel för nytt*. Det genom penningen representerade *kapitalets välde* skulle således på det kapitallösa arbetet kunna verka förtryckande. Det överensstämmer med den allmänna meningen, att vad i våra dagar efterträtt adeligt herrskap, prästerlig myndighet och konungslig makt, är *plutokratien* – är rikedomens, är penningens välde. (Geijer 1844:72f).

Personlighetsprincipen, den fria konkurrensen, arbetets delning och rörlighet samt kapitalets ackumulering är enligt Geijer de krafter som formar det nya samhället.

Resultatet av processen är en kapitalism som suger ut arbetarna och därmed i förlängningen hotar hela samhället. Detta ställer borgerligheten inför ett dilemma som Geijer beskrev med följande ord:

I kriget fruktar hon sin *yttre*, i freden fostrar hon sin *inre* fiende; ty kapitalets alltmer befästade suveränitet över arbetaren kastar denne alltmer tillbaka ibland den fruktansvärt ökande massan av proletärer. Om denna knut i den Europeiska civilisationens historia skall komma att *avhuggas* med svärdet, och kulturen vandra andra vägar, eller om Europa skall kunna *lösa* den, är dess viktigaste till framtiden ställda fråga. Det senare synes endast på *ett* sätt möjligt – genom en ny, på en gång i höjd och djup *mer omfattande* samhällsbildning. [...] Vi ha anlänt till en station i vår framställning, där erfarenheten synes motsäga det påstående, från vilket vi utgingo, att nämligen inre, andeliga orsaker varit och äro i vår tids välvningar förnämligast verksamma. Vi har utgått från ett påstått *idéernas*, vi ha kommit till ett verkligt de *materiella intressenas* herravälde. Ja, själva den nya *ideologien* materialiserar sig allt mera. (Geijer 1844:81).

Geijers tämligen långa och vindlande utläggning slutar vid en punkt som tycks förbåda Marx materialistiska historieuppfattning. Meurling anser att här »[...] tycks Geijer stå vid korsvägen. Närmare Marx har han aldrig kommit» (Meurling 1983:23).

Hur nära den gamle Geijer egentligen stod historiematerialistiska tankegångar är diskutabelt. Stolpe skriver att de två tänkarna under början av 1840-talet stod varandra påfallande nära: »De såg delvis med samma ögon på det kapitalistiska samhällets urartning» (Stolpe 1976:191). Det finns dock en stor skillnad mellan de två, Geijer övergav aldrig – hur uppmärksam han än var på de materiella förhållandenas betydelse – sin idealistiska grundinställning: »Det faktum att Geijer – i likhet med Marx – kunde urskilja och precisera sin samtids ekonomiska determinanter och dess övergripande socio-politiska motsättningar, gör honom icke till historiematerialist. [...] Geijer *var och förblev* intill sin död fullblodsidealist» (Nybom 1983:107f). Anledningen till att man kan finna vissa likheter mellan Geijer och Marx är, naturligtvis, deras förankring i en gemensam europeisk idéhistorisk kontext. Influenser från framför allt Hegel, men även Fichte och Schelling färgade deras tänkande. Geijer kom aldrig i kontakt med Marx, han dog innan tillfället uppenbarade sig. Däremot har Marxforskningen uppmärksammat att Marx faktiskt läste Geijer! Sommaren 1843 gjorde Marx långa utdrag ur Geijers *Svenska historia*, i synnerhet de ställen där Geijers hegelinfluenser är tydliga. Huruvida Geijer på något sätt påverkade

Marx' utveckling av historiematerialismen är omöjligt att få något svar på, men det är samtidigt roligt att leka med tanken att det finns en koppling mellan en svensk 1800-talsakademiker och en av sociologins stora klassiker.

1938 publicerades en artikel av historikern Per Nyström¹² i *Social-Demokraten* till hundraårsminnet av Geijers avfall. Nyström betonar likheterna mellan Geijers tänkande och ynglingarna Marx och Engels:

Om de hade råkats, den mer än 60-årige professorn – hittills sitt lands mest berömda kulturpersonlighet – och de ännu okända, obändiga 20-åringarna! Det är lockande att fantisera härom. Han vantrivdes i Uppsala. Det fanns ingen bland perukstockarna vid universitetet han ansåg det värt att samtala med. De förstod inte hans språk. [...] Men den gamle lärde från Uppsala var förmodligen den ende i Sverige, som skulle ha förstått det språk, som de båda ungdomarna talade. Med sitt aldrig slocknande intresse för det nya, som rörde sig i tiden, skulle han – om han råkat dem – blott ha lyssnat till deras stormande utläggningar och han skulle fördomsfritt ha beundrat lärdomen och skarpsinnet. Han skulle haft mycket mer gemensamt med dem, mycket lättare att argumentera med dem än med de blinda och förtorkade kollegerna i Uppsala. [...] Hur öppet företrädde han inte demokratin i en tid, då alla ville knyta den till penningpåsen och altaret! Och hur har inte de borgerliga historikernas tankevärld stelnat till och förtorkats sedan den store föregångarens tid! Kan man inte tala om en oavbruten degeneration och ständigt förfall? Allt farligt och revolutionärt hos Geijer har de därtill sökt smussla bort. (Nyström 1938:17ff).

Nyströms reservationslösa hyllning till den – som han uppfattade det – historiematerialistiska Geijer är inte bara ett försök att lyfta fram en föregångare inom det historiska fältet, utan även ett inlägg i den tidens debatt om historievetenskapens uppgift och politiska roll. Samtidigt utgör den ett utmärkt exempel på hur man kan ta en liten del av ett stort livsverk och använda det i polemiskt eller politiskt syfte, eller som Lars Lönnroth uttrycker det: »Geijers ord

¹² Per Nyström är även intressant av den anledningen att han var en av styrelseledamöterna i Sveriges första sociologförening i Lund (se vidare Åke Nilséns artikel).

har tagits till intäkt av kooperatörer, feminister, värmländska hembygdsföreningar, götiskt sinnade militärer, liberala folkbildare och marxistiska revolutionärer» (Lönnroth 1983:129).

Geijer är dock i sig själv nog. Man behöver inte gå till en eventuell koppling mellan honom och Marx eller andra senare tänkare för att bereda honom en plats i den svenska samhällsvetenskapens historia: »Geijers 1840-talsstudier representerar [...] det första och kanske fortfarande bästa försöket i Sverige inom den vetenskap, som just höll på att växa fram och som en mansålder senare skulle överta historievetenskapens plats som den 'stora' samhällsvetenskapen, nämligen den historiska sociologin» (Nybom 1983:108). Tyvärr har den senare Geijers skrifter aldrig blivit uppmärksammade och analyserade av den moderna samhällsvetenskapen. Både vad gäller tankeinnehållet och dess betydelse i den dåtida debatten återstår mycket att granska, och det är min övertygelse att det här finns mycket att hämta för en fullare förståelse av hur det svenska samhällstänkandet växte fram.

Avslutning

Erik Gustaf Geijers betydelse i sin samtid är oomstridd. Både som akademiker och samhällsdebattör utövade han stort inflytande på sin omgivning. Hans personlighetsfilosofi och senare samhällsanalys framstår än i dag som intresseväckande, och det är tveklöst så att han på vissa områden står sig väl i en jämförelse med samtida kontinentala tänkare. Lars Lönnroth har visat att den senare Geijers tänkande bildar en helhet där den mänskliga personligheten är den centrala filosofiska kategorin, »[...] formad i dialektiskt samspel mellan natur och ande, mellan 'jag' och 'du', mellan praktisk verksamhet och teoretiska studier. Geijers personlighetsideal medierar mellan Uppsala-akademikernas extrema idealism och vänsterhegelianernas materialism» (Lönnroth 1983:135). Det som – för en nutida sociolog – är intressant hos Geijer är just denna förmedling mellan en personlighetsfilosofi med utgångspunkt i individuella relationer och en materialism där ekonomi och produktion står i förgrunden.

Varför fick då Geijer inga arvtagare då socialvetenskapen börjar ta form i Sverige mot slutet av 1800-talet? En trolig delförklaring är

vad som sker med Geijers eftermäle de första årtiondena efter hans död. Under 1850- och 60-talen uppstår det en Geijerkult där läromästarens gärningar hyllas i alla möjliga och omöjliga sammanhang. Kring 1880 är situationen en helt annan då unga radikala studenter tar avstånd från det akademiska etablissemanget för vilka Geijer har blivit en snarast mytisk och symbolisk figur. Strindberg och den radikala pressen försummade inga tillfällen att kritisera den historieskrivning som Geijer hade kommit att förknippas med, och resultatet blev att den senare Geijers skrifter egentligen aldrig kom att diskuteras. För majoriteten av det sena 1800-talets radikaler, arbetarklassen och det framväxande samhällstänkandet hade Geijer ingen aktualitet. Den nya generationen »[...] ville studera naturen, samhället och historien från positivistiska, empiristiska och materialistiska utgångspunkter» (Lönnroth 1983:141).

Det socialvetenskapliga tänkandet växte under 1800-talet fram i nära samband med den sociala frågan, de fattigas villkor och då i synnerhet arbetarklassen. Framför allt var det – som exemplet Geijer visar på – i hopp om att komma till rätta med förväntade sociala oroshärdar. Detta tänkande var således redan från dess första början nära förknippat med ett reformatoriskt samhällsbyggande. Detta är en trend som har fortsatt genom åren. Svenska samhällstänkare har sällan varit revolutionärer (åtminstone fram till slutet på 1960-talet), däremot har de i stor utsträckning varit liberaler och socialdemokrater. Den socialvetenskapliga verksamheten har således historiskt sett alltid varit en verksamhet för människor med ambition att belysa förhållanden i samhället, för att detta förhoppningsvis skall kunna leda till förändringar. Människan som samhällsvarelse görs genom samhällsvetenskapen till objekt för sig själv, och i detta avseende är Geijer en tidig svensk representant för ett samhällsanalytiskt perspektiv vars syfte inte bara är att beskriva utan även att förändra.

De moderna universiteten och den professionella akademikern började även de sin utveckling och konsolidering under 1800-talet. Universiteten blev den främsta platsen för forskning och utbildning, och akademikern – både som forskare och lärare – blev alltmer en person som »tvingades» vara »i sin tid». Geijer kan i detta avseende än i dag framstå som ett föredöme. Lidelsefullt engagerad

i både sin forskning och undervisning, men även i universitetets och vetenskapens roll i samhället fick han stor betydelse för Uppsala universitet och för dem som var verksamma där under 1800-talets första hälft.

Referenser

- Blanc, Anton 1914. *Geijer i England 1809-1810*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Borell, Berit 1948. *De svenska liberalerna och representationsfrågan på 1840-talet*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Eriksson, Ingalill 1994. »Den svenska sociologins dolda historia – fallet Gustaf Steffen», *Sociologisk Forskning* Nr 3. ss. 44–56.
- Filosoflexikonet 1988. Stockholm: Bokförlaget Forum.
- Frykstedt, Holger 1958. »Geijers Thorild och kritiken mot den tyska idealismen», ss. 22–59, *Geijerstudier III*. Uppsala: Almqvist & Wiksells.
- Färnström, Emil 1964. *Fredrika Bremer och Erik Gustaf Geijer*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Geijer, Erik Gustaf 1834. *Minnen*. Stockholm: Minerva (1990).
- 1844. »Om vår tids inre samhällsförhållanden», ss. 41–188, *Om vår tids inre samhällsförhållanden. Historiska skrifter i urval och kommentar av Thorsten Nybom*. Stockholm: Tidens Förlag (1980).
- 1846. »Också ett ord över tidens religiösa fråga», ss. 194–230, *Om vår tids inre samhällsförhållanden. Historiska skrifter i urval och kommentar av Thorsten Nybom*. Stockholm: Tidens Förlag (1980).
- 1846. »Brev till Johan Peter Theorell», ss. 231–233, *Om vår tids inre samhällsförhållanden. Historiska skrifter i urval och kommentar av Thorsten Nybom*. Stockholm: Tidens Förlag (1980).
- Henningson, Bengt 1961. *Geijer som historiker*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Jeffner, Anders 1983. »Geijers personlighetsfilosofi», ss. 111–127, *Geijer-jubileet i Uppsala 1983. Föreläsningar hållna vid symposium 12 och 13 januari 1983*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Landquist, John 1958. »Geijerska tankar i tiden», ss. 7–21, *Geijerstudier III*. Uppsala: Almqvist & Wiksells.
- Liedman, Sven-Eric & Olausson, Lennart 1988. *Ideologi och institution. Om forskning och högre utbildning 1880–2000*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Liedman, Sven-Eric 1991. *Att förändra världen – men med måtta. Det svenska 1800-talet speglat i C A Agardhs och C J Boströms liv och verk*. Stockholm: Arbetarkultur.

- Lönroth, Lars 1982. »Geijerminnet under hundra år (1847–1947)«, ss.133–250, *Att följa sin genius. Tio studier om Erik Gustaf Geijer*. Karlstad: PRESS' Förlag.
- 1983. »Geijerarvet«, ss. 129–144, *Geijer-jubileet i Uppsala 1983. Föreläsningar hållna vid symposium 12 och 13 januari 1983*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Meurling, Per 1983. *Geijer och Marx. Studier i Erik Gustaf Geijers sociala filosofi*. Stockholm: Tidens Förlag.
- Olofsson, Sven Ingemar 1959. *Geijer och samhällsekonomi. Hans utveckling fram till 1830*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Odén, Birgitta 1989. »Forskarutbildning och politik«, ss. 86–102, Nybom, Thorsten (red) *Universitet och samhälle. Om forskningspolitik och vetenskapens samhällseliga roll*. Stockholm: Tidens Förlag.
- Nybom, Thorsten 1983. »Historikern Erik Gustaf Geijer«, ss. 99–110, *Geijer-jubileet i Uppsala 1983. Föreläsningar hållna vid symposium 12 och 13 januari 1983*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Nyström, Per 1938. »Geijers avfall«, ss. 15–21, *Om vår tids inre samhällsförhållanden. Historiska skrifter i urval och kommentar av Thorsten Nybom*. Stockholm: Tidens Förlag (1980).
- Segerstedt, Torgny 1983. »Geijer – den samhällsverksamme«, ss. 11–22, *Geijer-jubileet i Uppsala 1983. Föreläsningar hållna vid symposium 12 och 13 januari 1983*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Svenson, Sven G. 1983. »Geijer och Uppsala«, ss. 83–97, *Geijer-jubileet i Uppsala 1983. Föreläsningar hållna vid symposium 12 och 13 januari 1983*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Stolpe, Sven 1976. *Geijer. En essay*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Thörnberg, Ernst Hermann 1925. »Om sociologiens historia och uppgift«, *Tiden*, ss. 182–202.
- Wren Daniel A. 1994. *The Evolution of Management Thought*. New York: John Wiley & Sons, Inc.

PER WISSELGREN

SOCIOLOGIN SOM INTE BLEV AV

Gustaf Steffen och tidig svensk socialvetenskap

Den svenska sociologins historia uppvisar en problematisk diskontinuitet. Det brukar hävdas att sociologin i Sverige i allt väsentligt är en efterkrigsprodukt. I en av de böcker som behandlar ämnets historia inleder Torgny Segerstedt sitt bidrag med orden: »Det var 1947 som den första självständiga professuren i sociologi inrättades här i landet. Jag blev dess förste innehavare» (Segerstedt 1987:11). Efter Segerstedts professorsinstallation i Uppsala genomgick ämnet en snabb och omfattande expansion. En svensk sociologisk tradition etablerades, vilken av internationella bedömare har betecknats som positivistisk, kvantitativ och pragmatisk med tydliga kopplingar till den socialpolitiska lagstiftningen (Reiss Jr. 1968:16). De viktigaste influenserna utifrån kom från den amerikanska sociologin. Denna bild av den svenska sociologins historia är relativt oomtvistad.¹

Samtidigt är det allmänt känt att den förste ämnesföreträdaren i Sverige hette Gustaf Steffen, inte Torgny Segerstedt. Steffen var professor vid Göteborgs högskola under närmare tre decennier, från år 1903 till sin bortgång år 1929. Att Steffen trots detta brukar diskvalificeras när det gäller rollen som sociologisk pionjär i Sverige har motiverats av främst två skäl. Steffens professur var, för det för-

¹ Se bl.a. de olika bidragen i Fridjonsdottir (1987) samt Allardt, Lysgaard & Bøttger Sørensen (1988:35–40), Eyermaun & Jamison (1992:34–45) och Sörlin (1994:204).

sta, *delad* mellan de två ämnena nationalekonomi och sociologi. Han var således inte enbart, eller som det ibland hävdas, ens i första hand, sociolog. Det andra skälet är att han kom att sakna någon egentlig betydelse för den senare sociologin, eller som Katrin Fridjonsdottir uttrycker det i sin avslutande översikt i den redan nämnda boken *Om svensk sociologi*: »Gustaf Steffen bildade emellertid ingen sociologisk 'skola' omkring sig och hans påverkan på svensk sociologis vidare utveckling är outredd men troligen liten» (Fridjonsdottir 1987:254). Den sociologi som Steffen företrädde brukar nämligen till skillnad från den senare svenska sociologin betecknas som teoretisk, kvalitativ och historisk, för att inte säga »spekulativ», och kontinentalt influerad.²

Fram träder bilden av två från varandra – såväl i tiden som i teoretiskt avseende – tydligt åtskilda sociologier. Den första uppstod vid sekelskiftet och sträckte sig fram till 1929, eller mer egentligt fram till första världskriget, eftersom Steffens tidigare så imponerande vetenskapliga produktivitet mer eller mindre upphörde efter kriget. Den andra sociologin uppstod 1947 och har sedan fortlevt in i våra dagar. Den första sociologin kan därför i någon mening betecknas som »misslyckad» och den andra som »framgångsrik». Resultatet blir ett svårförklarligt vetenskapshistoriskt glapp, bestående av en till synes »o-sociologisk» mellankrigstid, vilket samtidigt motiverar att Gustaf Steffen och den sociologi som han företrädde placeras mellan två parenteser.³

² Avståndstagandet från den typ av sociologi som Steffen företrädde är tydligt i Socialvetenskapliga forskningskommitténs *Betänkande angående socialvetenskapernas ställning vid universitet och högskolor m.m.* Där understryks kraftigt att vad som behövs är en empirisk sociologi inriktad på fältundersökningar: »Vad det gäller att undvika är en spekulativ sociologi, som på grundval av ofullständigt undersökta fakta uppbygger vittgående och lösliga konstruktioner» (SOU 1946:74:81). Steffens namn lyser med sin frånvaro i utredningstexten, men att det är Steffen som åsyftas förefaller mer eller mindre uppenbart.

³ Boalt & Abrahamsson (1977) menar att den svenska sociologins historia kan delas upp i två epoker. Den senare epoken beskrivs i sedvanlig anda som neo-positivistisk med kvantitativt inriktade mikroanalyser, medan den föregående epoken tvärtom karakteriseras med historiska makroanalyser inspirerade av kontinentalt tänkande. Till denna tidiga svenska sociologi, vilken enligt författarna sträckte sig fram till 1920-talet, räknas Pontus Fahlbeck och Gustaf

Jag skall i denna artikel argumentera för att dessa parenteser bör luckras upp – kanske inte raderas helt, men åtminstone ersätts med ett par tankestreck. Givetvis inser jag att Steffens sociologi på en rad avgörande punkter skiljer sig från dagens sociologi och att den viktigaste förgreningen bland de historiska rotträdarna utgörs av 1947 års professorsinstallation. Däremot tror jag inte att klyftan mellan de två sociologierna är så avgrundsdjup som den kan förefalla vid en första anblick.

Till stor del, vill jag hävda, handlar det om vilket perspektiv man väljer att anlägga. Med ett internalistiskt tillbakablickande perspektiv framstår Steffens sociologi som ett relativt ointressant sidospår i den svenska sociologins historia. Väljer man däremot, som jag har tänkt göra här, att mer betona den samtida vetenskapshistoriska kontexten blir bilden av Steffen och värderingen av hans sociologiska ambitioner en annan. Steffen framträder då snarare som en svensk motsvarighet till de klassiska sociologerna på kontinenten. I likhet med dem var han delaktig i den tidiga samhällsvetenskapens institutionalisering, professionalisering och specialisering, en process vilken med fördel låter sig förstås som ett svar på de sociala frågor vilka aktualiserades i samband med det moderna samhällets genombrott.

Mitt syfte kan därför sägas vara tvåfaldigt. I första hand vill jag presentera och försöka förstå Gustaf Steffen och hans sociologi ur ett vetenskapshistoriskt och i viss mån vetenskapssociologiskt perspektiv. Fokus är inställt på Steffens väg till sociologin och hans sociologiska tänkande fram till första världskriget.⁴ Därefter, i den av-

Steffen som företrädare. Eriksson (1994) diskuterar frågan om förhållandet mellan de två sociologierna och vad hon kallar »osynliggörandet av den första pionjärtiden inom svensk sociologi». Olika aspekter av den svenska sociologins ställning under mellankrigstiden har annars behandlats av bl.a. I. Nilsson (1989), J.O. Nilsson (1994) och Y. Hirdman (1989). Se vidare diskussionen i den avslutande delen av uppsatsen.

⁴ Jag kommer i detta sammanhang inte att behandla Steffens insatser som socialdemokratisk riksdagsman, även om det kan vara svårt att hålla isär hans vetenskapliga verksamhet från hans politiska karriär. Den senare behandlas utförligt av Lilliestam (1960:195–265). Se även Sten O. Karlsson (1993:55) angående Steffens bostadspolitiska insatser samt Klas Borells bidrag i denna bok.

slutande delen, förskjuter jag blickpunkten framåt i tiden, mot den förment »o-sociologiska» mellankrigstiden. Mitt andra syfte är att därigenom belysa och diskutera frågan om det vetenskapshistoriska »glappet» och det eventuella sambandet mellan Gustaf Steffens sociologi och den moderna svenska sociologi efter 1947.

I. Gustaf Steffen och sekelskiftets »socialvetenskap»

– några preliminära iakttagelser

Gustaf Fredrik Steffen (1864–1929) var en mångsidig man som knappast låter sig fångas med en enkel etikett. Han var inte enbart Sveriges förste professor i sociologi, utan samtidigt en av den moderna nationalekonomins tidiga företrädare i Sverige. Sin akademiska bana inledde han emellertid på ett helt annat område, med naturvetenskapliga studier inriktade mot kemi. Under långa perioder försörjde han sig som översättare, journalist och skriftställare i Tyskland, England och Italien. Därtill var han under senare delen av sitt liv politiskt aktiv som socialdemokratisk riksdagsman.

Den geografiska rörligheten kombinerade han med en intellektuell flexibilitet. Steffens receptivitet för nya idéer var stor och han engagerade sig tidigt i de på kontinenten och i England pågående politiska, filosofiska och vetenskapliga debatterna. Under årens lopp lät han sig inspireras av så vitt skilda tänkare som Marx, Kropotkin, Spencer, Nietzsche och Bergson, och så disparata idéströmningar som katedersocialismen, marginalismen och fabianismen. Denna eklekticism förenades hos Steffen med ett uttalat systembyggerideal. Resultatet blev ett filosofiskt grundat vetenskapligt system, vilket under årens lopp genomgick en gradvis men i det stora hela omfattande transformering.

Två av de forskare som närmare har studerat Steffen framhåller hur svårt det kan vara att urskilja en tydlig kärna i hans vetenskapliga produktion. »Han är ingen en-tankes-tänkare, som har sin styrka i analysen och den logiska stringensen», förklarar Henrik Klackenberg i sin filosofiska licentiatavhandling om Steffens sociologi, »utan snarare den vetenskapliga assimilationsmänniskan, som samlar material från olika håll, tar upp vad som passar honom och kan vara till gagn i hans system. Då händer det att han samtidigt är en-

tusiastisk för forskare, som svårligen går att förena» (Klackenberg 1931:140). En liknande erfarenhet gjorde Åke Lilliestam när han skulle skriva sin doktorsavhandling om Steffens socialfilosofi. Lilliestam ansåg sig då, på »grund av den ombytlighet och splittring, som i det hela utmärker Steffens tänkesätt och produktion»⁵, tvingad att göra om den tänkta systematiska studien till en idéhistorisk framställning av Steffens bildningsgång. Resultatet blev en – i det här sammanhanget ovärderlig – biografi om Gustaf Steffen som samhällsteoretiker och idépolitiker (Lilliestam 1960). Steffens tankar var, annorlunda uttryckt, i ovanligt stor utsträckning bundna till hans samtid och det kan vara svårt att urskilja en lättsmält kärna i hans till synes ombytliga tänkande.

Men faktum kvarstår. Gustaf Steffen var Sveriges förste professor i sociologi, och som sådan tillhörde han internationellt sett den första generationen professionella sociologer. Han var född samma år som Max Weber, stod i brevkontakt med den sex år äldre Georg Simmel, som i sin tur var jämngammal med Émile Durkheim. Skillnaden ligger i att Weber, Simmel och Durkheim idag räknas till sociologins *founding-fathers*, ämnets »klassiker», medan Steffen återfinns långt ut i sociologihistoriens marginaler.

Trots detta finns det betydande likheter som är värda att lyfta fram. Professorstitlarna var sällan specifikt inriktade mot sociologi, och när sådana väl inrättades skedde detta vid ett sent skede. Weber var till en början professor i handelsrätt, sedan i nationalekonomi och först från år 1918 i sociologi – i Wien. Professuren i München tillträdde han 1919, ett år före sin död. Simmel blev inte professor förrän år 1914 – i filosofi. Och Durkheims professur vid Sorbonne, vilken han innehade från och med 1913, var delad mellan ämnena pedagogik och sociologi.

Ett annat förenande drag hos denna generation sociologer utgörs av upptagenheten med och fokuseringen på det moderna samhällets grundvalar. Denna grundläggande frågeställning krävde enligt de flesta samhällstänkare vid sekelskiftet ett historiskt perspektiv; en förståelse av det nya förutsatte en jämförelse med det gamla. Det

⁵ Citerat ur Henrik Sandblads recension av Lilliestams avhandling i *Lychnos* 1960/61:276.

skymtar hos dessa sociologer fram en kombinerad osäkerhet och nyfikenhet, vilken bör förstås mot bakgrund av att de tillhörde den generation som kanske mer än någon annan fick uppleva såväl de positiva som negativa konsekvenserna av det moderna samhällets genombrott (se bl.a. Mazlish 1989, Asplund 1979:218, 1985:50–60 och 1987:59, 195 samt Eyerman 1989:353–355). Steffen brottades med samma grundläggande frågeställningar, och i sitt sökande efter svar drevs han i likhet med sina internationella generationskamrater bort från ett positivistiskt vetenskapsideal mot en mer idealistisk samhällsuppfattning (Hughes 1958).

Med den vetenskapshistoriskt inriktade statsvetaren Peter Wagner vore det rent av möjligt att utveckla jämförelsen ytterligare ett steg. Wagner vill nämligen hävda att den klassiska sociologin överhuvudtaget bör betraktas som ett misslyckat projekt, och att epitetet *founding-fathers* därför egentligen är ganska missvisande. Vad han då syftar på är att den klassiska sociologin varken förmådde att varaktigt etablera sociologin som en akademisk disciplin eller skapa enighet kring ämnets innehåll och inriktning. Det klassiska sociologiska projektet övergavs under mellankrigstiden och ersattes i stället av en i grunden ny sociologi: »'Modern', post-World War II sociology is an enterprise essentially different from 'classical' sociology» (Wagner 1990:219–220).

Wagners tes kan diskuteras; det väsentliga i detta sammanhang är att påvisa Steffens likheter med de klassiska sociologerna. På samma sätt som de var han banbrytare på sitt område, och i den egenskapen var han upptagen med en rad grundläggande vetenskapliga frågor och problem. Vilket var sociologins egentliga studieföremål? Med vilka metoder kunde vetenskaplig kunskap om detta föremål nås? Hur kunde behovet av en sociologi motiveras? Och på vilket sätt förhöll sig den nya sociologin till de redan etablerade disciplinerna i vetenskapssamhället?

Att Steffens professur var delad mellan de två ämnena nationalekonomi och sociologi motiverar knappast att hans betydelse som sociolog bör nedvärderas. Betraktad ur ett vetenskapshistoriskt perspektiv framstår det snarare som tidstypiskt att professuren var delad mellan dessa ämnen. Viktigt är att påminna sig att det vid denna tid inte fanns några tydliga gränser på samma sätt som idag, var-

ken mellan ämnen som sociologi och nationalekonomi eller mellan de vetenskaper som behandlade människan och samhället och de vetenskaper som studerade naturen.⁶ I stället var korsbefruktandet över de vetenskapliga gränserna påtagligt, samtidigt som det var under denna tid som flera av de demarkationslinjer som vi känner från idag drogs upp.

Om vetenskapens *interna* gränser var diffusa gällde detta i viss mån även dess *externa* gränser. Vad skilde en vetenskaplig verksamhet från en icke-vetenskaplig sådan? Även det skönlitterära författandet, och då i synnerhet den realistiskt och naturalistiskt influerade litteraturen, kunde uppfattas som en vetenskaplig aktivitet vilken syftade till att så naturtroget och objektivt som möjligt skildra det sociala livet.

Av dessa anledningar kan det vara missvisande att tala om »samhällsvetenskap» vid den här tiden. Ordet leder lätt tankarna i fel riktning – till dagens specialiserade och relativt tydligt åtskilda samhällsvetenskapliga discipliner. Ett mer adekvat begrepp är i mitt tycke det i samtiden vanligt förekommande »socialvetenskap».⁷ Begreppet hjälper oss att skapa distans till den nuvarande vetenskapliga organisationen, samtidigt som det erbjuder en närhet till den vetenskapshistoriska samtiden och förmår fånga upp de vetenskapliga gränsernas flytande och diffusa karaktär.

⁶ Se bl.a. Liedman (1983:210 ff.) och Lindberg & Nilsson (1996:178). De senare undanstryker att samhällsvetenskaperna som egen och särskild ämnessfär inte började diskuteras på allvar förrän på 1940-talet, i den s.k. socialvetenskapliga forskningskommittén, och att samhällsvetenskapliga fakulteter vid de svenska universiteten skapades först 1964.

⁷ Benämningen »socialvetenskap» används typiskt nog i den s.k. socialvetenskapliga forskningskommitténs avgivna SOU 1946:74 *Betänkande angående socialvetenskapernas ställning vid universitet och högskolor m.m.* omväxlande och liktydigt med »samhällsvetenskap». Efter denna tidpunkt blir ordet »samhällsvetenskap» allt vanligare, medan begreppet »socialvetenskap» används allt mer sällan. Fortfarande i *Nationalencyklopedin* (1995) beskrivs »socialvetenskaper» som en »mindre vanlig benämning på samhällsvetenskaper». Men i dagligt tal brukar begreppet ibland förknippas med »socialt arbete» och forskning med liknande inriktning, vilket hänger samman med det år 1990 inrättade Socialvetenskapliga forskningsrådet, SFR, och den år 1994 grundade *Socialvetenskaplig tidskrift*. Denna betydelseförskjutning till trots anser jag att fördelarna med att använda begreppet klart överväger de eventuella nackdelarna.

Betraktad mot denna bakgrund framstår det som mindre svårbegripligt att en man som Gustaf Steffen, med sina akademiska rötter i naturvetenskapen och med en lång erfarenhet av journalistiskt och litterärt arbete, sökte sig till den nya socialvetenskapens område. Denna kombination av litterära erfarenheter och naturvetenskapliga perspektiv kan rentav sägas vara typisk för den tidiga socialvetenskapen i allmänhet och sociologin i synnerhet.

Den tyske idéhistorikern Wolf Lepenies har i detta sammanhang presenterat ett fruktbart perspektiv. I boken *Die Drei Kulturen* (1985; eng. övers. *Between Literature and Science: The Rise of Sociology*, 1988) för han fram den övergripande tesen att den moderna sociologins framväxt och etablering som akademisk disciplin bör förstås mot bakgrund av det historiskt intima förhållandet mellan de två kunskapsområdena naturvetenskap och skönlitteratur, och de skilda kunskapsideal som var knutna till dessa. Hos de franska realisterna och naturalisterna sammanföll dessa områden och ideal mer eller mindre helt. Honoré Balzac kallade sig själv *docteur ès science sociales*, Gustave Flaubert betraktade sitt eget författarskap som ett slags finare socialvetenskap och Émile Zola beskrev sina noveller med orden *sociologie pratique*. Det är först under 1900-talet som de naturvetenskapliga och litterära idealen har separerat och fullbordat den nuvarande skilsmässan.

Lepenies utgår i sitt resonemang från förhållandena i Frankrike, England och Tyskland. Jag vill mena att samma tanke är giltig även för Sverige. Här kom det intima sambandet mellan litteratur och vetenskap till uttryck bland annat inom den svenska realistiskt och naturalistiskt influerade åttitalsrörelsen. Och inte så förvånande är det i eller i utkanten av denna litterära rörelse som vi återfinner såväl Gustaf Steffen som flera andra av de personer vilka engagerade sig i den nya »socialvetenskapen».

Den nya socialvetenskapen var en vetenskap om »det sociala». Och det kanske främsta förenande draget hos dessa socialvetenskaper utgjordes av ambitionen att på vetenskaplig väg bidra till lösningen av de i samtiden så uppmärksammade och omdebatterade samhällsproblem vilka sammanfattades i den så kallade »sociala frågan».

På ett mycket generellt plan vill jag mena att den socialvetenskap som växte fram, institutionaliserades och professionaliserades decennierna kring sekelskiftet kan förstås som ett svar på just den sociala frågan. Det var, som vetenskapssociologen Helga Nowotny visar i sin uppsats om socialvetenskapens institutionalisering, i diskussionerna kring denna »fråga» som de sociala problemen i samtiden begreppsliggjordes och kring vilken socialvetenskapens diskursiva formering ägde rum (Nowotny 1990:28). I Steffens fall är det tydligt att hans stora intresse och engagemang i just den sociala frågan var det som ledde över honom från den naturvetenskapliga banan till den nya socialvetenskapens område.

Till denna grupp av vetenskaper hörde såväl nationalekonomin som sociologin. Själv menade Steffen att de två ämnena var intimt förknippade, genom att de behandlade två skilda men varandra kompletterande aspekter av samhället och den sociala frågan. De två ämnena samverkade, enligt Steffen, även i metodologiskt avseende. Nationalekonomin stod för den historiska och induktiva delen i forskningsprocessen, medan sociologins uppgift tvärtom var att uppställa vetenskapliga lagar och deduktiva förklaringsmodeller. Sina socialvetenskapliga studier inledde han i nationalekonomi, men efterhand tog intresset för sociologin allt mer överhand. Och från 1890-talet är det tydligt att han betraktade sociologin som den mest grundläggande av de två vetenskaperna, och från och med denna stund var det även till denna som hans vetenskapliga identitet närmast var knuten.

Den sociologi – eller hellre socialvetenskap – som Steffen förespråkade och utvecklade bör således inte ses som ensidigt teoretisk, kvalitativ och kontinentalt influerad. En närmare granskning av hans faktiska verksamheter visar att han tog avgörande intryck av det anglosaxiska tänkandet och att några av hans arbeten snarast måste betecknas som historiskt-induktiva. Tre av dessa arbeten finansierades av den i samtiden verksamma så kallade Lorénska stiftelsen, vars syfte var att främja den unga socialvetenskapen, och det var det upprepade ekonomiska stödet från denna stiftelse som gjorde det möjligt för Steffen att på allvar ägna sig åt socialvetenskapen och rikta in sig på en framtid som professionell sociolog.

Genom de empiriska undersökningarna knöt Steffen an till en lång inhemsk vetenskapshistorisk tradition vilken sträcker sig tillbaka till åtminstone Carl von Linné och dennes kartläggningar av de sociala och ekonomiska förhållandena i Sverige. Inom samma tradition av sociala inventeringar är det möjligt att urskilja betydelsefulla aktörer som Tabellverket och Statistiska Centralbyrån, den nämnda Lorénska stiftelsen, det statliga utredningsväsendet och, under senare tid, den empiriskt inriktade svenska sociologi vars främste förgundsgestalt är Torgny Segerstedt. I denna mening finns det djupare liggande traditioner som förbinder Steffens sociologi med efterkrigstidens svenska sociologi – den »o-sociologiska» mellankrigstiden till trots.⁸

II. Gustaf Steffen som sociolog: liv och verk

Naturvetare med intresse för den sociala frågan

Det var genom sitt intresse och engagemang för den sociala frågan som Gustaf Steffen leddes in på den socialvetenskapliga banan. Född utom äktenskapet i Stockholm år 1864 växte han upp under knappa ekonomiska omständigheter. Lyckosamt nog fann han emellertid tidigt en ekonomisk och intellektuell beskyddare i Kungliga Bibliotekets dåvarande chef, Gustaf Edvard Klemming, och det var tack vare Klemming som det blev möjligt för den unge Steffen att direkt efter studentexamen resa utomlands, närmare bestämt till Aachen i Tyskland, för att påbörja en treårig utbildning i kemi. Aachen var vid denna tid en modern industristad. Starkast intryck på den unge kemistudenten gjorde dock inte den stora stadens alla möjligheter utan de sociala missförhållandena och orättvisorna om vilka han berättade i ett brev hem till Klemming:

⁸ Arbeten som behandlar det kontinuerliga inslaget i den svenska/skandinaviska sociologins historia är bl.a. Johannisson (1988), Qvarsell (1993), Beronius (1994) och Allardt (1993). Även Nilsson (1994) kan räknas hit genom att han framhåller Alva och Gunnar Myrdals betydelse som sociologer och menar att de mycket väl hade kunnat bli Sveriges *första* sociologer. I en fotnot skriver Nilsson att han bortser från Gustaf Steffen, men inte varför (Nilsson 1994:288–289, 361). Se vidare den avslutande diskussionen.

Smuts, elände, fattigdom, vidskepelse myllrar det af omkring en – men sida vid sida däraf bländade lyx. Fabriksherrarnas förnäma palats kan man beundra på ena hållet och på det andra stinkande gator, där hundratals halfnakna, till oigenkännlighet smutsiga barnungar vältra sig i rännstenarna, öfver kloakluckorna, utan uppsigt och vård, ty fäder och mödrar äro i fabriken. (Steffen till Klemming 20/12 1885; citerat ur Lilliestam 1960:19–20)

Intrycken kom att bli bestående. Vid sidan av de ordinarie kemistudierna började Steffen därför att studera nationalekonomi och socialistisk teori för att på något sätt få en förklaring till vad han sett,⁹ och när han några år senare författade en skrift om *Den industriella arbetarfrågan*, vilken han utnämnde till »nutidens förnämsta sociala spörsmål», framhöll han just Aachen som en av de platser där »det nutida arbetssättet nått sin högsta utveckling» och där samtidigt befolkningens flertal är »djupt sjunket i fattigdom och elände» (Steffen 1889:5).

Redan efter två år hade Steffen avslutat den treåriga utbildningen i Aachen, varvid han år 1885 sökte och fick anställning som assistent i mineralogi vid ett forskningsinstitut i Berlin. Arbetet var upplagt så att han fick tid över till både studier och så kallade »äfventyr med pennan». De sistnämnda resulterade bland annat i ett antal socialpolitiskt inriktade artiklar för de liberala tidningarna *Aftonbladet* och *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (Carlsson 1995:120). Hans intresse för de sociala frågorna tilltog och han började allt mer identifiera sig med en socialistisk grundhållning. Han gick med i det socialdemokratiska partiet, där han lärde känna flera av tidens ledande vänstermän. Under denna tid började Steffen även att mer »planmessigt bedrifva nationalekonomiens studium» (Steffen till Klemming 20/12 1885; citerat ur Carlsson 1995:118). Bland annat följde han katedersocialisterna Adolph Wagners och Gustav von Schmollers föreläsningar i nationalekonomi. Några djupare intryck tog dock inte den vid denna tidpunkt övertygade

⁹ Citat ur samma brev: »Driffjädern härtill var ej blott lusten att i allmänhet rikta mitt vetande, utan framför allt ett djupt och smärtsamt behof att få någon klarhet i orsakerna till det elände och de missförhållanden ute i lifvet, som så ofta, så att säga, slagit mig i ansiktet.» Citerat ur Lilliestam (1960:19).

historiematerialisten Steffen av katedersocialismens historiskt orienterade och liberalt individualistiska tankegångar.¹⁰

Steffens vetenskapliga intresse var emellertid ingalunda inriktat enbart mot nationalekonomin. I ett brev till sin trolovade, Oscara von Sydow som fortfarande bodde kvar i Sverige, berättade Steffen att han sökt upp Strindberg för att bistå honom som fotograf och allmän hjälpreda i dennes naturalistiskt inspirerade dokumentation av den franske bonden. Med självsäkerhet förklarade Steffen anledningen till att han sökt upp den store författaren:

Strindberg slutar som sociolog och praktisk politiker (agitator) – och det är en härlig seger för det nya! Jag känner behof af att med min fasta, breda, orubbliga grundval stöda Strindberg i hans vidareutveckling. (Brev till Oscara 22/3 1886; citerat ur Lilliestam 1960:24)

Resan tog för Steffens del ett abrupt slut sedan de två viljorna hamnat i konflikt med varandra, varvid Steffen blev strandsatt på bangården i Nimes med 100 francs till respengar tillbaka till Berlin (Lagercrantz 1982:183). Men Steffen tog det inte hårdare än att han år 1888 kunde teckna ett sympatiskt porträtt av Strindberg för Karl Kautskys socialistiska tidskrift *Die neue Zeit*.¹¹

Enligt Lilliestam utvecklade Steffen under sina år i Tyskland, medvetet och omedvetet, en rationalistisk framstegstro knuten till naturvetenskapens landvinningar (Lilliestam 1960:29). I metodologiskt avseende innebar detta att Steffen närmast anslöt sig till dem som förespråkade ett deduktivt tillvägagångsätt i den pågående så kallade »metodstriden». Den främste företrädaren för denna ståndpunkt var den marginalistiske wienekonomen Carl Menger. Mot honom stod just Gustav von Schmoller och Adolph Wagner, som

¹⁰ Lilliestam 1960:22–23 och 29. Carlsson (1995:120) visar dock att hans deltagande vid Wagners och Schmollers föreläsningar var begränsade.

¹¹ Strindberg å sin sida bearbetade sina erfarenheter från den franska resan dels i boken *Bland franska bönder. Subjektiva reseskildringar* (1889) vilken av Erik Hedén på ett träffande sätt har beskrivits som en »halvt vetenskaplig, halvt litterär teckning av fransk natur och folkkaraktär» (Hedén 1921:179–180), dels i novellen »Hjärnornas kamp» (1889) där Steffen fick den otacksamma uppgiften att stå modell för Strindbergs suggestionspsykologiskt och fysiologiskt inspirerade porträtt.

företrädare för den »yngre historiska skolan», vilka tvärtom förespråkade en historisk och induktiv metod. Denna ståndpunkt kom Steffen emellertid så sakteliga att överge. Intresset för den sociala frågan, tilltron till de vetenskapliga förklaringarna och det evolutionistiska perspektivet behöll han däremot livet ut.

Samhällsfilosofisk och socialvetenskaplig omorientering

Som en följd av det hårdnande politiska klimatet i Bismarcks Tyskland valde Steffen, i likhet med flera andra socialister, att fly till London. Där återförenades han år 1887 med Oscara von Sydow, gifte sig och skaffade barn. Från och med denna tidpunkt är det möjligt att urskilja en tydlig omorientering hos Steffen när det gäller såväl hans verksamheter och intressen som hans filosofiska och kunskapsteoretiska ställningstaganden. Flytten till England innebar att Steffen fjärmade sig från den naturvetenskapliga banan. Den viktigaste födokroken blev i stället skriftstället, vilket förutom artiklar i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* och *Aftonbladet* resulterade i flera bidrag till det litterära åttitalets organ *Ur dagens krönika* och två socialpolitiska skrifter för studentföreningen Verdandi. I samhällsfilosofiskt avseende började Steffen att successivt orientera sig bort från sina tidigare historiematerialistiskt och positivistiskt präglade tankegångar till förmån för en samhällssyn som tillmätte den enskilde individen och dennes värderingar större betydelse i den övergripande samhällsutvecklingen.

Viktiga impulser till denna omorientering fick Steffen från olika personer som han lärde känna under sin tid i London. Dit hörde bland andra den ryske anarkisten Peter Krapotkin, konstnären och socialestetikern William Morris, den ekonomiske marginalisten Philip Henry Wicksteed och kretsen kring Fabian Society. I såväl Krapotkins som Morris fall handlade det om utopiskt färgade och i grunden socialistiska tankar vilka utgick från en kritik av det moderna industrisamhällets negativa sidor, medan det i marginalismens och fabianismens fall handlade om ett markerat avståndstagande från marxismens deterministiska och ensidigt materialistiska samhällssyn. Denna omorientering innebar paradoxalt nog att han samtidigt närmade sig den tyska katedersocialismens hållning (Liljestam 1960:39).

Sina nya ståndpunkter gav Steffen uttryck för i två verdandskrifter, *Den industriella arbetarfrågan* (1889) och *Normalarbetsdagen* (1891), och en uppsats i *Finsk Tidskrift* om »Den nya riktningen inom Englands nationalekonomi» (1890). Syftet med den första skriften, vilket även kan sägas gälla den andra, var att »fästa läsarens uppmärksamhet vid *tillvaron* af en social fråga och särskilt af en ödesdiger industriell arbetarfråga» (Steffen 1889:40). För att komma till rätta med detta »vår tids förnämsta sociala spörsmål» var man, som Steffen såg det, tvungen att arbeta längs två linjer. Den ena bestod i att utveckla den socialvetenskapliga forskningen och den andra i att införa socialpolitiska reformer. Tanken var att den förra skulle ligga till grund för de senare, att rationella politiska beslut skulle fattas på grundval av vetenskapliga resultat – en kardinaltanke vilken skulle följa Steffen som en röd tråd i hans fortsatta författarskap. Det finns nämligen ingenting annat, förklarade Steffen, som »kraftigare kan befordra en lycklig utveckling av vår tids ekonomisk-politiska svårigheter än just grundlig forskning i de hithörande företeelserna» (Steffen 1889:40).

I uppsatsen »Den nya riktningen inom Englands nationalekonomi» förmedlade Steffen sin upptäckt av de marginalistiska idéerna till en nordisk publik. Betydelsefull i det sammanhanget var Steffens personlige vän nationalekonomen Philip Henry Wicksteed som i sin tur hade introducerat honom i William Stanley Jevons marginalistiska teorier. Enligt detta synsätt betonades konsumtionens värdeskapande roll framför produktionen, vilket innebar ett samtidigt avståndstagande till den klassiska ekonomin som den utformats av Smith, Ricardo och Marx. Marginalisterna tillbakavisade tanken att en varas värde var betingad av det arbete och de produktionskostnader som nedlagts på tillverkningen av den och menade i stället att värdet betingades av rådande utbud och efterfrågan. Det fanns således inget objektivt givet värde hos varan i sig. Med detta perspektiv ställdes den enskilde konsumenten och individen i centrum, eftersom det var dennes unika behov och preferenser som till syvende och sist avgjorde varje varas ekonomiska värde.

Upptäckten av Jevons var emellertid inte enbart av nationalekonomiskt intresse. I en tillbakablick på sin egen idéutveckling fram-

höll Steffen att marginalismens fokusering på individen och konsumtionen även hade befrämjat hans sociologiska tänkande på ett avgörande sätt:

Första vaknandet af min sociologiska idékrets förorsakas af studiet 1890 af Wicksteeds Jevonism och af marxismens vederläggning här igenom. (Steffens tankebok 1898; citerat ur Lilliestam 1960:49)

Avståndstagandet till de marxistiska dogmerna var något som även kännetecknade idékretsen kring Fabian Society, där båda makarna Steffen blev medlemmar redan år 1891. I samfundet förenades socialister ur medelklassen – med makarna Sidney och Beatrice Webb, författarna George Bernard Shaw och Graham Wallas i spetsen – vilka i stället lyfte fram Mills individualism och de evolutionistiska idéerna hos Spencer, Darwin, Wallace, Huxley, med flera. Det för fabianerna karaktäristiska var annars den vetenskapliga inställningen till samhällsproblemen, uppfattningen att sociala reformer skulle vara grundade på systematiska utforskanden av de faktiska förhållandena, idéer vilka för övrigt stämde väl överens med den tyska katedersocialismens ståndpunkter (Lilliestam 1960:50–51).

Den allmänfilosofiska nyorientering som Steffen genomgick under 1890-talet, vilken sammanföll med ett tilltagande intresse för sociologin, fullbordades – åtminstone temporärt – med införlivandet av Friedrich Nietzsches tankar. Sitt första möte med den tyske filosofens idéer daterade Steffen själv i sin tankebok till år 1893:

1893 kommer den *moralpsykologiska* väckelsen genom *Nietzsche*. Människan som problem blir mitt problem. [...] Allt är *värde* och värdesättning; därför är det nödvändigt att bli sociolog för att gå till botten med värdeproblemet. (Steffens tankebok 1898; citerat ur Lilliestam 1960:52)

Nietzsches personlighetsideal stod emellertid i motsättning till socialismens jämlikhetstanke och tydliggjorde därmed det i samtiden uppmärksammade problematiska förhållandet mellan individ och kollektiv, mellan personlighet och socialism. Lilliestam visar hur i det sammanhanget den svenska författarinnan Ellen Key kom att fungera som en katalysator för Steffen. Key hade skrivit ned sina tankar om »de få och de många» i en verdandiskrift med den talan-

de titeln *Individualism och socialism* (1895), vilken Steffen recense-
rade i entusiastiska ordalag för *Göteborgs Handels- och Sjöfartstid-
ning* (Lilliestam 1960:53–54). Keys syfte var just att förena de två i
samtiden motstridiga tendenserna, vilka hon menade personifiera-
des av Nietzsche och Tolstoj. Den förra hyllade individens själv-
känsla, medan den senare betonade den uppoffrande medkänslan
för andra. Båda två var dock för extrema, var och en på sitt sätt,
menade Key, och hävdade att den enes medkänsla inte behövde
utesluta den andres självkänsla. En förening av de två idealen var
möjlig (Key 1895:4–6).

Steffen hade under sin tyska period uppfattat människan som i
sista hand en produkt av de ekonomiska omständigheterna. Nietz-
sche däremot betonade individens betydelse och hennes förmåga
att påverka sin omgivning. Med Keys hjälp kunde Steffen nu för-
ena de två motsatserna till en högre syntes, där hans uppgift som
sociolog blev att studera hur individ och samhälle växelverkade.

Socialvetenskapliga undersökningar i Lorénska stiftelsens regi

Steffens tankar om den i akademiskt avseende ännu oetablerade so-
ciologin antog under 1890-talet successivt allt mer bestämda for-
mer. Han skrev sina första mer socialvetenskapligt orienterade
skrifter, och det var under denna period som han på allvar började
planera en framtid som professionell sociolog. Ett avgörande steg i
den riktningen togs när han år 1890 ansökte och beviljades ekono-
miskt understöd från Lorénska stiftelsen för att genomföra en
undersökning av lönesystemets historiska utveckling i England.
Därmed blev det möjligt att tidvis avbryta den journalistiska verk-
samheten och att, för första gången, helt ägna sig åt vetenskaplig
forskning i ett socialt ämne.

Lorénska stiftelsen hade bildats år 1885 som en följd av en privat
donation och hade som övergripande syfte att främja de sociala ve-
tenskaperna.¹² I praktiken kom Lorénska stiftelsen att fungera som

¹² Till grund för stiftelsens bildande låg en privat donation och ett testamente
efter den unge studenten Viktor Lorén (1857–1885) enligt vilket det över-
gripande syftet preciserades på följande sätt: »I främsta rummet skall detta afse
understödjandet af rent vetenskapliga forskningar och speciellt utredandet af

en mötesplats och ett slags tidigt forskningsråd för den unga socialvetenskapen. Stiftelsearbetet leddes av en femhövdad styrelse, vilken till sin sammansättning utmärktes av en ämnesmässig spridning som på ett ovanligt träffande sätt återspeglar den diffusa karaktären hos den tidiga socialvetenskapen. Där fanns författarinnan Anne Charlotte Leffler, matematikern Sonja Kovalevsky, medicinaren Axel Key samt nationalekonomerna Johan Leffler och David Davidson. Davidsons plats i styrelsen övertogs så småningom av matematikern Gösta Mittag-Leffler. Dessutom kan nämnas att Ellen Key under en kortare period var verksam som suppleant i styrelsen.

Ur ett vetenskapssociologiskt och vetenskapshistoriskt perspektiv är det intressant konstatera att denna privata stiftelse var verksam utanför den traditionella universitetsvärlden, samtidigt som dess nätverk genom styrelseledamöternas kontakter förgrenade sig långt in i densamma.¹³ På det sättet fick stiftelsen ett stort manöverutrymme vid fördelningen av ekonomiska medel, samtidigt som den genom styrelseledamöternas ackumulerade förtroendekapital säkrade den nödvändiga vetenskapliga legitimiteten. Lorénska stiftelsens samtida roll kan därför sägas ha bestått i att den slussade in socialvetenskapliga pionjärer i den dåvarande universitets- och högskoleorganisationen. Så var fallet med Gustaf Steffen och så var fallen med såväl Knut Wicksell som Gustav Cassel. Alla tre hade en naturvetenskaplig bakgrund, och i samtliga fall spelade de ekono-

den sociala frågan, men dessutom bör styrelsen också sträfvat att sprida allmänare kännedom om socialvetenskaperna och vinna dugliga krafter för dessas tjänst» (Stockholms Stadsarkiv, Viktor Loréns testamente, *Stockholms Råd-stufvurätts protokoll år 1886 1:sta del. 1:sta afd.*: 390 ff).

¹³ Gösta Mittag-Leffler var professor i matematik vid Stockholms högskola från 1881 och högskolans rektor under två omgångar, 1885–86 och 1891–92. Axel Key var, förutom professor i patologisk anatomi vid Karolinska institutet från 1862, rektor vid samma institut och ledamot av styrelsen för Stockholms högskola 1886–97. Sonja Kovalevsky var professor i matematik vid samma högskola 1889–91. David Davidson var professor i nationalekonomi och finansrätt vid Uppsala universitet från 1890. Johan Leffler disputerade 1876 med en avhandling i nationalekonomi i Leipzig och arbetade på Lorénska stiftelsens bekostnad under en rad av år som ensam lärare i nationalekonomi vid Stockholms högskola.

miska anslagen från Lorénska stiftelsen en avgörande roll vid växlingen till den socialvetenskapliga banan. Wicksell blev professor i nationalekonomi i Lund 1901 och Cassel i samma ämne i Stockholm 1904.

Steffen var väl medveten om Lorénska stiftelsens centrala betydelse när han år 1890 sökte och beviljades medel. Han hade redan två gånger tidigare ansökt om ekonomiskt understöd, men då fått avslag. Den här gången var förutsättningarna bättre. Steffen kunde nu visa upp nya erfarenheter, flera sociala reportage och artiklar samt flera tungt vägande referenser. Ansökan beviljades.¹⁴ Undersökningen av det engelska lönesystemets utveckling kom att sysselsätta Steffen under hela 1890-talet och resulterade till slut i tre större arbeten. De två första publicerades som nummer 11 respektive 16 i Lorénska stiftelsens egen skriftserie under den gemensamma titeln *Studier över lönsystemets historia i England* (1895 och 1899), medan det tredje arbetet, vilket utgjorde en »fortsättning och avslutning» på de två första, utgavs på Bonniers förlag år 1900 under titeln *Lönarbetaren och samhället*.

De tre arbetena betecknas av Lilliestam som nationalekonomiska till sin karaktär (Lilliestam 1960:55–66). Vad man riskerar missa med en sådan etikettering är att de samtidigt belyser Steffens sociologiska tänkande. Som jag nämnde ovan är det i princip omöjligt att upprätthålla en strikt gräns mellan Steffens nationalekonomiska och sociologiska verksamheter; de utgör två sidor av samma mynt. Att inte ta med dessa arbeten i ett sådant här sammanhang vore

¹⁴ Bland referenspersonerna återfanns – även om det enligt Lilliestam är osäkert vid vilket ansökningstillfälle – bibliotekschefen Gustaf Edvard Klemming, Aftonbladets redaktör Gustaf Retzius, den i samtiden omtalade Peter Krapotkin, kulturpersonligheten Ellen Key och den tyske socialdemokraten Georg von Vollmar (Lilliestam 1960:55). Valet av referenspersoner var strategiskt. Åtminstone tre av dem hade direkta eller indirekta kontakter med någon person i den femhövdade stiftelsestyrelsen. Gustaf Retzius var nära vän med Axel Key, Ellen Key satt själv som suppleant i styrelsen under en begränsad period och Georg von Vollmar var sedan år 1885 gift med Julia Kjellberg som i sin tur var nära väninna med både Anne Charlotte Leffler och Ellen Key. Dessutom kunde Steffen känna sig förvissad om en intellektuell samhörighet med ytterligare en styrelseledamot, Johan Leffler, i och med deras gemensamma intresse för de katedersocialistiska idéerna (Lilliestam 1960:66).

därför att bortse från vad Steffen själv betraktade som den historiska och induktiva sidan av det socialvetenskapliga arbetet. *Lönssystemets historia* var dessutom det arbete varmed Steffen slutligen skaffade de nödvändiga formella meriterna till professuren i nationalekonomi och sociologi vid Göteborgs högskola.

I dessa tre över tiden spridda texter är det möjligt att urskilja en perspektivförskjutning, vilken i stort speglar den vetenskapliga omorientering som Steffen genomgick under denna period. Den första delen av *Studier öfver lönsystemets historia i England* (1895) baserades på både statistiska och historiska studier som genomfördes i London under åren 1890 och 1891. Vad han ville göra, förklarade han i förordet, var att teckna det »statistisk-socialpolitiska skelett» vilket utgör den nödvändiga utgångspunkten för varje kulturhistorisk studie: »De kroppsarbetande klasserna äro det ekonomiska samhällets grundvalar, och följaktligen [...] det på detta byggda kultursamhällets grundvalar» (Steffen 1895:ix). Inflytandet från den historiska skolan i nationalekonomin och dess induktiva metoder är som Lilliestam påpekar tydligt, men det går även att finna spår av Wicksteeds och Jevons idéer (Lilliestam 1960:56–57).

I den andra delen av *Studier öfver lönsystemets historia i England* (1899) är perspektivet ett annat. Steffen förklarade visserligen att boken bör ses som en direkt fortsättning på den första delen. Men uppenbart är att han under de fyra gångna åren har tillägnat sig ett mer uttalat sociologiskt synsätt. Bokens fördröjning förklaras med att han dels tvingats ägna sig åt »tidsödande förvärfvarsarbete», dels har »bedrifvit allmänna sociologiska studier, som under årens lopp tagit allt mer af min uppmärksamhet i anspråk» (Steffen 1899:v). Och det är ganska betecknande för hela boken att det inledande citatet på försättsbladet är hämtat från Herbert Spencer. Det evolutionistiska perspektivet är framträdande och de biologiska metaforerna mer vanligt förekommande än i den första delen. Om det förra arbetet i första hand var historiskt och induktivt, tillämpade han i detta arbete en metod vilken han själv ville beskriva som »en syntes af teoretisk och historisk eller 'deduktiv' och 'induktiv' forskningsmetod» (Steffen 1899:v–vi). Detta ledde »till en sociologisk och icke till en ensidigt ekonomisk uppfattning af lönarbetarfrågan», vilket i Steffens ögon innebar en betoning av »det ömse-

sidiga afhängighetsförhållandet mellan den rent ekonomiska utvecklingen och öfriga slag af social utveckling, särskildt politisk-juridisk dylik» (Steffen 1899:vi). En slutsats av undersökningen blir därför, förklarade han, »att lönarbetarfrågan är i ordets vidaste bemärkelse en allmän social reformfråga och att följaktligen ingen reformrörelse kan vara fullt sund och lifskraftig, som uppfattar arbetarfrågan i det minsta ensidigt – t.ex. såsom en rent ekonomisk fråga eller såsom en ren klassfråga eller politisk maktfråga» (Steffen 1895:vi). Denna slutsats var dock inte formulerad och diskuterad i föreliggande verk. I stället hänvisas läsaren till »ett annat, nu i utgifning varande arbete med titeln: *Lönarbetaren och samhället*» (Steffen 1899:vii).

I *Lönarbetaren och samhället* (1900), som redan förelåg i färdigt skick när detta skrevs, förklarade Steffen att boken utgör en fortsättning och avslutning på *Lönsystemets historia* där »lefnadsstandardvariationerna» under perioden 1830–90 hade behandlats, men ej *orsakerna* till dessa. Så skedde här i några kapitel (4–7), medan övriga kapitel belyste »*arbetarfrågans närvarande beskaffenhet*». Han förklarade vidare att »det icke varit möjligt att alldeles undvika användningen af några allmänna sociologiska formler», åtminstone inte när syftet som här var att härleda mer allmänna teser rörande den sociala frågan. En sådan »sociologisk formel» var att han ville, tydligt inspirerad av Spencer, »uppfatta det *moderna* ekonomiska samhället såsom en 'produktions-organism'» (Steffen 1900:v–vi).

Artikulerade tankar och planer kring sociologin

Under denna period började Steffens planer på en framtid som sociolog att anta mer bestämda former. När den svenske författaren Viktor Rydberg år 1895 gick bort passade Steffen på att framhålla dennes betydelse som sociolog. Rydberg var en av dessa författare, förklarade Steffen i ett brev till »Handelstidningen» redaktör Henrik Hedlund, som förmådde att se »den allmänna sociologiska bakgrunden bakom de [...] kulturhistoriska spörsmålen». Och en sådan person borde på något sätt hedras, förslagsvis genom att inrätta en professur i sociologi:

Sociologien är visserligen [...] en ung, knappt ännu akademiskt legitimerad vetenskap – men hvilken oändlig betydelse har den ej för de moderna samhällsmänniskorna, som halft bedöfvade af det ekonomiska och kritisk-naturvetenskapliga framåtskridandets fabelaktiga omgång, hjälplöst trefva efter en kulturidé. (Steffen till Hedlund 19/II 1895; citerat ur Lilliestam 1960:68)

Efter ett av sina fåtaliga besök i Sverige tvingades Steffen emellertid konstatera i sin dagbok: »Motviljan mot och likgiltigheten för den sociologiska vetenskapen visade sig emellertid vara så stor i Sverige, att jag slog dessa spekulationer ur hågen» (Steffens tankebok 1898, händelse daterad till 1896; citerat ur Lilliestam 1960:85). Men Steffen övervann – som vanligt, skulle man kunna tillägga – dessa tillfälliga motgångar relativt snart. Redan samma år formulerade och presenterade Steffen för första gången sin syn på sociologin inför en större publik. Detta skedde med uppsatsen »Några tankar om sociologien», vilken typiskt nog ingick i en litterärt inriktad bok bestående av »skrifter på vers och prosa» kallad *Vintergatan* (1896).

I »Några tankar om sociologien», vilken således publicerades under det fyraåriga uppehållet mellan de två studierna av *Lönsystemets historia*, skisserade Steffen sin syn på den nuvarande socialvetenskapens ställning och inriktning. Han menade sig då kunna urskilja en grupp av historiska och en grupp av »biologiska» eller teoretiska socialvetenskaper. Inom båda grupperna återfanns å ena sidan de socialvetenskaper som var inriktade mot det individuella och å andra sidan de som studerade det samhälleliga eller generella. Till de teoretiska och generellt inriktade vetenskaperna räknade han bland andra nationalekonomin och statistiken, medan biografien, genealogin och den politiska historien placerades i gruppen »historiska *personlighetsvetenskaper*». Det fanns emellertid, som Steffen såg det, problem förknippade med den förefintliga socialvetenskapen och dess splittrade organisation, nämligen »att den behandlar samhällslifvet i sektioner, att den ej är metodologiskt enhetlig samt att den därför är ur stånd att gifva oss de allra allmännaste lagarna för samhällslifvets historia och biologi» (Steffen 1896:139). Slutsatsen var därför – inte så förvånande – att det behövdes en ny socialvetenskap, en sociologi.

Den bör intaga en central och öfverordnad ställning till de öfriga, i det att den iakttar afhängighetsförhållandena mellan de af de andra behandlade företeelsegrupperna samt slutligen summerar allt socialvetenskapligt arbete genom att sammanfatta det viktigaste allmän-giltiga i dessa och alla andra sociala afhängighetsförhållanden. (Steffen 1896:140)

Sociologin skulle således vara den sammanfattande socialvetenskapen, men också den grundläggande genom att den sökte de för alla socialvetenskapliga fakta minsta gemensamma »psykiska enheterna». På den vägen, genom att upprätta ett slags periodiskt system över det sociala livets »grundämnen», menade den före detta kemisten Steffen¹⁵, »blir det möjligt att använda sociologiens resultat för att belysa de stora spörsmålen om samhällets värde för individen och om samhällsutvecklingens värde för mänskligheten». Därmed blev det också möjligt att bana väg för »en rationell social idealism, hvars uppgift blir att skapa det samhälle, som bäst garanterar framträdandet af gifna ideal af mänsklig individualitet», en uppgift som emellertid inte tillkom sociologen utan den »sociologiskt upplyste filosofen» (Steffen 1896:154).

Redan i denna sin första skrift om sociologin gav Steffen uttryck för flera av de tankegångar som han senare kom att vidareutveckla. Den sociologiska frågans kärna rör, som Steffen såg det, individens förhållande till samhället, personlighetens utveckling i relation till den övergripande samhällsutvecklingen. Det var denna problemställning som Steffen utgick från och hela tiden återvände till. Och sociologins övergripande syfte skulle hela tiden vara att förse socialpolitiken med ett vetenskapligt underlag för rationella beslut och reformer. Lika varaktigt i Steffens för övrigt ombytliga tänkande var det evolutionistiska perspektivet. Det var först genom att studera det mänskliga samhällets hittillsvarande utveckling som det blev möjligt att säga något om det nuvarande samhället och dess grundläggande mekanismer. I detta avseende anslöt sig Steffen mer eller mindre helhjärtat till Spencers evolutionism. Det fanns emellertid

¹⁵ Som kemist hade Steffen både skolats in i ett reduktionistiskt tänkesätt och upplevt de enorma framgångarna med den ryske kemisten Jurij Mendelejeffs periodiska system från 1869.

en stor och avgörande skillnad mellan de två som rörde vidden i deras anspråk. Medan Spencer ville finna evolutionens *universella* lagar, begränsade sig Steffen till det mänskliga – och i viss mening det biologiska – livets lagar. Resultatet av Spencers teori, förklarade Steffen, »blir därför icke hvad jag skulle kalla för en sociologi utan ett evolutionistiskt system för socialvetenskaperna» (Steffen 1896:145). Om Steffen var en *sociolog* med ett evolutionistiskt perspektiv, var Spencer en *evolutionist* med ett sociologiskt perspektiv.

Steffen ville således dra en gräns mellan människan och naturen, det levande livet och den döda materien. I den meningen var han en ontologisk dualist. Positivist var han såtillvida att han med Comte ville hävda att det fanns lagar att upptäcka i samhället likaväl som i naturen. Däremot var det inte *samma* lagar som härskade i samhället som i naturen. I denna mening ville Steffen – i likhet med de demarkationsförsök som gjordes i Tyskland av bland andra Dilthey och nykantianerna¹⁶ – betona skillnaderna mellan de vetenskaper som behandlade människan och de vetenskaper som studerade den livlösa naturen. Här skilde sig Steffen och Spencer åt. Steffen tog vidare avstånd från Spencers ensidiga upptagenhet vid det generella eller nomotetiska eftersom detta ledde till att det individuella eller idiografiska negligerades: »Låter man, såsom Spencer och hans biologiska skola, plasticiteten nästan alldeles bortskymma explosiviteten, så att det i hufvudsak blir miljööen, som omdanar individen, då kommer man ovillkorligen till en helt annan grunduppfattning af individ och samhälle, än om man i lifvet ser en ex-

¹⁶ Se bl.a. Liedman (1983:210), Eliæson (1982:74–75) och Edholm (1981). Gränsdragningsfrågan mellan disciplinerna utgjorde ett centralt vetenskapsteoretiskt problem i samtiden och resulterade i flera olika förslag. 1883 myntade Wilhelm Dilthey begreppet »andevetenskaper» med sin bok *Einleitung in die Geisteswissenschaften*. Främst innebar demarkationslinjen ett försök att värna vetenskaperna om människan från att koloniserats av den framgångsrika naturvetenskapens metoder. 1894 presenterade nykantianen Wilhelm Windelband ett nytt gränsdragningsförslag. Motivet var detsamma som hos Dilthey, att värna de historiska vetenskaperna mot positivismens objektivistiska och naivt realistiska kunskaps teori. De »idiografiska» vetenskaperna syftade till att lyfta fram det unika och individuella i historien, till skillnad från de lagsökande »nomotetiska» vetenskaperna.

plosivitet, hvars hemlighetsfulle bärare just individen är» (Steffen 1896:151).

Vägen till professuren

År 1897, efter fyra år i Tyskland och tio år i England, flyttade Gustaf och Oscara Steffen till Florens. Från och med denna tidpunkt var hans sikte inställt på en framtid som sociolog i Sverige. Problemet var att det saknades några egentliga befattningar i ämnet, varför han tvingades bidra till att framskapa sådana själv. Steffen gick strategiskt till väga och riktade sina framstötter mot de två relativt nya högskolorna i Stockholm respektive Göteborg. Till skillnad från de mer traditionstyngda universiteten i Uppsala och Lund befann sig de båda högskolorna i en expansionsfas där sannolikheten var större för att det skulle skapas nödvändiga utrymmen för ett nytt ämne som sociologi.

I Stockholms högskola och dess styrelse hade Steffen viss insyn genom sina kontakter med Lorénska stiftelsen. I ett långt brev till den lorénske styrelseledamoten och före detta rektorn vid högskolan, Gösta Mittag-Leffler, förklarade Steffen att han hade funderat på hur han bäst skulle ordna sina »studier och socialvetenskapliga arbeten under den närmaste tiden för att med utsikt till framgång kunna söka en nationalekonomisk eller (hälst) sociologisk lärarebefattning vid Stockholms Högskola, då en dylik någon gång blir anslagen ledig». För stunden handlade det emellertid om att få ihop ekonomiska medel för två eller tre universitets- och reseår, förklarade Steffen, »som skola, det kan jag redan nu utan förhåvelse hoppas, göra mig till en känd fackman på det socialvetenskapliga området». Mittag-Leffler vidareförmedlade i sin tur brevet till en annan styrelseledamot i Lorénska stiftelsen, Axel Key, och bifogade ett följebrev där han föreslog att stiftelsen borde ta ett ordentligt grävtag i fondens sinande kista: »Vi kunna väl knappast bättre använda de medel vi ha kvar» (Steffen till Mittag-Leffler 18/12 1899 samt Mittag-Leffler till Key 16/1 1900; KIBIC). Därigenom blev det ekonomiskt möjligt för Steffen att vetenskapligt meritiera sig för en eventuell professur. Någon sociologisk befattning vid Stockholms högskola blev emellertid inte av. Istället kom det att bli vid Göteborgs högskola som professuren till slut inrättades.

Även i detta fall var Steffen själv aktiv. År 1899 kontaktade han sina vänner Henrik Hedlund och Karl Warburg som båda satt i ledningen för *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. Warburg, som då även var professor i litteraturhistoria vid högskolan, fick i oktober ett brev i vilket Steffen berättade om sina ansträngningar för att kvalificera sig:

Att jag någon gång skall kunna komma tillbaka till Sverige för att stanna där på för mig antagliga villkor vågar jag hoppas, alldenstund den sociologiska specialitet, som jag nu upparbetar och i vilken jag hoppas blifva mogen om några år, är alldeles orepresenterad i Sverige men besitter ett stort värde för ett modernt industri- och kultursamhälle. (Steffen till Warburg 6/10 1899; citerat ur Lilliestam 1960:85)

Åren runt 1900 vidtog så ett intensivt arbete från de båda parternas sida. Warburg och Hedlund å sin sida bearbetade professorerna på högskolan och grosshandlaren August Röhss, vars bror just avlidit och efterlämnat en stor förmögenhet, medan Steffen å sin sida skaffade sig den nödvändiga formella kompetensen. Efter två års studier hos nationalekonomerna Lujó Brentano i München och Richard Ehrenberg i Rostock kunde Steffen i augusti 1902 dissertera på ett 51 sidor tunt särtryck av den tyska upplagan av *Lönsystemets historia*. Under tiden hade Hedlund och Warburg lyckats övertala Röhss att donera medel till en professur i »nationalekonomi och sociologi». Till sakkunniga utsågs tre nationalekonomer, varav två med lorénsk anknytning, Johan Leffler och David Davidson; den tredje sakkunnige var Harald Westergaard, professor vid Köpenhamns universitet. Med deras utlåtanden som underlag var den röda mattan utrullad för Gustaf Steffen. 1902 förordnades han den röhsska professuren i nationalekonomi och sociologi, och året därpå, 1903, utnämndes han till ordinarie innehavare av tjänsten (Lilliestam 1960:85–89 och Lindberg & Nilsson 1996:179).

Tre sociologiska texter: 1905, 1907 och 1910–11

Den första större uppgift som Steffen grep sig an sedan han blivit professor var att ge ut en serie häften under titeln *Sociala studier: Försök till belysning af nutidens samhällsutveckling*. Det första häftet kom ut 1905 och det sjätte och sista 1908. Av dessa är det andra häf-

tets kapitel om »Vår tids samhällsforskning» (1905) mest intressant i det här sammanhanget. Här presenterade Steffen sin syn på socialvetenskapen och sociologin för andra gången, denna gång riktad mot vad man skulle kunna kalla en »socialreformatoriskt sinnad» läsekrets, vilket också präglar textens uppläggning och inriktning. En större betoning lades sålunda vid sociologins praktiskt-politiskt tillämpbara sidor. Grundtanken var nu liksom tidigare att det moderna samhället hade framskapat behovet av en sociologi: »Ju mer de modärna samhällena sönderslitas af klasskamp och partistrider, desto nödvändigare blir det att grundlig samhällsforskning och allmänt spridd samhällskunskap få kasta sitt ljus öfver kamplusten och få lysa i de stridandes sinnen» (Steffen 1905:13). Vidare menade Steffen – återigen – att behovet av en sociologi, en systematisk och *allmän* socialvetenskap, motiverades av de nuvarande socialvetenskapernas tilltagande specialisering. Först med en överblickande och sammanfattande sociologi blir det möjligt att tillgodogöra sig de speciella socialvetenskapernas resultat och omsätta dem i socialpolitiska reformer (Steffen 1905:18).

Redan innan det sista häftet i serien hade kommit ut presenterade Steffen år 1907 en utvidgad och bearbetad version av den förra texten. Den här gången vände han sig till en ännu bredare läsekrets. Skriftens titel löd *Sociologien: dess föremål och problem* och var utgiven av Norrländska Studenters Folkbildningsförening. Framställningen var populärt hållen men samtidigt mer utförlig och ingående, i synnerhet när det gällde sociologins roll som grundläggande socialvetenskap. I »Några tankar om sociologien» hade Steffen relativt flyktigt förklarat att sociologin studerar »de mänskliga individernas psykiska gemenskap», det vill säga samhällets sammanhållande element (Steffen 1896:141). I *Sociologien* förtydligade Steffen denna tanke och utvecklade den i en socialpsykologisk riktning, vilket innebar att »den enskildes själslif» ställdes i fokus. Samhället, förklarade Steffen, är något som finns i medvetandet hos var och en och det utgörs av de gemensamma dragen hos två eller fler individer. »Sociologien», kunde således Steffen proklamera, »är en vetenskap om hvad som försiggår människorna emellan; den är en vetenskap om det mellan-mänskliga» (Steffen 1907:6). Till en av sociologins uppgifter hör att studera det sociala

livets former, däribland, förklarade han inspirerad av Georg Simmel och Gabriel Tarde, social växelverkan och »härming» eller imitation.¹⁷ När det gäller sociologins förhållande till de övriga socialvetenskaperna och dess relation till socialpolitiken var ordalydelse mer eller mindre likalydande från tidigare (Steffen 1907:58 ff).

Det i särklass mest betydelsefulla nytillskottet i Steffens idékompott efter sekelskiftet skedde omkring 1909. Då läste han den franske filosofen Henri Bergsons två år tidigare utkomna bok *L'évolution créatrice*, där denne presenterade sin »biologiska kunskaps-teori». Kunskapsteorin bottnade i en evolutionistisk uppfattning enligt vilken tillvaron var ständigt föränderlig. Detta faktum hade enligt Bergson ignorerats av naturvetenskaperna och det av dem influerade positivistiska samhällstänkandet. Kunskap når man, menade Bergson med den polemiska udden riktad mot den materialistiska positivismen, genom att utnyttja sina typiskt mänskliga egenskaper och på inkännande väg – med intuition – förstå sig själv och därmed omvärlden. Forskaren är ju själv en del av verkligheten, av evolutionen.

Bergsons teorier föll i god jord hos evolutionisten och på senare tid anti-positivisten Steffen. Redan i »Några tankar om sociologien» (1896) hade Steffen i första hand influerad av Nietzsche utvecklats grunddragen i en evolutionistisk och dualistisk kunskapsteori. Med Bergson gavs sociologin, enligt Steffen, en fast epistemologisk grund att stå på. Och som Henrik Klackenberg har visat i sin filosofiska licentiatavhandling är det mot bakgrund av dessa Steffens redan halvfärdigt utvecklade tankar som »det utomordentligt

¹⁷ Simmel utgick från den sociala växelverkan som uppstår mellan två eller flera individer. Steffen utvidgade dennes samhällsbegrepp till att även gälla ensidig påverkan, vilket Simmel själv inte hade något emot utan snarare uppfattade som en fråga om hur man definierade begreppet (Simmel till Steffen 30/10 1908; GUB). En av det sociala livets mest grundläggande former var »härmingen» eller vad Tarde kallade »imitationen». Härmingen, vilken inte sällan »försiggår under medvetandets tröskel», betraktade Steffen som »en grundbetingelse för all uppfostran och undervisning» vilken därigenom bidrog till en sammanhållning och gemenskap mellan samhällets individer (Steffen 1907:47).

snabba absorberandet av B[ergson]s filosofi» skall förstås (Klackenberg 1931:143).

1910 började så utgivningen av Steffens vetenskapliga »magnum opus», *Sociologi: En allmän samhällslära*. Verket bestod av fyra delar med genomgående paginering och kom vid fullständigandet år 1911 att omfatta närmare 800 sidor. Möjligen är den tyska titeln mer informativ än den svenska: *Die Grundlage der Soziologie: Ein Programm zu der Methode der Gesellschaftswissenschaft*. Det främsta nyttillskottet låg nämligen i att Steffen här betydligt mer utförligt och ingående än i föregående texter beskrev sociologins metodologiska aspekter. Och här är inflytandet från Bergsons idealistiska filosofi tydligt.¹⁸ Men i övrigt kan *Sociologi* snarast ses som en vidareutveckling av de tankar som Steffen redan 1896 hade presenterat på ett mer preliminärt sätt i »Några tankar om sociologin». Det grundläggande problemet rörde fortfarande individens förhållande till samhället och Steffens perspektiv var nu liksom tidigare det evolutionistiska.

Med Bergsons stöd tog Steffen starkt avstånd från positivismens naivt realistiska kunskapsteori. Dess ohållbarhet var enligt Steffen uppenbar: »Vi genomleva just nu en den mest betydelsefulla kris inom den kunskapsteoretiska forskningens utveckling.» Behovet var starkt av att söka nya vägar, och, förklarade han vidare, »[s]å vitt jag kunnat finna är Henri Bergson den tänkare, som för närvarande går i spetsen för nydaningssträvanden» (Steffen 1910–11:629). Bergsons stora förtjänst i det sammanhanget var hans konsekvent genomförda dualism, förklarade Steffen, »att vi måste skilja mellan *tvänne artolika* förhållanden mellan begreppet och det som begripes. Det ena förhållandet ha vi att göra med, då det som begripes är en livsföreteelse. Det andra förhållandet ha vi att göra med då det som begripes är ett livlöst ting eller en materiell (energetisk) förändring» (Steffen 1910–11:632). Annorlunda uttryckt är samhällsforskaren i egenskap av samhällsvarelse alltid en del av studieobjektet, medan naturvetenskapsmannen tvärtom måste nöja sig med att betrakta sitt studieobjekt »utifrån» (Steffen 1910–11:555–556).

¹⁸ Enligt Lilliestam (1960:151) bestod Steffens självständiga insats som sociolog just i hans tillämpning av Bergsons kunskapsteori.

Samhällsforskaren kunde således studera samhället så att säga »inifrån». Den kunskapsförmåga som kom till användning i det sammanhanget var *intuitionen*, vilken enligt Steffens synsätt var belägen mellan instinkten och intellektet, mellan det undermedvetna och det medvetna. Med intuitionen kunde sociologen ur sitt eget medvetande höja det undermedvetna till ett medvetet plan. Han skulle så att säga blicka in i sig själv. Med introspektionens och intuitionens hjälp kunde han nå insikt i vad det innebar att vara människa, att vara samhällsvarelse (Steffen 1910–11:611). När väl intuitionen hade förmedlat information från undermedvetandet var det intellektets tur att ta över. Med intellektet och med hjälp av de andra specialvetenskapernas forskningsresultat blev det sociologens uppgift att konstruera ett logiskt system över de sociala företeelserna (Steffen 1910–11:556). Därtill gällde det »att kröna verket – genom ett sociologiskt 'lag'-begrepp», en formel för livets utveckling (Steffen 1910–11:779–780). Därmed hade den deskriptiva sociologin gjort sitt, det vill säga »bragt sitt vetenskapliga arbetes frukter uti det för socialfilosofen färdiga skicket». När detta var gjort var det socialfilosofens och socialpolitikerns uppgift att ta över (1910–11:782).

Steffens syn på sociologin som den kom till uttryck i *Sociologi* och de tre föregående texterna där han presenterade sina tankar kring denna vetenskap förblev förvånansvärt oförändrad. I sina grunddrag fanns dessa tankar preliminärt utvecklade redan 1896. I »Några tankar» hade han betonat att »det sociala» stod att finna i individens medvetande och gjort en strikt åtskillnad mellan å ena sidan de vetenskaper som studerar livet och å den andra de vetenskaper som studerar den livlösa materien. Med Bergsons kunskaps-teori blev det möjligt att på ett mer artikulert sätt hålla naturvetenskapernas generalistiska anspråk på avstånd.

Samtidigt är det uppenbart att Steffens *väg till* sociologin var en följd av hans mer allmänna idéutveckling. Denna kan i stora drag sägas ha tagit sin utgångspunkt i en materialistisk samhällssyn kombinerad med en positivistisk kunskapsyn. Successivt fjärmade han sig från denna ståndpunkt och utvecklade med tiden en dualism vilken »räddade» människan och samhället undan den determinism som en ensidig materialism innebar. I detta avseende kom

Bergsons evolutionistiska idealism att bli en viktig hållpunkt. Denna idéutveckling kan förefalla originell, för att inte säga kuriös. Betraktad mot bakgrund av det allmänna samhällstänkandet i samtiden framstår denna omorientering däremot som ovanligt tids-
typisk.

Från positivism till idealism

Den amerikanske historikern Henry Stuart Hughes beskriver i sitt numera klassiska arbete om det europeiska samhällstänkandet kring sekelskiftet, *Consciousness and Society* (1958), den allmänna och grundläggande omorientering som äger rum under denna period som en positionsförskjutning från just en »positivistisk» till en »idealisk» samhällsuppfattning. Denna »intellektuella revolution» på samhällstänkandets område, noterar Hughes, bars mer eller mindre upp av en och samma generation, nämligen de samhällstänkare som trädde fram under 1890-talet. Kännetecknande för Max Weber, Emile Durkheim, Vilfredo Pareto, Benedetto Croce, George Sorel, Henri Bergson, Sigmund Freud, Carl G. Jung och Ernst Mach var att de alla tog sin utgångspunkt i ett positivistiskt färgat vetenskapsideal, men ganska snart insåg dess brister och efterhand orienterade sig mot en mer idealistiskt förankrad samhällssyn där individen och dennes medvetande kom att tillmätas stor betydelse.

I stort kan denna nyorientering förstås som en reaktion på det rationella upplysningstänkandet, enligt vilket ständigt nya kunskapsområden låg och väntade på att upptäckas och ges en förklaring. Vad denna generation samhällstänkare insåg var att vetenskapen i allmänhet och naturvetenskapen i synnerhet har sina begränsningar, vilket i sin tur aktualiserade nya frågor om värderingarnas betydelse för det sociala handlandet, om människans undermedvetande, om svårigheten att nå sann och evig kunskap om ett ständigt föränderligt samhälle, om subjektets betydelse i forskningsprocessen, etcetera.

Ett tillfredsställande svar på dessa frågor var knappast möjligt att ge om inte subjektets medvetande ställdes i fokus. Med den erfarenheten sökte man sig nya vägar. Freud orienterade sig bort från den fysiologiska neurologin och intresserade sig för det undermed-

vetna och för introspektiva metoder, samtidigt som han i sina senare arbeten problematiserade individens förhållande till den omgivande kulturen. Henri Bergson övergav sina positivistiskt färgade ståndpunkter och utvecklade tankar kring intuitionen och livets mer grundläggande värden, *élan vital*, en slags motsvarighet till Freuds *libido* och det Nietzsche kallade »viljan till makt». Intuitionen hade sin metodologiska motsvarighet i Diltheys »inlevande förståelse», medan Webers *verstehen* utgjorde ett försök att förena det värde- och känslomässiga med det logiska och förnuftsmässiga.

Resultatet blev i många fall ett mer nyanserat synsätt på människan och samhället. Trots orienteringen bort från en mer renodlad positivism övergav man den emellertid sällan helt. De rationalistiska idealen och tilltron till de vetenskapliga förklaringarna, vilka i högre grad var »positivistiska» än »idealistiska», behöll man, liksom i många fall ett mekanistiskt språkbruk vilket i regel var mer positivistiskt än idealistiskt färgat. Svårigheten bestod i att upprätthålla balansen mellan dessa extremer. Ibland lyckades det. I andra fall ledde dessa funderingar vidare till ståndpunkter vilka snarast måste betecknas som irrationalistiska eller spiritualistiska. I denna omorientering deltog den mycket bereste och i samtidens vetenskapsteoretiska diskussioner insatte Gustaf Steffen. Hans eklektiska tänkande kan därför också ses som en komprimerad sammanfattning av sekelskiftets västerländska samhällstänkande.

Steffens spekulationer – en vidareutveckling eller återgång?

Gustaf Steffen upplevde problemet att förena ett rationalistiskt vetenskapsideal med en subjektivt grundad förståelse av det föränderliga och det svårgripbara. Han lyckades länge att balansera de motstridiga kunskapsidealerna och han utvecklade på så sätt en sociologi vilken förenade individen med samhället och med utvecklingen. Frågan är vad som hände sedan?

Direkt efter krigsslutet påbörjades utgivningen av Steffens trebandsverk *Världsåldrarna: Samhällets och kulturens allmänna utveckling* (1918–20). Det är tveksamt om det är lämpligt att ta upp detta i flera avseenden mycket märkliga arbete i det här sammanhanget eftersom det ur dagens perspektiv saknar något egentligt sociologiskt värde. Det som talar för motsatsen är att Steffen själv

betraktade *Världsåldrarna* som en fortsättning på *Sociologi*. Men som Lilliestam framhåller torde Steffen ha omarbetat och utvidgat de ursprungliga planerna avsevärt innan de fick det utseende de har i *Världsåldrarna*. Redan i *Sociologien* (1907) förvarnade emellertid Steffen om ett arbete i denna stil: »Slutligen bör framhållas, att den allmänna historieforskningen i våra dagar börjat ställa sig rent sociologiska uppgifter. Exempel härpå äro Karl Lamprecht [...] och Kurt Breysig [...]. Behovet att tränga fram till världshistoriens grundfakta och grundfaktorer har gifvit upphov till dessa sträfvan- den» (Steffen 1907:70–71). Just Lamprechts och Breysigs positivistiska historieteorier kom att utgöra de viktigaste förebilderna för *Världsåldrarna*, vars storslagna syfte Steffen beskrev i förordet som »att upptäcka hela mänsklighetens och världshistoriens universella typserie av samhälls- och kulturformer; om möjligt allt ifrån tillståndet i Europa och annorstädes före den äldre stenåldern ända fram till världskrigets kämpande stater» (Steffen 1918:xv).

Resultatet blev ett renodlat evolutionistiskt verk i positivismens anda och, i enlighet med den rådande tidsandan, utrustat med nationalistiska förtecken, där själva periodindelningen utgjorde målet för undersökningen. Trots detta hävdade Steffen att hans metod var empirisk. Det hela är, enligt Lilliestam, både anmärkningsvärt och överraskande och kan knappast förstås som något annat än en *återgång* till de positivistiska vetenskapsideal som Steffen med hjälp av Nietzsche och Bergson hade frigjort sig ifrån. Lilliestam är mycket hård i sin kritik: »Vad han företog var i själva verket en oerhörd, deduktiv våldförsel på historien» (Lilliestam 1960:172).

Världsåldrarna är verkligen ett anmärkningsvärt arbete. Där- emot behöver det inte framstå som så överraskande med tanke på den problembakgrund som Hughes tecknar. Ur det perspektivet framstår *Världsåldrarna* snarare som en mer eller mindre konsekvent fortsättning på den omorientering som Steffen, i likhet med så många andra samhällstänkare, påbörjade kring sekelskiftet: från positivism till idealism. Skillnaden mellan Steffen och de samhälls- tänkare som idag räknas till »klassikerna» var att Steffen fortsatte att löpa linan ut, vilket paradoxalt nog innebar att han åter närma- de sig en extremt positivistisk ståndpunkt, dock inte samma som han hade utgått ifrån.

Konsekvensen av *Världsåldrarna* blev i vilket fall som helst ödesdiger. Troligen är det detta arbete mer än något annat som har bidragit till att Steffen blivit ihågkommen som en spekulativ och deduktiv syntesmakare med uppförstorade evolutionistiska anspråk. Ett likhetstecken mellan Steffens namn och *Världsåldrarna* skymmer emellertid Steffens övriga och mer betydelsefulla insatser som sociolog och socialvetenskapsman. Det evolutionistiska perspektivet går givetvis inte att radera bort, och antagligen låg detta honom till last i och med att den naiva framstegsoptimismen blev allt mer ifrågasatt. Men det motiverar ändå inte Steffens oförtjänta bortglömdhet i den sociologiska historieskrivningen. Steffen var trots allt Sveriges förste professor i sociologi.

III. Sociologin som inte blev av?

Det sociologiska icke-arvet efter Steffen

När Steffen gick bort den 15 april 1929 hade han fastnat i sitt tänkande sedan ett tiotal år tillbaka. I och med detta försvann också sociologin som ämne från de svenska universiteten och högskolorna. Gustaf Åkerman, som efterträdde Steffen på den röhsska professuren, var sociolog bara till namnet. Åkerman kom från en docentur i nationalekonomi vid Lunds universitet och bedrev aldrig någon undervisning i sociologi. Först när Åkerman trädde tillbaka 1953 togs det sociologiska tillägget bort, vilket i praktiken bara innebar att en tom formalitet försvann.¹⁹

Detta aktualiserar den inledande frågeställningen: Vad hände med svensk sociologi efter Steffen? Försvann den helt, för att återuppstå först ett par decennier senare, fast då i en helt annan form? Saknar de två sociologierna helt förbindelse med varandra? Och

¹⁹ Tre personer sökte tjänsten efter Steffen: Eric Lindahl, Karl Petander och Gustaf Åkerman. Av dessa var det bara Petander som var meriterad i sociologi, men han var å andra sidan dåligt meriterad i nationalekonomi. Åkerman var däremot en etablerad nationalekonom med en kapitalteoretisk avhandling i Böhm-Bawerks och Wicksells anda om hur investeringar i realkapital på bästa sätt kan samverka med anskaffning och avlöning av arbetskraft. Sakkunnighetsutlåtanden lämnades av de tre nationalekonomerna prof emer David Davidsson, Uppsala, prof Emil Sommarin, Lund, och prof Gösta Bagge, Stockholm (Lindberg & Nilsson 1996:182–183).

vad hände i så fall under den förment »o-sociologiska» mellankrigstiden?

Vad jag med denna uppsats har velat visa är att den sociologi som Gustaf Steffen företrädde och utvecklade på intet sätt låter sig kategoriseras och bortförklaras som ensidigt kontinental, teoretisk och »spekulativ» – även om inslag av detta slag är möjliga att återfinna, i synnerhet hos den senare Steffen. Steffens sociologi var mycket mer än så, och den låter sig med fördel förstås ur ett vetenskapshistoriskt perspektiv vilket betonar de samtida sociala, politiska och vetenskapliga debatterna. I det sammanhanget framstår Steffens allmänfilosofiska och vetenskapliga omorientering som mer tidstypisk än originell; Steffen tillhörde den första generationen sociologer och brottades med samma grundläggande problemställningar som de.

Detta gör inte frågan om det vetenskapshistoriska »glappet» mindre problematisk. Tvärtom: Hur skall i så fall det sociologiska icke-arvet efter Steffen förklaras? Mest direkt och explicit har frågan behandlats av Ingalill Eriksson i uppsatsen »Den svenska sociologins dolda historia – fallet Gustaf Steffen» (1994). Att Steffen till stor del glömts bort av dagens sociologer menar hon beror på »osynliggörandet av den första pionjärtiden inom svensk sociologi». Detta så kallade osynliggörande hänför hon till tre delförklaringar: kampen mellan universitet och högskolor, Steffens opassande tyskvänlighet och det i samtiden utbredda intresset för fältstudier (Eriksson 1994:53). Tyvärr gör hon ingen närmare utredning kring dessa påståenden.

I stället kan det vara lämpligt att vända på frågeställningen och fråga sig varför Steffen – i likhet med så många andra »icke-klassiker» – inte blev *synliggjord*. Ett svar i den riktningen återfinns hos Åke Lilliestam som antyder att Steffen aldrig skulle ha utvecklat någon egentlig sociologi. Steffen var upptagen med tankar om sociologin, men genomförde inga egna undersökningar om individens uppträdande i samhällslivet. Han var och förblev sysselsatt med ett vetenskapsteoretiskt förarbete (Lilliestam 1960:74, 150–151). Problemet är att man med en sådan uppfattning om vad som skall betraktas som »sociologiskt» diskvalificerar till och med Steffens huvudarbete *Sociologi* som o-sociologiskt. Därmed tar man

udden av all vidare diskussion av frågan, vilket knappast är meningsfullt.

En mer tänkvärd förklaring som i likhet med Lilliestams kan sägas förlägga orsaken till brister i Steffens sociologi erbjuder den engelske idéhistorikern J.W. Burrow. Burrow (1989) diskuterar på ett mer allmänt plan vad han kallar den »samhällsevolutionistiska» skolbildningen inom sociologin och dess vidare öden, vilket därigenom äger giltighet även i fallet Steffen. Till skillnad från de »durkheimianska», »weberianska» och »marxistiska» skolorna, menar Burrow, fastnade samhällsevolutionisterna i en metodologisk tradition med rötter tillbaka hos Comte och Spencer. I sin senare tappning företräddes den av bland andra Edward Tylor, James Frazer, Lewis Henry Morgan, Friedrich Bachofen, J.F. McLennan och Henry Maine – alla flitigt refererade av Steffen. Vad man ville göra var att med »komparativa» metoder förklara det civiliserade Europa som ett resultat av uppbrottet från det primitiva stamsamhället. Sålunda var Englands ende sociolog, Leonard T. Hobhouse, långt in på 1920-talet sysselsatt med att modifiera Spencers evolutionistiska samhällsteorier (Burrow 1989:23–29). När det evolutionistiska paradigmet miste sin förklaringskraft sjönk det publika och det vetenskapliga förtroendet för de tänkare som var verksamma inom det samma i motsvarande mån. Och i likhet med de samhällsevolutionistiska tänkarna gick Gustaf Steffen, »the Swedish Hobhouse» som han omnämns av Carl-Gustaf Thomasson (1962:280), ett dystert öde till mötes: i dag nästan bortglömd och i många fall svår att ta på allvar.

En annan typ av förklaring vilken mer betonar den bristande institutionella förankringen – men alls inte utesluter den förra förklaringsmodellen – har förts fram av idéhistorikerna Bo Lindberg och Ingemar Nilsson (1996). I sin historik över Göteborgs högskola betonar de att Steffen rekryterades till Högskolan i första hand som sociolog. Redan från början kom dock sociologin att spela en underordnad roll i undervisningen. Nationalekonomin utgjorde examensämne, medan sociologin kom in först på trebetygsnivån. Anledningen var att man måste anpassa kursfordringarna efter motsvarande professurer i Uppsala och Stockholm, och där saknades sociologin. Nationalekonomin med dess mer praktiskt inrik-

tade undervisning och samhällliga tillämpbarhet stämde dessutom bättre överens med den ämbetsmannatradition och det statsidealistiska synsätt som fortfarande dominerade inom det högre utbildningsväsendet. Steffen brukade ägna sociologin någon föreläsningsserie de flesta år, men då under något allmänt tema som »sociologins förhållande till nationalekonomin», »den sociala verkligheten och de sociala åskådningarna» eller »individerna och samhällsutvecklingen». Talande är också, som Lindberg och Nilsson framhåller, att sociologin hänvisades till de offentliga föreläsningarna, vilket från vetenskaplig akademisk synpunkt snarast innebar en degradering av ämnet. Trots detta erbjöd Steffens sociologiska undervisning nya och ovanliga perspektiv vilka enligt flera vittnesbörd gjorde intryck på dem som följde den (Lindberg & Nilsson 1996:179–182; se även Hessler 1982:149–151 och Eriksson 1994:52).

Trots den röhsska professurens utformning innebar detta således att sociologin saknade institutionell förankring i den praktiska undervisningen, vilket i sin tur mer eller mindre omöjliggjorde reproduktionen av det intellektuella projekt som Steffens sociologi innebar. Denna ofta bortglömda aspekt av social- eller samhällsvetenskapernas diskursiva formering betonas av de två vetenskapssociologiskt inriktade statsvetarna Peter Wagner och Björn Wittrock (1991:332–341). Den utbildningsmässiga och professionella praktiken var dessutom intimt förknippad med den kognitiva utvecklingen inom forskningen. På de ställen där man misslyckades att tydliggöra sociologins professionella uppgift och definiera dess sociala roll fick den också de största institutionella svårigheterna. Och så var, måste man konstatera, fallet med Gustaf Steffens sociologi vid Göteborgs högskola.

En person som redan i samtiden uppmärksammade detta institutionella problem var den fascinerande folkbildaren, skriftställaren och »amatörsociologen» E.H. Thörnberg. I en uppsats »Om sociologiens historia och uppgift» (1925) menade han att sociologin blivit olyckligt tillbakaträngd av nationalekonomin:

Det måste beklagas, att professor Steffen med den mångsidiga lärdom, den vetenskapliga lidelse, den forskarkraft och den hängivenhet för detta ämne, som utmärker honom, ej under de senaste fem-

ton åren innehaft en speciell lärostol i sociologi. Då hade han ju kunnat på ett helt annat sätt ägna sig åt denna disciplin, inom vilken han, trots sina uppgifters sammansatta karaktär, ändock åstadkommit resultat av bestående värde. (Thörnberg 1925:194)

Det socialvetenskapliga arvet efter Steffen

Trots denna Steffens diskutabla framgång som sociolog vill jag som nämnts i det föregående ändå hävda att han har haft åtminstone indirekt betydelse i den svenska sociologins och samhällsvetenskapens historia. Genom sin socialvetenskapliga inriktning och anknytning till Lorénska stiftelsen knöt Steffen an till en tidigare tradition vilken bland annat har berörts av Anders Gullberg i uppsatsen *Till den svenska sociologins historia* (1972) och mer explicit har behandlats av idéhistorikern Roger Qvarsell (1993) och sociologen Mats Beronius (1994). Tillsammans tar de fasta på den långa inhemska traditionen av sociala undersökningar och förvetenskapligt insamlade av empiriskt material vilken sträcker sig tillbaka till Sveriges förste ekonomiprofessor Anders Berch och Tabellverkets demografiska statistik. Från 1700-talet och framåt är det med detta perspektiv möjligt att urskilja en historisk linje över provinsialläkarna, landshövdingaberättelserna och fattigvårdsundersökningarna till de stora statliga undersökningarna och vår tids datainsamlingar.

Erik Allardt för fram liknande tankar i sin uppsats om den skandinaviska sociologins historiska rötter (1993). Att den amerikanska sociologin hade ett starkt inflytande på den skandinaviska sociologin under efterkrigstiden går inte att förneka. Allardt betonar dock att det inte handlade om något ensidigt mottagande utan snarare om en omformulering och anpassning till de inhemska redan existerande traditionerna av sociala undersökningar och samhällsfilosofiskt tänkande. Allardt urskiljer tre traditioner av betydelse i detta sammanhang: 1) traditionen av konkreta sociala undersökningar med rötter i Tabellverket och med Emigrationsutredningen och E.H. Thörnberg som viktiga aktörer kring sekelskiftet 1900; 2) den nära kopplingen mellan å ena sidan sociologi och å andra sidan etnologi och socialantropologi vilken främst kom till uttryck i Finland med Edward Westermarck; 3) den logiska positivismen under 1930-talet med Axel Hägerström och Adolf Phalén vilken bland

annat inspirerade Gunnar Myrdal. I själva verket, menar Allardt, utgjorde dessa traditioner – genom att de betonade vikten av empiriska data och av en värdefri och oberoende vetenskap – förutsättningarna för den snabba och relativt smärtfria receptionen av den amerikanska sociologin efter andra världskriget (Allardt 1993:119–124). Allardts resonemang förefaller plausibelt i detta sammanhang. Den enda invändning man kan anföra är att både Gustaf Steffen och Lorénska stiftelsen lyser med sin frånvaro.

Mellankrigstiden kan te sig paradoxal. Var den o-sociologisk, eller tvärtom en tid då samhällsvetenskapligt tänkande genomsyrade stora delar av det svenska samhället? Jag skulle vilja svara: både och! Någon professur i sociologi fanns inte, men den sociologiska praktiken utvecklades inom det statliga utredningsväsendet. Och kanske var ämnets »sammansmältning» med den politiska verksamheten skälet till att dess ställning inom universitetsväsendet förblev svag.²⁰ I det avseendet kan det vara värt att framhålla makarna Gunnar och Alva Myrdal och deras samhällsvetenskapliga insatser. Trots de ämnesmässiga förankringarna inom pedagogiken respektive nationalekonomin är det, som Jan Olof Nilsson har visat, möjligt att räkna dem till »sociologins pionjärer i Sverige» (Nilsson 1994:288–289). Själv tror jag, i enlighet med mitt inledningsvis presenterade perspektiv, att det är mer fruktbart att betrakta makarna Myrdal som utövare av *socialvetenskap*. Detsamma gäller flera andra samhällsforskare i det tidiga moderna Sverige, däribland Gustaf Steffen.

Att mellankrigstidens sociologi ingalunda var koncentrerad till paret Myrdals göranden och tänkanden visar idéhistorikern Ingemar Nilsson i sin uppsats om »Einar Tegen och tidig svensk sociologi» (1989). Under en period var det filosoferna som hade hand om den akademiska undervisningen i ämnet. Torgny Segerstedt var själv filosof i botten. Andra filosofer som representerar denna koppling mellan filosofi och sociologi var Gunnar Aspelin, Elof Åkesson, Bertil Pfannenstil och Åke Petzäll.

²⁰ En liknande förklaring har framförts av Wolf Lepenies (1988:194–195) när det gäller den samtida engelska sociologin.

Vad jag vill visa med dessa punktvisa nedslag är att det finns en relativt obruten svensk socialvetenskaplig tradition från Segerstedt över svensk filosofi, paret Myrdal, det statliga utredningsväsendet, Gustaf Steffen, Lorénska stiftelsen och bakåt i tiden till Tabellverket – utan att för den skull förringa de uppenbara skillnader som trots allt föreligger mellan Steffens och Segerstedts respektive sociologier. Därmed vill jag också ha sagt att den svenska sociologins historia inte är riktigt så diskontinuerlig som den kan synas.

Referenser

Otryckta källor

- Göteborgs universitetsbibliotek, Gustaf Steffens papper: Brev från Georg Simmel.
Karolinska institutets bibliotek och informationscentral, Stockholm, Axel Keys manuskriptsamling 667:53 a–e: Brev från Gustaf Steffen till Gösta Mittag-Leffler tillsammans med brev från Mittag-Leffler till Key.
Kungliga Biblioteket, Gustaf Edvard Klemmings samling Ep K3:11: Brev från Gustaf Steffen.
Stockholms Stadsarkiv, Stockholms Rådstufvurätts protokoll år 1886 1:sta del. 1:sta afd., 390 ff: Viktor Loréns testamente.

Tryckta källor

- Allardt, E. (1993) »Scandinavian Sociology and its European Roots and Elements», s 119–140, i Nedelmann, B. & Sztompka, P. (red) *Sociology in Europe: In Search of Identity*. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- , Lysgaard, S. & Bøttger Sørensen, A. (1988) *Sociologin i Sverige: Vetenskap, miljö och organisation: Utvärdering av svensk sociologi*. Stockholm: HSFR och UHÄ.
- Asplund, J. (1979) *Teorier om framtiden*. Stockholm: Liber Förlag.
- (1985) *Tid, rum, individ och kollektiv*. Stockholm: Liber Förlag.
- (1987) *Det sociala livets elementära former*. Göteborg: Korpen.
- Berónius, M. (1994) *Bidrag till de sociala undersökningarnas historia – eller till den vetenskapliggjorda moralens genealogi*. Stockholm: Symposion.
- Boalt, G. & Abrahamsson, B. (1977) »Swedish Sociology: Trends and Prospects», *Current Sociology*, 25, s 101–125.
- Burrow, J.W. (1989) »Coherence and Specialization in the Social Sciences in the Early Twentieth Century», s 17–32, i Harbsmeier, M. & Larsen, M.T. (red.) *The Humanities between Art and Science: Intellectual Developments 1880–1914*. Copenhagen: Akademisk Förlag.

- Carlson, B. (1995), »Gustaf Steffen i Tyskland, 1883–1887», s 116–128, i *De institutionalistiska idéernas spridning: Tyska historiska skolan, amerikansk institutionalism och svenska ekonomers utlandsstudier*. Stockholm: SNS Förlag.
- Edholm, E. af (1981) »Inledning», s 9–48, i Simmel G., *Hur är samhället möjligt och andra essäer*. Göteborg: Korpen.
- Eliasson, S. (1982) *Bilden av Max Weber: En studie i samhällsvetenskapens sekularisering*. Stockholm: Norstedt.
- Eriksson, I. (1994) »Den svenska sociologins dolda historia – fallet Gustaf Steffen», *Sociologisk Forskning*, 31 (3), s 44–56.
- Eyerman, R. (1989) »Modernitet och sociala rörelser», s 353–375, i Bergryd, U. (red.) *Den sociologiska fantasin – teorier om samhället*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- & Jamison, A. (1992) »Varför är svensk sociologi så amerikansk?», *Tvärsnitt*, 14 (4), s 34–45.
- Fridjonsdottir, K. (1987) »Den svenska sociologin och dess samhälle», s 250–283, i Fridjonsdottir, K. (red.) *Om svensk sociologi: Historia, problem och perspektiv*. Stockholm: Carlssons.
- Gullberg, A. (1972) *Till den svenska sociologins historia*. Stockholm: Kriterium.
- Hedén, E. (1921) *Strindberg: En ledtråd vid studiet av hans verk*. Stockholm: Bokförlaget Nutiden.
- Hirdman, Y. (1989) *Att lägga livet till rätta: Studier i svensk folkhemspolitik*. Stockholm: Carlssons.
- Hughes, H.S. (1958) *Consciousness and Society: The Reorientation of European Social Thought 1890–1930*. Brighton: Harvester Press, 1988.
- Johannisson, K. (1988) *Det mätbara samhället: Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa*. Stockholm: Norstedts.
- Karlsson, S.O. (1993) *Arbetsfamiljen och Det nya hemmet: Om bostadshygienism och klasskultur i mellankrigstidens Göteborg*. Stehag: Symposion.
- Key, E. (1895) *Individualism och socialism: Några tankar om de få och de många*. Studentföreningen Verdandis småskrifter 55. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Klackenberg, H. (1931) *Studier i Steffens sociologi med särskild hänsyn till Bergsons filosofi*. Lund: stencil.
- Lagercrantz, O. (1979) *August Strindberg*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1982.
- Lepenes, W. (1985) *Die Drei Kulturen*. Eng. övers. *Between Literature and Science: the Rise of Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Liedman, S.-E. (1983) *Motsatsernas spel: Friedrich Engels' filosofi och 1800-talets vetenskap*. Malmö: Arkiv.

- Lilliestam, Å. (1960) *Gustaf Steffen: Samhällsteoretiker och idépolitiker*. Göteborg: Akademiförlaget Gumperts.
- Lindberg, B. & Nilsson, I. (1996) »Samhällsvetenskaperna», s 178–208, i *Göteborgs universitets historia I: På högskolans tid*. Göteborg: Rektorsämbetet, Göteborgs universitet.
- Mazlish, B. (1989) *A New Science: The Breakdown of Connections and the Birth of Sociology*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Nilsson, I. (1989) »Einar Tegen och tidig svensk sociologi», s 58–71, i Nybom, T. (red.) *Universitet och samhälle: Om forskningspolitik och vetenskapens samhällsroll*. Stockholm: Tiden.
- Nilsson, J.O. (1994) *Alva Myrdal: En virvel i den moderna strömmen*. Stockholm: Symposion.
- Nowotny, H. (1991) »Knowledge for Certainty: Poverty, Welfare Institutions and the Institutionalization of Social Science», s 23–41, i Wagner, P., Wittrock, B. & Whitley, R. (red.) *Discourses on Society: The Shaping of the Social Science Disciplines*. Dordrecht, Boston & London: Kluwer Academic Publishers.
- Qvarsell, R. (1993) »Den svåra vetenskapen: Om försök och misslyckanden i human- och samhällsvetenskapernas historia», *Thule: Kungl. Skytteanska Samfundets Årsbok*, s 69–79.
- Reiss Jr., A.J. (1968) »Sociology: The Field», s 1–23, i Stills, D.L. (red.) *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: The Free Press.
- Sandblad, H. (1961) »Åke Lilliestam, Gustaf Steffen, samhällsteoretiker och idépolitiker» (rec.), *Lychnos: Lärdomshistoriska Samfundets Årsbok*, s 276–279.
- Segerstedt, T. (1987) »Svensk sociologi förr och nu», s 11–20, i Fridjonsdottir, K. (red.) *Om svensk sociologi: Historia, problem och perspektiv*. Stockholm, Carlsons.
- SOU 1946:74. *Betänkande angående socialvetenskapernas ställning vid universitet och högskolor m.m. avgivet av Socialvetenskapliga forskningskommittén*.
- Steffen, G.F. (1889) *Den industriella arbetarfrågan: Nutidens förnämsta sociala spörsmål*. Studentföreningen Verdandis småskrifter II. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- (1890) »Den nya riktningen inom Englands nationalekonomi», *Finsk tidskrift*, XXIX (Senare halfåret), s 3–18.
- (1891) *Normalarbetsdagen*. Studentföreningen Verdandis småskrifter 33. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- (1895) *Studier öfver Lönsystemets Historia i England I*. Skrifter utgifna af Lorénska stiftelsen II. Stockholm: Köörsners Boktryckeri-Aaktiebolag.
- (1896) »Några tankar om sociologien», s 135–155, i *Vintergatan: Samling af texter på vers och prosa*, utgifven af Sveriges Författarförening. Stockholm: Norstedts.

- (1899) *Studier öfver Lönsystemets Historia i England II*. Skrifter utgifna af Lorénska stiftelsen 16:1–3. Stockholm: Samson & Wallin.
- (1900) *Lönarbetaren och samhället: Studier öfver sociala utvecklingstendenser med särskildt afseende på engelska förhållanden under det senaste halfsekleet*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- (1905) *Sociala studier: Försök till belysning af nutidens samhällsutveckling II*. Stockholm: Hugo Geber.
- (1907) *Sociologien, dess föremål och problem*. Stockholm: Aktiebolaget Ljus.
- (1910–11) *Sociologi: En allmän samhällslära I–IV*. Stockholm: Hugo Geber.
- (1918–20) *Världsåldrarna: Samhällets och kulturens allmänna utveckling I–III*. Stockholm: Hugo Geber.
- Strindberg, A. (1889) *Bland franska bönder: Subjektiva reseskildringar*. August Strindbergs samlade verk 23. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1985.
- (1889) »Hjärnornas kamp», s 24–49, i *Vivisektioner*, August Strindbergs samlade verk 29. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1985.
- Sörlin, S. (1994) *De lärdas republik: Om vetenskapens internationella tendenser*. Malmö: Liber-Hermods.
- Thomasson, C.-G. (1962) »Gustaf Steffen: En säregen gestalt i svensk lärdomshistoria», *Statsvetenskaplig Tidskrift*, s 379–307.
- Thörnberg, E.H. (1925) »Om sociologiens historia och uppgift», *Tiden*, s 182–202.
- Wagner, P. (1991) »Science of Society Lost: On the Failure to Establish Sociology in Europe during the 'Classical' Period», s 219–245, i Wagner, P., Wittrock, B. & Whitley, R. (red.) *Discourses on Society: The Shaping of the Social Science Disciplines*. Dordrecht, Boston & London: Kluwer Academic Publishers.
- & Wittrock, B. (1991) »States, Institutions, and Discourses: A Comparative Perspective on the Structuration of the Social Sciences», s 331–357, i Wagner, P., Wittrock, B. & Whitley, R. (red.) *Discourses on Society: The Shaping of the Social Science Disciplines*. Dordrecht, Boston & London: Kluwer Academic Publishers.

PER-ANDERS FORSTORP

FOLKRÖRELSEFORSKNING INIFRÅN

E.H. Thörnberg och
den förakademiska sociologin

Den okände mannen på Tunnelgatan

Mellan Sveavägen och David Bagares Gata i centrala Stockholm, längs den flyktväg där statsminister Olof Palmes mördare löpte, sträcker sig en kort del av Tunnelgatan. Strax nedanför trapporna som leder upp till den högre belägna gatan återfinns en liten staty av en man på en stensockel. Statyn restes 1987 och föreställer Ernst Herman Thörnberg (1873–1961). Minnesplaketten bär texten »Sjävlärd, folkbildare och hedersdoktor». Platsen markerar inledningen till tunneln under Brunkebergsåsen, den närmaste vägen mellan Drottninggatan och Kungliga Biblioteket som under många år var Thörnbergs väg mellan bostaden och arbetsplatsen.

Denne man var under sin livstid mycket namnkunnig och välkänd efter en långvarig och närmast oöverträffad livsgärning som folkbildare, föreläsare och skriftställare i sociala och politiska frågor. På många sätt förkroppsligar E.H. Thörnberg det som Bengt Nerman har kallat »demokratins kultursyn», en man av folket som mer eller mindre av egen kraft, eller åtminstone utan regelrätt högre skolning, kom att bli en betydande röst i det moderna samhällets utveckling. Han är en illustration till hur ett samhälle kan ge möjlighet åt enkla människor att tillägna sig det talade och skrivna språket och därmed erövra en plats i offentlighetens ljus. Presentationen av sådana livsöden bottenar i en ideologisk övertygelse om att fördjupad bokkunskap och ökad lärdom leder till någon form av

lycka, samt att denna ökade bildning utgör ett viktigt led i utvecklingen av demokratin. Thörnberg växte bokstavligen upp med de svenska folkrörelserna, det var där han fick sin bildning. Han kunde beskriva väckelsen, arbetar- och nykterhetsrörelsen inifrån och kom därmed att bli en av dess främsta skildrare. Thörnberg kallades även »en vandrande encyklopedi», »Sveriges förste sociolog» eller »folkrörelseforskare» av dem som även kände till hans roll som vetenskaplig författare (Jäder 1968:7). Han var autodidakten som blev filosofie hedersdoktor i Uppsala 1939. Hans betydelse som en av pionjärerna i den svenska samhällsvetenskapens utveckling är väl känd.

Statyn på Tunnelgatan är inte den enda av Thörnberg. En ovanligt handfast indikation på hans allmänna eftermäle är även den skulptur som gjordes för Folkrörelsernas Konstfrämjandes räkning av Ulf Sucksdorff.¹ I en liten broschyr *Förnämligt konstverk till minne av en originell personlighet och folkbildare* [uå] adresseras »föreläsningssällskapets föreståndare och andra folkbildningsvänner». Den 20 cm höga skulpturen tillverkades i en begränsad upplaga och kunde beställas i hårdgips (för omedelbar leverans) och i brons (för något längre leveranstid). Broschyrens text lyder:

Det torde vara onödigt att närmare presentera den man, som så levande träder oss till mötes på första sidan av detta prospekt. E. H. THÖRNBERG var utan tvekan en av vårt lands mest uppskattade föreläsare och det finns väl inte många platser i vårt land som han inte besökt. Säkerligen är det också många bland dem, som sammanträffat med den originelle mannen, som också gärna vill bli ägare till den skulptur som konstnären Ulf Sucksdorff utfört, och där han fångat E. H. Thörnberg just så som han stod och gick.²

För dem som känner till Thörnberg är det också välbekant att han alltid hade bomull i öronen på grund av bacillskräck, att han hade pälsmössa året runt, att han hade plastpåsar på fötterna och gick klädd som en lumphandlare, att han var ett Stockholmsoriginal

¹ Statyn på Tunnelgatan är likaledes gjord av Sucksdorff, men i ett större format.

² Jag vill rikta ett tack till Olle Bergström vid Folkörelsernas arkiv i Örebro Län som gjort mig uppmärksam på denna lilla broschyr.

och att han under ett par decennier bodde i ett enkelt rum på Frälsningsarméns hotell på Drottninggatan. Många äldre människor minns ännu i dag att de bevistat föredrag av Thörnberg. Han var med under de viktiga debatterna från seklets början, de som handlade om emigrationen och dess orsaker, om den allmänna rösträtten, om folk- och fackföreningsrörelsernas framväxt och om samhällsplanering. För många blev han inbegreppet av folkbildaren. När ABF bildades 1916 hade Thörnberg föreläst i 20 års tid. De bägge statyerna är en indikation på hur han institutionaliserades i folkrörelsernas Sverige.

En annan indikation på Thörnbergs eftermäle, i en annan bildningsdomän i samhället, är det erkännande som Torgny T. Segerstedt gav i samband med riksdagsmotionerna om lärostolar i sociologi vid 40-talets mitt. Där talar han respektfullt om Thörnberg: »Det är bra synd, att dr Thörnberg av ålderskäl icke kan kallas till förste innehavare av den av riksdagsmotionärerna föreslagna lärarbefattningen. Hans senaste bok är ett nytt bevis på att han skulle kunna ge denna nya lärostol dess rätta inriktning.» (citerad i Jäder 1968:131). Segerstedt tillträdde senare den första svenska professuren i sociologi vid Uppsala Universitet 1947. Det fanns flera skäl till att Thörnberg inte kom i fråga. Den främsta orsaken var givetvis den som nämns av Segerstedt, nämligen att den som harangerades av ålderskäl inte hade sökt tjänsten. Thörnberg var vid det tillfället redan över 70 år gammal och Segerstedts kommentar skall snarast ses som akademikernas och de yngre kollegornas erkännande av de viktiga insatser som en äldre föregångare har utrett.

Segerstedt visar sin förakademiske kollega en mycket hedervärd respekt, men samtidigt markerar han genom sin installation sociologins nya status som ett akademiskt ämne. Därmed upprättas, möjligen oavsiktligt, en skillnad mellan olika bildningsdomäner när det gäller tänkandet och studierna om samhället. Ämnets nya status som akademisk disciplin innebär en institutionalisering och professionalisering, bl.a. i termer av att kontinuiteten inom den högre utbildningen och forskningen garanteras. Det innebär samtidigt att en gränsdragning sker gentemot de verksamheter som också har tänkandet om och studierna av det sociala livet som sitt

huvudsakliga intresse, men som inte på samma sätt räknas som akademiska. Lite tillspetsat kan man säga att 1947, det år som de svenska sociologerna nu jubilerar, samtidigt innebär att den akademiska sociologin skiljs från samhällsintresset hos »föreläsning-föreningsföreståndare och folkbildningsvänner». När den svenska sociologin strax efter slutet av andra världskriget blev akademisk återfanns E.H. Thörnberg mellan två lärdomsideal och bildnings-traditioner, dels den demokratiska kultursynens autodidaktiska lär-dom, dels den akademiskt lärdes sofistikerade kunskap.

Det finns flera skäl till att ge E.H. Thörnberg en viktig plats i historieskrivningen med anledning av sociologins 50-årsjubileum. Han skulle för övrigt kunna spela en lika viktig roll som pionjär även i statsvetenskapliga och nationalekonomiska historieskrivningar. Han var en av dem som tidigast introducerade och presenterade sociologiskt relevant litteratur på franska, tyska och engelska i Sverige. Hans beläsenhet sträckte sig över de vida områden som kännetecknade den sociologi som ännu inte var institutionaliserad utan som snarast utgjorde aspekter av andra forskningsfält. Han medverkade redan i seklets första årtionde i statliga utredningar och hör till dem som allra tidigast använde sig av systematiska intervjuundersökningar och av deltagande observation. Han var en forskare som studerade samhällets stora förändringsprocesser – folkrörelserna, strukturuomvandlingen och migrationen – inte bara som avlägsna studieobjekt, utan även genom att själv personligen vara djupt förtrogen med dessa. Som vetenskapsman och folkbildare står han utanför det akademiska etablissemanget, han står huvudsakligen i den verklighet som han själv beskriver. Han gör vad man kunde kalla folkrörelseforskning »inifrån», dvs han observerar och analyserar »inifrån» den bildningsdomän som han skriver om. Thörnbergs vetenskapssyn påminner mycket om den forskning som åter blivit aktuell under de senaste 15 åren, en tolkande sociologi med rötter i den kontinentala hermeneutiken. Thörnberg är medveten om det skapande momentet i kunskapssökandet. Att arbeta med kunskap är inte bara att beskriva verkligheten såsom den föreligger, utan den som beskriver någonting påverkar alltid sin beskrivning och det beskrivna med sitt intresse och temperament. Vad som intresserar hos Thörnberg är inte så mycket hans omvitt-

nade encyklopediska lärdom som ibland gav honom det folkliga epitetet »geni» eller »professor», utan mer hans grundläggande ödmjukhet inför det vanskliga företaget att tillägna sig och representera social kunskap.

Det är lätt att bli fascinerad av denne originelle autodidakt som står vid sidan av den akademiska professionaliseringen och sociologins etablering, en oberoende svensk samhällsforskare som utstrålade enastående receptivitet och engagemang och som redan under 1930-talet använde sådana begrepp som habitus, ekologi, kultursociologi, begrepp som kommit att få stor betydelse för yngre samhällsforskare på 1980 och 90-talen. I detta kapitel vill jag med en introduktion till Thörnberg ge honom en tydlig plats i det sociala tänkandets historia i Sverige. Jag vill också peka på den roll han spelat i den utveckling som ledde fram till ämnets akademiska etablering i Sverige 1947.³

Thörnberg i tidigare forskning

Trots sin självklara plats i den svenska förakademiska sociologin är Thörnberg relativt okänd och han utgör ytterligare ett avsnitt, vid sidan av t.ex. Gustaf Steffen, i det som har kallats »den svenska sociologins dolda historia» (Eriksson 1994).⁴

I en liten skiss, *Till den svenska sociologins historia*, skriven halvvägs till den svenska sociologins 50-årsjubileum tecknar Anders Gullberg (1972) en bild av ämnets historia och traditioner i Sverige, en historiografi som får sin fortsättning i denna volym. Ämnet utvecklades huvudsakligen från att vara dominerat av europeisk forskning till att bli alltmer amerikanskt influerat, i synnerhet efter andra världskriget. Under efterkrigstiden dominerar huvudsakligen det amerikanska perspektivet och vid tiden för ämnets akademiska institutionalisering kännetecknas sociologin av positivism och empirism.⁵ Det var den moderna sociologin som skulle vara en veten-

³ Jfr Olssons uppsats i denna volym.

⁴ Flera kapitel i denna volym vittnar om Thörnbergs stora betydelse. Se bidragen av Hansen, Wisselgren, Nilsén, Olsson och Törnqvist.

⁵ Jfr Törnqvist, denna volym.

skapens vägvisare till en bättre värld och på så vis får ämnet en stor betydelse för det sociala och politiska reformarbetet.

Gullberg betonar sociologins betydelse för det »demokratiska projektet» och för det svenska samhällets utveckling, men han går samtidigt i sin historiografi bortom de omedelbara föregångarna Gustaf Steffen, Fritz Croner, Gunnar Myrdal, Gunnar Aspelin och Bertil Pfannenstill för att finna samhällsstudiernas djupare rötter i de svenska folkrörelserna (väckelsen, nykterhets- och arbetarrörelsen). De snabba sociala förändringarna i slutet av 1800-talet skapade, menar Gullberg, sociala tänkare av »ett nytt snitt» som ställdes inför frågan om hur samhällsproblemen skall attackeras (ibid:11). Till denna »förakademiska» grupp räknar han bl.a. Samuel Grubbe, Anton Nyström (grundaren av Stockholms Arbetarinstitut), C.J. Björklund (en »biologisk sociolog» i Spencers anda), G. H:son Holmberg (som gav sociologikurser hos syndikalisterna), Gustav Sundbärg (statistiker, ledare för Emigrationsutredningen, känd för studier i svensk mentalitet), Gustaf Steffen, Pontus Fahlbeck och E.H. Thörnberg. Till de sociala tänkarna av det nya snittet som inte hade »tillgång till akademierna och deras vetenskapligt legitimerade framställningssätt» hörde även de skönlitterära författarna som Viktor Rydberg, August Strindberg, Martin Koch och, i vårt eget sekel, Ivar Lo-Johansson och Vilhelm Moberg. Litteraturen blev deras medium för att analysera samhället och även för att presentera nya samhällsteoretiska perspektiv (ibid:18). Litteraturens sociala och politiska funktion är knappast en ny observation men det knyter an till en viktig del av dagens debatt inom antropologi och sociologi. Denna debatt handlar om att ge erkännande åt att vissa former av skönlitteratur, dokumentär prosa och »faction» kan utgöra relevanta kulturvetenskapliga analyser vid sidan av de vetenskapliga samt erkännandet av att det finns olika genrer för (re)presentation av social kunskap. Så var också fallet för Thörnberg, den självlärd statarsonen från Småland. Thörnberg var knappast någon skönlitterär författare men den stil han använde som samhällsforskare var utan tvivel litterär, mättad som den var av personliga hågkomster, fantasifulla och mustiga tablåer, porträtt och retoriska figurer. Han ingår i den grupp sociala tänkare av »ett nytt snitt» som står utanför akademierna.

Anders Gullberg är en av de få som överhuvudtaget nämner Thörnberg i sin historik över sociologin. Han ger honom dock inte platsen som »sociologins fader» i Sverige utan platsen som »folk-rörelsernas sociolog». Han noterar att denne skiljer sig från tidens dominerande sociologiska metoder till förmån för en weberiansk förståelse. Vid tiden för ämnets akademiska etablering representerar Thörnberg således en minoritetsriktning, något som säkerligen bidrar till hans marginalisering.⁶ Den akademiska sociologin utvecklas, enligt Gullberg, från det historiska och ideologiska perspektivet i den kontinentala traditionen, från den humanvetenskapliga förankringen och den metodologiska pluralismen mot den empiriskt orienterade sociologin och dess socialpolitiska funktioner i det moderna samhällets omvandling. Den nya synen på sociologins roll kommer från USA, bygger på en naturvetenskaplig vetenskapssyn och kännetecknas av metodologisk fokusering, även denna inspirerad av naturvetenskaperna.

Thörnberg har inte någon stor plats i den svenska samhällsvetenskapliga forskningen. Även om han av folkrörelsehistorikern Torkel Jansson nämns som en »banbrytare i svensk samhällsvetenskap» (Jansson 1985) så leder inte denna notering till djupare analyser av hans viktiga bidrag till denna forskning. I förbigående nämns han också av nestorn inom svensk folkrörelseforskning Sven Lundkvist (1977) samt ges på senare tid ett viktigt erkännande i en bred översikt av forskning om frikyrkotraditioner av Erik Amnå (1993).

En bild av folkrörelseforskningens förhistoria ges i den på andra sätt mest renomméerade översikten över forskning om folkligt fromhetsliv där Thörnberg inte nämns överhuvudtaget (Gustavsson 1976). Gustavsson gör där en sammanfattning av tio års forskning inom det breda fält som sysslar med folkligt fromhetsliv eller religiös praxis (religionsantropologi) samt angränsande discipliner som praktisk teologi, religionssociologi och kyrkohistoria. Visserligen ligger Thörnbergs gärning utanför studiens snäva tidsram, men det är ändå signifikativt att hans namn inte överlevt inom en

⁶ Törnkvist gör i sitt bidrag till denna volym en fylligare tolkning av motiven för sociologins förändring i samband med dess institutionalisering 1947.

akademisk kanon där det samtidigt ges plats åt många andra historiska föregångare.

Det är inom religionssociologin som Thörnbergs gärning tydligast har blivit synlig. Berndt Gustafsson skriver i förordet till Erik Nyhléns *Svensk frikyrka* (1964) att dennes stil påminner om en föregångares och refererar till »nestorn i svensk folkrörelseforskning, E.H. Thörnberg» som var »vad engelskan kallar 'participant observer', han var själv med, iakttog och lade på minnet». Det som Gustafsson här skrev var knappast kännetecknade för den svenska sociologin eller folkrörelseforskningen under 60-talet, utan har först under senare decennier kommit att bli viktigt. På 60-talet ledde Bryan Wilson i Storbritannien flera närstudier av församlingar, men det var först med 80-talets trender i amerikansk sociologi och antropologi, i moderna utlöpare av Chicagoskolan, som metoden att studera kristna församlingar i sin helhet med hjälp av etnografisk metod kom att bli mer allmänt utbredd. Det gjorde Thörnberg (1939) med sin bok om Frälsningsarmén redan under mellankrigstiden, ett verk som Gustafsson menade »förblir för en religionssociolog en klassisk förebild för hur en religionssociologisk avhandling kan skrivas». Thörnberg var en föregångare och popularisator som särskilt uppmärksammade folkrörelsernas roll i det sociala ansvarets historia.

Sammanfattningsvis kan sägas att Thörnberg nästan är osynlig i den svenska samhällsvetenskapens historia. En viktig orsak till detta är att vi inte skapat en tradition av samhällsvetenskapliga klassiker i Sverige.⁷ I en sådan tradition skulle Thörnberg ha sin självklara plats vid sidan av exempelvis Geijer och Steffen. Det finns ännu inga djupgående studier om honom, utom den i övrigt förtjänstfulla vänbok och biografi som skrivits av Karl Jäder. Det finns ingen bibliografi över hans omfattande författarskap och föreläsningverksamhet. Det finns ingen djupare analys av hans plats i den svenska samhällsvetenskapens historia. Detta kapitel skall ses som ett bidrag till en belysning av ett rikt författarskap inför vilket det behövs grundligare studier av ett i stort sett obearbetat material.

⁷ Inom den svenska etnologin har dock ett sådant vetenskapshistoriskt arbete påbörjas, t.ex. Arnstbergs (1987) studie av Sigurd Erixon.

Autodidaktens bildningsgång

Thörnbergs biografi finns skissad av Karl Jäder (1968) i *Ett gåtfullt geni. En bok om E.H. Thörnberg* som i stort sett bygger på Thörnbergs egna radioföredrag, samt minnen och hågkomster av de vänner och släktingar som ännu var i livet i slutet av 60-talet. Uppväxten under enkla omständigheter i småländsk torpamiljö hade stor inverkan på Thörnbergs syn på klassamhället, och definierade även den bildningsgång som kom att bli hans och som i likhet med den jämngamle Gorkij präglades av »mina universitet». I Thörnbergs fall spelade folkrörelserna stor roll för hans bildningsgång. Så här beskriver han ett av de viktigaste mötena i sin ungdom:

Det var en lördagskväll och utan tvivel blev den ur många synpunkter den märkligaste som jag tillbragt i detta långa liv. Det var första lördagen i mars 1888. Vintern hade varit oerhört sträng, och denna kväll var snöfallet rentav förfärande. Hos en Haldor Söderkvist, ett par km från mitt hem, skulle den kvällen hållas ett bönemöte. Sonen i huset var handelsbiträde i Mönsterås och hade för ett par år sedan blivit omvänd. Han kom tillsammans med färgaren Calle Åkerström, som också var född på Kulltorps ägor, för att predika. Och jag gick, men vilken väg! Snödrivorna räckte mig över midjan. Vi kom dit i alla fall. Ett 40-tal människor var samlade. Stora rummet var fullt, och det var åtskilliga i köket. Dom kom in snöiga med sina kläder genomfrusna nedtill. Det var hett i rummet, isen och snön smalt, och golvet blev överfullt med vatten. Jag kommer inte ihåg tre ord av vad Gustaf Söderquist eller Calle Åkerström sade. Men i denna underliga fuktiga och heta luft med allt vatten på golvet greps vi i denna lilla grupp, som föll på knä och bad till Gud, ropande, ångrande, suckande, bekännande våra synder. Jag skulle kunna säga att den här lilla enheten förenade sig med de väldiga enheterna av stora väckelserörelser – Moodyska väckelsemöten i Amerika tidigare, och Billy Grahams väckelsemöten senare. Vi blev en liten enhet, som gemensamt hade ett enda syfte att få våra synder förlättna och jag skulle möjligen kunna säga, att jag ser det hela, ett stycke mikrokosmos, förenande, flytande samman med makrokosmos. Jag måste säga, att jag tog detta steg ganska oreflekterat, men nu hade jag tagit det steget, och utan tvivel förstod jag, att jag hade att fortsätta på den vägen. Ett stycke rationalisering, ett stycke rationellt resonemang stoppades in i emotionen. Och jag skulle fortsätta på den vägen. (citerad i Jäder 1968:24–25).

Den småländska miljön präglades av de s.k. nordöstringarna, en pietistisk rörelse som betonade Kristi försoningsdöd och människans egen uselhet. Människan var svart, fördömd, förbannad i sig själv och salig i sin Gud. Thörnberg fascinerades av detta och gjorde engagemanget, men inte denna mörka kristna tradition, till sin egen.

Hans uppväxt påminner i många stycken om den miljö som Vilhelm Moberg skildrat i sitt emigrantepos. Det var en miljö där människor utvandrade med förhoppningen att finna bättre utkomst i Amerika. Thörnberg växte upp med sina morföräldrar i en trång stuga med sju personer i hushållet. Han läste redan vid fem års ålder och grannarna spådde att han skulle bli galen om han började läsa så tidigt. Efter ett par års skolgång fick han möjlighet att gå en kurs i bokhålleri och engelska i Västervik. Vid 15 års ålder lämnade han Småland för att resa till Stockholm, där han snart fick plats som springpojke på grosshandlarfirman Elliot. Han erövrade snabbt en ideologisk medvetenhet genom att lyssna på samtal som fördes i hantverkar- och handlarmiljöer. Grosshandlarfirmans kontor där han snart fick rollen av kontorist var en av många samlingsplatser där frikyrkliga och politiskt aktiva människor diskuterade samhällets problem och möjligheter. Thörnberg började skriva små notiser i den veckopress som utgick från folkrörelserna och fick 1893 sin första anställning på Svenska Budbäraren i Göteborg. På västkusten började han sin långa föredragsverksamhet, som sammanlagt lär ha omfattat över 3000 föredrag, genom att tala om nykterhet på Templet Redberget. Signaturen Jolo skrev i Dagens Nyheter 1961 om hur det kunde se ut när Thörnberg var ute på föreläsningsturné:

Det fanns alltid i vad han talade och skrev en ton, som var blandad av pompös oscariansk retorik och lite salvelsefull folklig väckelsesteknik med en tillsats av hans egen speciella allitterationsteknik. Han sade inte gärna »fem år» när han kunde säga »lustrum». Att skriva »det är skäl att minnas» var honom motbjudande, när han kunde uttrycka det så: »Aldrig förgäta vi». Hans stil ledde också till en lysande karaktäristik, som när han skildrade den USA-skolade jämtländske baptistpredikanten (sedermera grundaren av Örebromissionen) John

Ongman och hans svarta skägg: »Detta skägg böljade med hälsningar från världshav, majsält, flodångare». (Jäder 1968:122).

Under de närmaste åren verkade han som politisk journalist på ett större antal tidningar, mestadels av liberal inriktning. 1895 fick han anställning på tidningen Östgöten hos rösträttskämparna Isidor Kjellberg och Alfred Edling. Han verkade sedan på Lysekils Posten, Nya Norrlänningen, Småland, Eskilstuna Kuriren och Sundsvalls Dagblad för att sedermera hamna på Svenska Dagbladet, först som utlandskorrespondent, en av tidningens första, och sedan från 1906 som medlem av Stockholmsredaktionen.

Fortsättningsvis verkade Thörnberg, med Stockholm som sin bas, som föreläsare över hela landet. Hans författarskap inleddes under det första decenniet. Han titulerades redaktör och hans egentliga arbetsplats var Kungliga Biblioteket dit han gick genom tunneln vid Brunkebergsåsen. Det var under dessa år han blev känd som ett Stockholmsoriginal.

Titt som rätt kan man på Klarabergsgatans smala trottoar, där strömmar av människor sugs ner mot Centralen, möta en man, som med framsträckt käpp banar sig väg och håller folk på avstånd. Den höga skinnmössan sitter något snett på kosackmanér, den fotsida pälsen, de stora bomullspropparna i öronen, de hornbågade glasögonen avslöjar dr EH Thörnberg. Ännu finns, tack och lov, yrken som kan i denna släta värld producera särpräglade människor. Den, som sakta vandrar fram hän under kosackmössan är en av de färgstarkaste frukter, som växt på forskningens och journalistikens träd, ett sällsamt amalgam av vetenskaplig vetgirighet och journalistisk nyfikenhet, en man, som med sina obestridligt stora förtjänster aldrig velat bli »sittande med klorna om en pinne i samhällets mångrutade vägg». (Pettersson 1952).

1936 tilldelades han en exklusiv statlig hederspension och kunde leva som en privatlärare. 1939 utnämndes han till filosofie hedersdoktor i Uppsala. Thörnberg avled 1961 på Stureby Vårdhem.

Thörnbergs syn på sociologi

Fortsättningsvis skall jag göra några nedslag i den del av Thörnbergs produktion som har relevans för sociologin i vid mening. Hans intresseområden sträcker sig från migration och vad vi idag skulle kalla interkulturella relationer, över diskussioner av sociologins historia och uppgift, till analyser av det moderna samhället, studier av folkrörelserna, i synnerhet folkväckelsen, och samhällslivet. Utöver detta gjorde han teoretiska studier av Kooperationen, egnahemsfrågan, rösträtten, politiska partier och samhällsklasser, nationalekonomiska problem, amerikanska samhällsproblem och analyser av välfärdssamhället. Som samhällsforskare är Thörnberg teoretiskt medveten utan att vara en systembyggare. Snarare är han en hängiven deltagare som vill förstå de stora samhällsförändringarna och den epok han deltagit i utifrån möten med människor.

Thörnberg var på olika sätt sysselsatt med att reflektera över migrationens orsaker och konsekvenser. När han fick det officiella uppdraget att ingå i Emigrationsutredningen 1907 hade han redan en rik erfarenhet att falla tillbaka på. Även migrationen var ett inslag i hans biografi, uppväxt som han var i en backstuga i en utvandrabygd i Småland. I samband med sin anställning på en kristen veckotidning i Göteborg på 90-talet kom han även att arbeta en dag i veckan på ett växlings- och emigrantkontor som tillhörde tidningens ägare, svensk-amerikanen A.G. Segersten, vilken även drev bank- och emigrantagenturverksamhet. Genom detta arbete, som bl.a. bestod i att distribuera pengar från Amerika-försändelser fick han även personlig kontakt med emigranter. Sin första anställning som politisk skribent fick han på tidningen Östgöten, vars chefredaktör Isidor Kjellberg återvänt till Sverige efter 25 år i USA. Denne påverkade Thörnberg inte bara i fråga om rösträtten utan även med sin fascination över livet på den amerikanska kontinenten. Under sin anställning på Eskilstuna Kuriren gjorde han år 1900 sin första resa till USA och skrev resebrev i tidningen. Han hade också väckt uppmärksamhet genom sina år som utrikeskorrespondent för Svenska Dagbladet i Norge, Finland och andra västeuropeiska länder.

Det officiella uppdraget att ingå i den del av Emigrationsutredningen som hade till uppgift att samla in *Utvandrarnas egna uppgifter. Upplysningar inhemtade genom emigrationsutredningens agenter äfvensom brev från svenskar i Amerika* (1908) fick Thörnberg tillsammans med Gösta Bagge. De fick uppgiften att insamla upplysningar om männen under det att Kerstin Hesselgren något senare fick uppdraget att utföra »[...] motsvarande arbete bland emigranterna av kvinnkön». Han tog därmed del i den tradition av konkreta sociala undersökningar som utgör en viktig bakgrund till samhällsvetenskapens historia i Sverige.

Kungliga Statistiska Centralbyrån gav i uppdrag »[...] åt några personer att med därför lämpliga kvalifikationer [...] göra öfverresan till Amerika i sällskap med emigranterna, för att därunder i personlig beröring med dem skaffa de upplysningar rörande dessa emigranters ekonomiska och sociala förhållanden som voro möjliga att vinna» (1908:7). I det ursprungliga uppdraget ingick att en agent skulle medfölja på varje emigrantfartyg under ett helt kalenderår för att därmed insamla ett tillräckligt omfattande material för en bedömning av utvandringsfrågan, något som dock inte fullföljdes av kostnadsskäl. Varje agent skulle medföra »den afsedda enqueten» för att därigenom nå »[...] likformighets vinnande och för möjligheten av statistisk bearbetning borde hvarje agent för sina sjöresor medföra vederbörligen fastställda formulär att ifyllas för hvarje emigrant, dock att det naturligtvis skulle stå agenten fritt att därjämte meddela alla de upplysningar, som tillfället erbjöde honom att inhämta» (ibid).

Thörnberg reste 1907 från Göteborg via Liverpool till Boston, först med ångaren »Ariosto» och därefter med »Ivernia». Ombord på båten fanns 450 andra och tredjeklasspassagerare, förstagångsutvandrare och återvändande emigranter. Thörnberg kom i samspråk med samtliga passagerare och hade därmed användning av den medskickade »enqueten». Frågorna gällde sociala och ekonomiska förhållanden och hur de beslutat sig för att resa. En bakomliggande misstanke hos de som författat enkäterna är att det kan förekomma regelrätt värvningsverksamhet av utvandrare. Rapporterna ger intressanta besked om orsakerna till utvandring, vilka vanligtvis inte var vad man tänkt sig. Det förväntade resultatet var att människor

av fattigdom sökte sig till det nya landet, men rapporterna från agenterna visar entydigt att det främsta skälet för utvandring var dragningskraften från vänner och släktingar i Amerika som lockade med snabba förtjänster. Thörnberg menar dock att de flesta passagerarna medförde större penningbelopp än vad som var lagstadgat. I andra länder hade religiösa och politiska skäl för utvandring varit viktiga men så var knappast fallet bland dessa resenärer. Det stora antalet ynglingar ombord på båtarna ger visst skäl för att tro att deras utvandring har samband med den väntande långa värnplikten, även om inte heller detta är något huvudsakligt skäl. Ett viktigt skäl för emigrationen fann han vara det sociala och ekonomiska »uppkomststräfvandet».

Reseberättelserna av Bagge, Thörnberg och Hesselgren ger intressanta metodologiska upplysningar om uppdragets utförande. De möttes ofta av misstänksamhet från resenärerna, vilka trodde att agenterna hade till uppgift att hindra dem från att gå i land i Amerika. Thörnberg resonerar en hel del kring informanternas trovärdighet. Hans metodologiska känslighet är tydlig. Han kan leva sig in i deras förhållanden och tycker sig kunna skilja mellan »skryt och överdrift», liksom han förstår att många inte öppet vill prata om eventuella familjeproblem som orsaker till utvandringen. Författaren kunde lika gärna ha varit en av dem som utvandrade, hans uppväxt var likartad och de skäl som angavs för resan av utvandrarerna kunde mycket väl ha varit hans egna.

I uppsatsen »Om sociologins historia och uppgift» (1925), publicerad i socialdemokraternas idétidskrift *Tiden* gör Thörnberg ett referat av ett antal engelska, tyska, franska och svenska sociologiska arbeten. Uppsatsen står placerad i en kvalificerad omgivning, strax före österrikaren Max Adlers uppsats om sociologin i marxismen. Uppsatsen är närmast vad vi i dag skulle kalla en reviewartikel. Han ägnar dock ingen systematisk uppmärksamhet åt böckerna, utan refererar dem lite godtyckligt samtidigt som ett flertal andra viktiga böcker nämns vilka i övrigt inte omnämns i den inledande förteckningen över elva arbeten. Han gör ett referat av dessa böcker, åtta engelska, en tysk, en fransk och en svensk som utgör en del av det som publicerats under de första åren på 20-talet. Svaret på den in-

ledande frågan »Vad är sociologin? Vad är dess föremål och ändamål?» är att sociologins uppgift måste begränsas.

För att förklara det sociologiska perspektivet utgår han från en beskrivning av en aktuell företeelse, nämligen pingstvännernas möten på Sveavägen i Stockholm. Thörnberg reflekterar över hur olika man kan behandla händelser som pågår under mötet, t.ex. tungotal och extatiska åtbörder. Vad skulle en teolog, kyrkohistoriker eller religionshistoriker ta fasta på? Vad skulle en psykolog, rasbiolog, antropolog eller nationalekonom fokusera sitt studium på? I kontrast till dessa möjliga och relevanta vetenskapliga perspektiv vill han behandla dem som sociolog, han vill studera:

[...] hopen, vilken är här samlad. Och framför allt ägnar jag uppmärksamhet åt den grupp, som här är organiserad i egenskap av en församling med dess frans av mera beständiga besökare och trosfränder. (1925:183).

Hans intresse riktas i sin helhet mot hur gruppen är beskaffad, hur den förhåller sig till församlingen som helhet, den ekonomiska och sociala bakgrunden för medlemmarna, det religiösa språket, deras normer och regler, hur anpassning sker i gruppen och till det omgivande samhället. Gruppens religiösa intresse är tydligt men det är inte, bedömer Thörnberg, någon viktig fråga för en sociolog. Viktigare än den »religiösa kvaliteten» hos dessa frågor är att fråga sig om gruppens »uppkomst, struktur och utveckling». Enligt Thörnberg innebär detta studiet av två slags samhällen, dels i form av den tillfälliga folkförsamlingen, dels själva församlingen och dess vänner i sin helhet: »Sociologens studium rör i alla händelser det, som sammanhänger med individernas ömsesidiga psykiska eller själsliga påverkningar inom gruppen [...]» (ibid:184). Thörnberg summerar sin avgränsning av sociologin från andra perspektiv med att betona att de olika vetenskaperna, religionshistoria, filosofi, psykologi och antropologi behöver varandras forskningsresultat, en inställning som är typisk för det förakademiska samhällsvetenskapliga tänkandet (Biddiss 1977).

För Thörnberg som sociolog är det alltså inte viktigt att studera religionens sanningsanspråk. Detta var något som förbryllade människor i hans samtid. De tänkte att han som beskrivare av t.ex. folk-

väckelsen samtidigt skulle vara delaktig i den som medlem och försvarare av den. Så var dock inte alltid fallet och det övergripande vetenskapliga perspektiv han odlade gjorde honom samtidigt till en utanförstående. Som forskare är man iakttagare, utanför, man befinner sig i en position där man kan betrakta vad som sker på ett distanserat men engagerat sätt, emotionellt men samtidigt rationellt, som i berättelsen från väckelsemötet ovan. Thörnberg tycktes hylla idealet att inte låta sina egna ontologiska sanningar lysa igenom i det vetenskapliga arbetet. Som sociolog är gruppens sociala aktiviteter, deras växelspel – här liksom vid flera andra tillfällen lånar han sin terminologi från Georg Simmel – det som skall studeras. I dag kan man beundra honom för det som den dominerande sociologiska traditionen har missat, nämligen engagemanget, den personliga närvaron och känslorna, förmågan till inlevelse i det man studerar. Samtidigt vill ju Thörnberg vara något mer än en deltagare, han blir inte bara hänryckt och övertalad utan behåller också ett slags rationellt lugn, en förmåga till analys, en förmåga att urskilja vad i denna frodiga sociala aktivitet han skall beskriva. På så vis skiljer han sig från deltagarna. Att Thörnberg i likhet med de flesta andra successivt orienterar sig mot den amerikanska sociologin har sina tydliga förklaringar, inte minst hans eget amerikaintresse samt att det sker en allmän förskjutning mot det amerikanska kunskapsområdet. Han hämtar dock sina första bestående intryck från tysk och fransk sociologi – Simmel, Weber, Marx, Durkheim m.fl. – som väl tycks passa hans bakgrund, hans bildningsgång och hans engagemang för folkrörelserna.

Vad är samhället? Vad är sociologin? Vad är dess föremål och ändamål, frågar sig Thörnberg. Han urskiljer tre möjliga former att uppfatta vad som kan vara sociologins uppgift. I exemplet följer en tredelning som återges i en av de refererade böckerna, H.E. Barnes' (1924) *Sociology and Political Theory*. Sociologin kan (1) ses som filosofisk syntes av de speciella samhällsvetenskaperna, en sammanfattande social filosofi som Thörnberg förknippar med Spencer, René Worms och A.W. Small. Sociologin kan (2) betraktas som en fundamental samhällsvetenskap och en gemensam utgångspunkt för de skilda sociala disciplinerna. Detta förknippas med F.H. Giddings och L. Gumplowicz. Han noterar att Gustaf Steffen i sin so-

ciala teori gör en syntes av (1) och (2) och placerar därmed denne i ett vidare teoretiskt sammanhang, dvs. denne betraktar sociologin både som »det gemensamma och djupaste fundamentet» och som en syntes av själva forskningsresultaten. För det tredje (3), enligt Thörnberg och Barnes, innebär sociologin en metod att studera samhället, en metod för undersökning och behandling av de skilda sociala disciplinerna. Samhället uppstår, säger han efter Simmel, »när helst två eller flera individer inträda till varandra i ett förhållande av ömsesidiga mentala påverkningar» (ibid:184). Han talar om samspel och växelverkan: »Denna växelverkan är alltid följden av särskilda impulser eller försiggår för vissa syftens skull» (Simmel [uå] citerad i ibid:184). Denna syn återfinner han tydligast hos Simmel med dennes syn på »die Arten und Formen der Vergesellschaftung», d.v.s. »församhälleligandet» snarare än samhälle, samhället inte som en substans utan som händelser vilka är en funktion av individernas ömsesidiga påverkningar. Den sista synpunkten hävdar att sociologin som metod förhåller sig till andra samhällsvetenskaper som exempelvis geometrin till fysiken och kemin. Sociologin är en metod, enligt Simmel, och ett hjälpmedel för forskningen.

Det står helt klart att Thörnberg själv placerar sig i den sistnämnda traditionen, vilket också blir uppenbart i hans större arbeten två decennier senare. I inledningen till studien om Frälsningsarmén skriver han:

[...] sociologins beting är att undersöka, beskriva och även förklara samhället, dess tillkomst, struktur, utveckling och i thy fall även dess tillbakagång [...] samhället [...] är varje grupp av individer vilka medelst ömsesidiga andliga påverkningar föra ett mer eller mindre beständigt gemensamt liv, som även om motsatser och skiljsaktigheter förefinnas, äro samlade kring samfällda intressen och mitt i all splittning, all söndring ha vissa stora gemensamma syften och lyda gemensamma normer, regler, lagar [...] (1939:8).

Den allmänna slutsaten av hans genomgång blir:

Sociologin befattar sig med ingenting annat än, men på samma gång med allt vad som är *socialt* i de olika företeelserna, i institutionerna, händelserna och handlingarna, under innevarande och gången tid.

Och »socialt» är allt vad som följer av eller sammanhänger med människornas ömsesidiga själsliga påverkningar. (1925:188; emfas i original).

Man får intrycket av att han inte gillar att göra den här typen av utredningar, han vill mycket hellre befolka olika teorier med sin egen erfarenhet och sin kunskap. Trots sin teoretiska medvetenhet och intresse och syftet med översiktsartikeln fördjupar han sig inte alltför mycket i de olika uppfattningar och begreppsbestämningar som otvivelaktigt kan urskiljas. Han påpekar ibland att böckerna tyngs av alltför invecklad terminologi, det gäller t.ex. omdömet om A.W. Smalls (1924) *Origins of Sociology*. Han kritiserar också Giddings (1922) *Studies in the Theory of Human Society* och menar att »[...] hans svaghet för tillkrånglade termer, om vilken ej minst det här upptagna arbetet bär vittne, [vilket] bildar ett avgjort minus» (1925:196).

Han är inte heller särskilt intresserad av ursprungsfrågor. Vem var sociologins fader? Vem var först? Han är på sådana punkter ganska pragmatisk, genom att han betvivlar riktigheten att Comte var den förste sociologen men noterar samtidigt nyktert att denna gav åt disciplinen »ett namn, ett program och en plats bland vetenskaperna». I övrigt har han ingen sympati för »denna comteistiska åsikt» med lagen om de tre stadierna och menar att den inte längre har någon betydelse för synen på sociologins kunskapssteoretiska primat.

Fortsättningsvis gör han ett allmänt referat av de stora tänkarna, Spencer, Marx och Durkheim. Han ger en bred presentation av deras teorier men försöker spekulera i deras olikheter på ett vetenskapssociologiskt sätt och förklarar att Spencers individualism kan relateras till den frikyrkligt färgade brittiska medelklass, »[...] som i statens makt och förmynderskap såg ett ont» (1925:191). På motsvarande sätt ger han en vetenskapssociologisk tolkning av Marx' sociologi. Förenata staterna anser han i närvarande stund vara sociologins förlovade land särskilt genom den starka socialpsykologiska betoningen som givits genom inspirationen från psykologerna James, Hall och Thorndike. I denna viktiga och för hans egen forskning avgörande synpunkt ansluter han sig, som tidigare

nämnts, till Simmel och till C.A. Ellwood (1921) *Sociology in its Psychological Aspects*.

Sociologin sysslar just med företeelser och processer som sammanhånga med de själsliga förbindelserna och växelverkningarna mellan de individer, som bilda gruppen eller samhället. Sociologin kan ej existera utan psykologi. (1925:196)

Denna sociologiska psykologi saknar han hos de tidigare föregångarna även om spår av detta finns både hos Spencer och Durkheim och i synnerhet hos Gabriel Tarde. Han är annars inte mycket för gränsdragningar mellan olika områden, utan betonar uppfattningen att det finns en slags »rågång» mellan sociologi och socialpsykologi som svårigen kan bestämmas. På typiskt gränsöverskridande manér efterlyser han även sociologiska synpunkter på statslivet och behovet av »att ställa in politiken i ett allmänt sociologiskt sammanhang».

Thörnbergs sociologiska arbeten

Thörnbergs mest omfattande verk är *Från det moderna samhället* (1935). De åtta kapitlen behandlar det moderna samhällets tillkomsthistoria, dess utmärkande drag, migration, ekonomi, konsumtion och kultur, stad och land, familjen, samhällsklasser och den sociala politiken. Referenslistan är mycket omfattande med litteratur från alla samhällsvetenskapliga områden på svenska, engelska, tyska och franska.

»Det moderna samhället», inleder han, »[...] präglar i dag så gott som varje hed och hult, varje vik och vrå av vårt vidsträckta land» (1935:1). Han ger en bild av Sverige femtio år tidigare som är relativt statiskt och som beskrivs som ett stabilt bondesamhälle. Det 1880-tal han tecknar är även utgångspunkten för de stora samhällsförändringarna, skiftet från jordbruksarbete till lönearbete, emigrationen, väckelsen, folkrörelserna och fackföreningarna. Han målar upp detaljerade och mustiga ögonblicksbilder, ett slags tablåer från den förflutna tiden, för att visa hur livsvillkoren var förankrade i människors vardag och hur den nya tiden skapade förändringar i deras livsstil. Gentemot det stabila bondesamhället ställer han, tveklöst lite förenklat, det moderna samhället som »är känneteck-

nat av storstaden, av maskinerna, apparaterna och de allt mäktigare fabrikskomplexen» (ibid:7).

Det skulle föra alldeles för långt med en detaljerad presentation av detta omfattande verk som utan tvivel är en klassiker och ett pionjärarbete i termer av den breda sociologiska belysning han ger av det moderna samhället. Låt oss därför fokusera på hur Thörnberg här identifierar samhällslivet och dess förändringar samt hur dessa kan studeras. Ordet samhälle härleder han från »samhåll, hålla samman» och tar detta som utgångspunkt för att återigen lyfta fram de grupper »[...] som medelst ömsesidiga andliga påverkningar medvetet föra ett mer eller mindre beständigt gemensamt liv, som äro samlade kring samfällda intressen och mitt i all splittring, i alla skiljaktigheter ha vissa stora gemensamma syften och lyda gemensamma regler, lagar eller normer» (ibid:44). Denna sammanlevnad, detta »samhåll» är vad som skapar sammanslutningar, traditioner och de kollektiva hållningarna, d.v.s. de grupper som studeras i samhället. Thörnberg upprepar här nästan ordagrant det som han skrivit i Tiden-artikeln tio år tidigare och beskriver »det sociala» som »allt vad som följer av eller hänger samman med människornas ömsesidiga mentala påverkningar». Två skilda delar påverkar människan som social varelse, dels den yttre naturmiljön och dels den sociala omgivningen. Den sistnämnda utgörs av ett väldigt brett register av faktorer som politik, religion, språk, tradition, rit och tro, moral, arbetsmetoder, hantverkskunskap, ekonomiska uppfattningar, konst, litteratur och vetenskap (ibid:44–45). Han följer britten Graham Wallas i sitt påpekande av det sociala arvets relativa betydelse för människorna i jämförelse med andra betingelser. Detta är knappast ett kontroversiellt påstående, men det är värt att notera att Thörnberg trots sin sedvanliga blygsamhet i *Från det moderna samhället* ger en sällsynt bred skildring av den materiella och andliga kulturen.

Tre böcker i slutet av 30-talet och början av 40-talet utgör populariseringar av hans tidigare artiklar men placeras likväl i ett medvetet sociologiskt och socialpsykologiskt sammanhang (Thörnberg 1938; 1939; 1943). De förses med litteraturhänvisningar och förklaringar av några specialtermer i slutet. Böckerna publiceras i Bonniers mycket spridda serie »Orientering i aktuella ämnen».

Den första av dessa är *Sverige i Amerika, Amerika i Sverige. Folkvandring och folkväckelse* (1938). Boken baseras på åtta skrivna texter och två radioföredrag. Denna studie inleds som vanligt blygsamt av Thörnberg: »Detta lilla arbete, som delvis innehåller förut offentliggjort gods, utskrevs sommaren 1937. Det grundar sig på erfarenheter i Sverige och Amerika, på studier i livet och litteraturen sedan femtio, sextio år tillbaka» (ibid:5). Den tid som han anger för sitt intresse och engagemang och den tid under vilken han samlat sina data överträffar ju det mesta man hittills hört talas om. Var det detta som Berndt Gustafsson menade med att Thörnberg var en »participant observer»? I så fall kanske det inte var i samma mening som vi brukar lägga i det ordet för att beteckna en längre tids intensiv närkontakt med en miljö för att låta detta möte generera kategorier och enheter för analys och reflektion. Egentligen gör inte Thörnberg någon stor affär av sin unika erfarenhet utan ursäktar sig närmast för att det är så mycket subjektivitet i hans framställning. På några sidor reflekterar han just kring de personliga hågkomsternas subjektiva karaktär och ifrågasätter deras kvalitet som data. Är de tillförlitliga? Hur mycket är diktat? Han hänvisar till den amerikanske sociologen Dorothy S. Thomas som menar att även tränade iakttagare av människors beteende ger vittnesrapporter som inte är helt tillförlitliga. Det finns, menar hon, en fara att vi mot vår vilja vägleds av förutfattade meningar och önskningsar. Thörnberg gör denna hållning till sin egen: »Här återges och framställas utsagor som jag lyssnade till, bilder, som jag fångade för årtionden, för ett halvsekel, tillbaka. Jag blundar ingalunda för riskerna av minnesfel och omtolkningar» (ibid:7).

Trots subjektiviteten i hågkomsterna är han å andra sidan också tveksam till systematiska intervjuundersökningar, som på den tiden i den mån de utfördes var förknippade med fasta frågealternativ och gav relativt litet utrymme för samtalets dynamik. Thörnbergs bakgrund är ju journalistens och han är van att fråga och samtala på ett mer dynamiskt sätt. Den journalistiska synen på samtalets dynamik har han gemensamt med tidiga företrädare för den s.k. Chicagoskolan.

I bokens inledning nämner han de tre sociala processer och »sociologiska forskningsföremål» som han har som syfte att beskri-

va. Dels är det (1) nationaliteten som en status av medvetande, som är resultatet av en »raslig» grund, men framför allt ett medvetande som formats språkligt-historiskt under givna ekologiska betingelser (materiellt, tekniskt, ekonomiskt, intellektuellt och allmänt mänskligt). I tiden förelåg biologiska och antropologiska teorier om raser och spekulationer om hur dessa var kopplade till människans kulturliv, i stort sett en uppföljning av en darwinsk biologi, spencersk sociologi samt fysisk antropologi och olika former av förbindelse mellan natur och kultur, fransk regionalism och anglosaxisk ekologi (Broberg 1988). Thörnberg tog även upp detta spår men var väldigt försiktig med att ansluta sig till de mest vulgära varianterna. Det är kanske en övertolkning om man vill se honom som en tidig exponent för forskning inom området kultur och medvetande, där språket har en central plats. I hans programförklaring framstår det utan tvivel som så. Han ger här en huvudvikt åt språk, historia och ekologi (som här står för både biologiska och kulturella betingelser). Rasen gör han ingen stor affär av.

Vidare nämner han (2) de inom- och mellankontinentala människoflyttningar, dvs migrationen och slutligen (3) samlingar i skilda typer av organisationer för tillgodoseende av materiella och immateriella intressen. Alla dessa »sociologiska forskningsföremål» hör samman med utvandringen och folkrörelserna. Han skildrar därmed en speciell typ av invandrare, väckelsefolket, de som var omvända innan de åkte, och de som blev omvända i den nya miljön.

Studien handlar om emigrantens gamla och nya omgivning beskriven med ett levande färgglatt språk. Gruppen av svenskar är knappast någon homogen skara och de indelas i grupper av smålänningar, värmlänningar, dala- och dalfolket jämte »vissa norrländska hopar» som alla förses med sin speciella kulturpsykologi, men »fysiskt och andligt voro de huggna ur ett gemensamt block» (ibid:13).

Skiftande äro vår nations egenskaper och kynnesarter; i detta tåg framträda de med höga färger och matta kulörer. Det är olust och äventyrlust, trilska och trosfriskhet. Det är andlig surögdhed, men likaledes både andligt och lekamligt klarblå blick. Det är den kvävande missbelåtenheten med en fågel i handen och den livande glädjen över tio fåglar i skogen. Det är smaken för supen, suckan över

synden, sökandet efter saligheten. Tåget betecknar ett av de mäktigaste dragen i det svenska samhällslivet sedan hundra år tillbaka – *folkvandringen*. Och detta drag löper bredvid, förenar sig med ett annat – *folkväckelsen*. (ibid:10; emfas i original).

Tesen i boken utgörs av den starka länken mellan folkvandring och folkväckelse och tanken att dessa processer löper bredvid varandra och beror av varandra. Vid sidan av arbetarnas ekonomiska kamp och folkrörelsernas självuppföstran är folkvandring och folkväckelse de viktigaste dragen i svensk socialhistoria. Samtidigt som väckelsen skapar ett främlingsskap i denna värld i och med att livsstilen förändras och att man aktivt söker sig en ny omgivning, så är utvandringen, migranten, alltid rotlös, menar Thörnberg. I och med att man rycker upp sig själv från sitt sociala sammanhang så behöver man söka sig till nya grupper och nya sociala förbindelser, ett sammanhang i vilket man kan få sin personlighet bekräftad. Han ger uttryck för vad man kan kalla en kulturekologisk syn och visar hur svenskarna i det nya landet befinner sig »[...] i en ny ekologisk situation med en andlig atmosfär, som först och främst är primitiv, men samtidigt tillsatt med hitförda beståndsdelar från skilda kulturländer och kulturregioner» (ibid:12). Invandringen får konsekvenser för social gemenskap, identitet, etnicitet, organisatoriskt engagemang som tillsammans bestämmer den nya situationen. Det handlar om ackulturation, enkulturation och integration, men han använder inte dessa begrepp. Migrationen sammanhänger med folkväckelsen på så sätt att »samtidigt med nyhetsbegäret, [är] dragningen till det ödesmättade, blickandet ut i det okända [...] element i utvandringens psykologi, ingå dessa och befryndade benägenheter som element i religionen» (ibid:14).

Thörnberg studerar också samspelet mellan Sverige och Amerika under utvandringstiden och utvecklar sin kulturekologiska syn i analysen av de svenskar som utvandrar till Amerika. Jordan var fri genom *homestead*-lagen. Frälsningen var också fri (ibid:27). Det materiella och det immateriella konvergerar i dessa processer. De svenska invandrarna kan aldrig bli enbart en del av det amerikanska samhället, samtidigt som de i någon mening tvingas ge upp sin vilja att totalt vara svenska. Med Robert Park's begrepp talar

Thörnberg om »the marginal man» och om »gränsfolket», en suggestiv benämning på det som idag kunde kallas hybridkulturer: »[...] immigrantens och den nya omgivningens ömsesidiga främlingskänsla, emigrantens och den gamla omgivningens främlingskänsla» (ibid: 19–20). »Vårt gränsfolk har gjort Amerika till vårt grannland», skriver Thörnberg. De blir ett slags permanenta främlingar. Svenskarna bildar egna församlingar i USA, men dessa lyckas inte riktigt eftersom de befinner sig i en ny ekologisk situation, och därför förlorar också dessa snabbt sin betydelse. Med flera exempel visar han hur omvändelsen kunde gå till i den nya miljön. Thörnbergs teknik består i att måla upp scener, tablåer, livsöden, scenarios. Det är i dessa målande och konkreta beskrivningar som Thörnbergs »etnografiska» kunskap blir mest tydlig. Med sin rika personliga erfarenhet och förtrogenhet med mänskliga livsvillkor har han mängder av material för att skapa sådana beskrivningar, ett tillvägagångssätt som kunde försvaras av den allra modernaste impressionistiske etnograf (t.ex. Tyler 1986).

Sverige växer in i Amerika och bildar en del i den amerikanska kulturen, samtidigt som immigranterna försöker bevara sin särart. Men hans tes är också omvänd, dvs. att även Amerika växer in i Sverige. Det är alltså inget nytt med religiös påverkan från Förenta Staterna. Ibland kan vi tro att 80-tals fenomen som Livets Ord och trosförkunnelsen är »främmande» för att de kommer från Amerika. Den populära opinionen vill hellre tänka på religiösa influenser från Orienten, Medelhavsområdet och Tyskland och dessa ges högre dignitet. Thörnberg har ett särskilt intresse för dem som vänder tillbaka och påverkar Sverige, själv påverkades han i unga år av en sådan, Isidor Kjellberg, chefredaktören på Östgöten som bodde ett kvarts sekel i USA. Dessa återvändande är inte så få, särskilt inte i religiösa kretsar. En återvändare som hade stor betydelse för de svenska folkrörelserna var Knut Oskar Broady. Han studerade vid Colgate University på amerikanska östkusten och återvände till Sverige för att vara rektor vid Baptistseminariet i 55 år. Det svenska baptistsamfundets fönster vette mot Amerika, skriver Thörnberg. Det som man i Sverige trodde skulle bli en svensk kulturkolonisation av Amerika blev i stället motsatsen. Inte bara frikyrkan utan också nykterhetsrörelsen kom tillbaka i amerikansk skepnad. Broa-

dy var därmed en slags kolonisationsform. Både baptismen och metodismen har sina rötter i England, men de kom till Sverige i amerikansk organisationsform. Det gällde också adventister, mormoner, pingstväckelsen, Christian Science, IOGT, Blåbandsrörelsen osv.

Thörnberg skriver en hel del om talare. För det första därför att talet som medium och som retorik är det allra viktigaste i folkrörelserna. Det är i denna tradition han själv verkar genom sina mängder av föredrag och det är den retoriska stil som kännetecknar hans skrivna arbeten. Det är på det sättet de flesta nås, det är så att säga spridningsvägen för folkrörelsernas ideologi. Denna väg har han själv gått, han höll massor med föredrag och tal, han känner detta som sitt kommunikativa redskap. Han skriver i en senare omarbetning av Amerikaboken (Thörnberg 1943:146):

En tidnings läsekrets mottar icke samma omedelbara intryck som åhörarna på ett politiskt eller religiöst möte. Den beröres inte omedelbart av den politiske talarens tvärsäkra påståenden, patetiska utrop och upprepade lösenord, av hans kvickheter, än burleska, än behagligt glittrande. Den gripes ej såsom på väckelsemötet av en hänförd predikant med en dramatisk skildringskonst, en predikant, som talar i olika stämlägen, med skilda röstfärger och vilken framför allt mot slutet omsusas av glada tonfall och sorgsna suckar från en utvald skara. En tidnings läsare stå ej under det omedelbara, suggererande inflytande av en talande människas tunga, minspel, åtbörder. De erfara icke sådana känslor av sympati och livas icke till sådana hållningar och handlingar som folksamlingen på mötet. Men journalisterna ha verksamma medel att sätta läsarnas fantasi i rörelse, att framställa bilder, som med en obetvinglig, levande makt göra intryck, att väcka gemensamhetskänslor hos mängden, vilken just bildar en samling i kraft av medvetandet om att läsa samma tryck.

Han visar hur de svenska frikyrkorna hämtar den mesta av sin inspiration från USA. Sverige utgör i själva verket ett missionsfält för de amerikanska samfundet. Uppfattningen har ofta varit den motsatta.

Den andra av de tre populära böckerna är *Frälsningsarmén. En engelsk skapelse i svenskt samhällsliv* (1939). Som vanligt inleder Thörnberg sin studie mycket blygsamt. Boken baserar sig, säger han, på femtio års bekantskap med Frälsningsarmén och hans sym-

pati för rörelsen är ungefär lika gammal. Han mötte armén redan som ung pojke i Västervik, men rörelsen kom att få en viktig plats i hans liv då han i ett tjugotal år bodde i ett enkelt rum på deras hotell på Drottninggatan i Stockholm. I inledningen till studien säger han sig vilja »meddela upplysningar, ge en översikt». Med rädsla för att låta alltför anspråksfull säger han vidare att det är »en sociologisk studie av en religiös rörelse» (ibid:3). Orsaken till att han tvekar är att han säger sig vara rädd för att det han gör inte är så originellt eller att det inte rymmer några forskningsresultat. Man kan märka att han står under påverkan av en sociologi som är av helt annat slag och som inte ser »resultat» i samma betydelse.

Han vill se Frälsningsarmén som ett religiöst samhälle, ett samhälle med »en mondial utbredning under brittisk hegemoni», en världsmakt med en slags andlig kolonialism som huvudambition. I studien fokuserar han på personligheterna och den religiösa socialisationen och följer därmed sitt teoretiska perspektiv där sociologi och socialpsykologi ligger nära varandra. Personligheterna är, menar han:

[...] sammanfattningen, den levande och verkande helheten av hållningar, av medfödda benägenheter, antagna vanor, förvärvade egenskaper vilka utmärka individen, skilja denna från andra individer, bestämma hans eller hennes roll inom olika grupper. (ibid:5).

Han bygger till stor del på den tysk-amerikanske religionsfenomenologen och hermeneutikern Joachim Wach, som först på 60-talet uppmärksammades av den akademiska forskningen i Sverige. Han tar också upp Webers kända tes om protestantismen och kapitalismens anda. Han frågar sig inledningsvis om tesen kan stämma:

Bär den vittnesbörd om lusten till ett obegränsat penningförvärv? Framter den bilden av människors rationaliserade rentav till operosonlighet drivna pekuniära strävanden inom byråkratiska, till sträng disciplin sammanknutna organisationer? (ibid:10).

Ja, svarar han. Men han menar att iver hos medlemmarna är sublimerad, pengarna samlas in »för främjandet av Guds rikes sak». Frälsningsarmén beskriver han som ett multinationellt företag med en sträng byråkrati, med hierarki, med autokrati, med armé! Para-

doxalt nog, menar Thörnberg, så lyckas armén bäst i de länder som har en liberal-demokratisk författning och som egentligen skulle vara ett skydd mot en sådan världsmakt. Han ger en fascinerande beskrivning av dynastin Booth. Mor, far och sju syskon vilka alla blev generaler eller fick höga poster. Alla ingifta fick ta namnet Booth och en av dessa var svensk. Thörnberg intervjuade William Booth flera gånger och hade därmed verklig närkontakt med rörelsens centrum: »Han blir en gigantisk finansiell strateg: Han blir det nittonde århundradets och den tjugonde sekelöppningens framgångsrikaste religiösa företagare» (ibid:28).

Tesen i boken om Frälsningsarmén är att rörelsen syftar till att störa den sociala kontrollen genom att spränga gamla seder: »De förde in nya fasoner och nya kostymer i gudstjänst och gatuliv» (ibid:10). Men de för också tillbaka människor till denna sociala kontroll. Människor i disharmoni får uppleva en ny samhörighet, de stärker familjen som institution bland annat genom att office-rarna alltid bildar par, de uppmuntras till ärlighet och laglydnad för att passa såväl i Frälsningsarméns »autokrati» som i samhällets »demokrati». Vidare vill han se hur denna brittiska idé, färgad av bland annat kolonialismen, förvaltas av svenskarna – en engelsk skapelse i svenskt samhällsliv.

Frälsningsarmén var ingen medelklassrörelse men den producerade medelklass. Till skillnad från den amerikanska scenen så har Frälsningsarmén en antidemokratisk karaktär i sin autokratiska organisation. Att de lyckades så bra i Sverige berodde, menar Thörnberg, bland annat på migrationen både inom och utom landet och på övergången från ett levnadssystem till ett annat: »De kunde hos oss liva upp även de torra, tröga, inåtvända – dessa hos oss så talrika människor med schizothyma drag» (ibid:78).

Den tredje boken i serien är *Folkrörelser och samhällsliv i Sverige* (1943) som placerar de tre stora folkrörelserna i sociologisk och socialpsykologisk belysning. Detta är troligen Thörnbergs mognaste sociologiska arbete. Han noterar att det är första gången i Sverige som det görs ett försök att »[...] på ett sådant här sätt behandla ett komplex av omfattande organiserade strävanden» (ibid:6).

Tidigare har Thörnberg inte sociologiskt definierat folkrörelser, men det sker i denna bok. Med folkrörelser menar han »[...] orga-

niserade strävanden i samband med vissa intressen. Det torde vara exaktare att säga vissa värden» (ibid:7). Intressena eller värdena kan vara ekonomiska, religiösa, politiska eller socialmoraliska. Folkrörelserna hör till de s.k. sekundära grupperna, vars betydelse, enligt Thörnberg, ökar i det moderna samhället. Han uppskattar att c:a en tredjedel av Sveriges befolkning i början av 40-talet tillhör folk-rörelserna och utgör därmed en betydande grupp inom national-samhället.

Liksom i tidigare skrifter vill han beskriva de enskilda männi-skornas liv i mötet med rörelserna, således en process där såväl sociologiska som socialpsykologiska faktorer spelar in. Det veten-skapliga tänkandet om samhället har en särskild uppgift: »Sociolo-gin har till uppgift att studera dessa processer, såsom de uppstått och fortgått, uppstå och fortgå, de orsaker som framkallat dem, och likaledes den gestaltning, de resultat, som de kunna väntas anta och leda till. Uppgiften är: a) analytisk, b) beskrivande, c) tillämpande.» (ibid:8). Liksom i tidigare studier betonar Thörnberg att det socio-logiska studiet inte innebär en studie av själva idéerna, utan av deras sociala följder.

Förutom detaljerade och färgstarka porträtt av olika personlig-heter inom folkrörelserna, dess ledare och organisationer, dess ka-raktär och omfattning, väsentligen en fortsättning av hans tidigare arbeten, ger han i en omfattande inledning till *Folkrörelser och sam-hällsliv i Sverige* exempel på hur folkrörelserna kan förstås med hjälp av olika samhällsförklaringar: den antropogeografiska, den raspsykologiska, den idealistiska, den materialistiska historieupp-fattningen och slutligen en sammanfattande sociologisk tolkning. Thörnberg skisserar en historia, en »gestaltningsserie», där olika förklaringar bryter fram: »Ett samspel har försiggått mellan ekono-miska, idealistiska och vad vi skulle kunna kalla lokalsociologiska krafter» (ibid:80).

Thörnberg – ett kunskapssociologiskt perspektiv

I sin artikel »En ny sociologi» belyser Anna Olsson det förarbete som ledde fram till att ämnet sociologi institutionaliserades 1947. Där citeras den slutliga skrivningen där man efterlyser mer kun-

skap om »samtida svenska samhällsförändringar, i synnerhet de svenska folkrörelserna». På 1940-talet diskuterades behovet av kunskap om »det moderna samhället». I en annan artikel som citeras av Olsson, skriver Gunnar Myrdal att sociologin naturligtvis bör utforska folkrörelserna, men det finns samtidigt, menar han, en mängd företeelser som har en mer central plats i den allmänna samhällsvetenskapen, t.ex. studiet av familjen, klasserna, generationer, ideologier, reformer, religion, reklam, etc.⁸

Med kunskap om Thörnbergs sociologiska pionjärbete är det självklart att förstå hans betydelse för identifieringen av problemområdet folkrörelserna samt de som anges av Myrdal, men också för framväxten av sådana formuleringar. Vid 40-talets början var han den samhällsforskare som mest konsekvent fokuserat sin analys på de svenska folkrörelserna och migrationen, två av de viktigaste samhällsförändringarna från slutet av 1800-talet. Hans verksamhet är dock inte exklusivt knuten till detta utan omfattar även de mer centrala sociologiska företeelser som Myrdal efterlyser, särskilt i boken *Från det moderna samhället* (1935). Trots sin betydelse för den framväxande samhällsvetenskapen i allmänhet och i synnerhet för sociologiämnets etablering kan vi konstatera att Thörnberg var en av de förakademiska forskare som försvann. Orsaken till hans försvinnande är förknippat med den profilering och empiriska inriktning som ämnet får med dess etablering strax efter krigsslutet vilket utan tvivel hänger samman med den allmänna nyorienteringen mot amerikansk samhällsvetenskap, en utveckling där Thörnberg paradoxalt nog även spelade en viktig roll som introduktör och tolkare.⁹ Under 60-talet, när en successiv nyorientering skedde mot tolkande sociologi och kvalitativa metoder, uppmärksammades Thörnberg enbart av ett fåtal forskare inom den lilla gruppen religionssociologer som i honom fann en klok och erfaren föregångare. Hans böcker och artiklar är svåråtkomliga (i allmänhet magasinerade) och har inte publicerats på nytt, trots att flera av dem förtjänar att läsas, inte enbart av historiografiskt intresse, särskilt av dem som idag sysslar med sociala rörelser, interkulturella relationer och mig-

⁸ Se Olssons artikel, denna volym.

⁹ Jfr Törnqvist, denna volym.

ration.¹⁰ Svenska samhällsforskare får hos Thörnberg en intensiv närkontakt med den vitala och gränsöverskridande samhällsvetenskapen under seklets första hälft, återgivet av ett färgstarkt temperament vars framställningskonst bär drag av folkrörelsernas muntliga retorik.

Thörnberg var en lärd person men ingen akademiker. Han var autodidakten som blev folkbildare och hedersdoktor. Från sin plats i folkrörelserna – »inifrån» – utformade han ett annorlunda perspektiv än det som blev synligt från akademierna.

Det finns knappast något land där folkrörelserna – nykterhets-, väckelse- och arbetarrörelserna – har haft en sådan stor betydelse som i Sverige. Dess sociala, politiska, moraliska och ideologiska roll och de historiska formerna för människors engagemang tycks i många stycken vara överspelad, något som noteras redan av Thörnberg. De har dock haft ett bestående historiskt inflytande. Med olika regionala variationer och i olika inbördes allianser har de alla medverkat till ett omfattande maktskifte i svensk historia. Samtidens folkrörelser framträder i nya former och med andra förtecknen, ibland under konkurrens från de »nya» folkrörelserna, s.k. new social movements (NSM). De traditionella folkrörelserna har varit föremål för forskning ur flertalet vetenskapliga perspektiv, historiska, religionsvetenskapliga, statsvetenskapliga, organisatoriska och sociologiska, för att bara nämna några. Inom rörelserna har, jämsides med det vetenskapliga intresset, förekommit en självanalys. Ibland har avsaknaden av en sådan påtalats. Denna folkrörelsernas »egen» analys har inte så ofta, det är min bedömning, fått samsas på samma epistemologiska arena som den akademiska analysen. Självfallet finns det många förklaringar till detta. Den egna analysen har oftare varit mer ideologi än analys, den har tillhört en annan historiografisk och ideologisk genre, den har inte varit rumsren i den akademiska forskningens ögon, osv. Vanligtvis har sådana »populärforskare» fått illustrera ett kognitivt och metodologiskt misslyckande i en debatt som velat upphöja den »verkliga» forskningen som norm.

¹⁰ Undantaget är studien om Frälsningsarmén som utgavs på nytt av FA-Press förlag 1969.

Genom forskare som Thörnberg kan man få fördjupad kunskap om initierade praktikers och ideologers syn på kunskap, kommunikation, litterär och muntlig gestaltning, källkritik, etc. Hur representeras »social kunskap» av dem som står mitt i den verklighet som skall beskrivas? Denna kunskap är intressant i sig, men kan också tillföra något viktigt till den pågående vitala debatten, inom vetenskap och politik, om vetenskaplig och politisk legitimitet, makt, narrativa genrer, vetenskaplig popularisering, kunskapsanspråk, etc.

I någon mening detroniseras den objektiva kunskapen (men problemet är att den »nya» kunskapen ofta har en objektiverande karaktär). Ambitionen att samverka med praktiker, i detta fall medlemmar bottnar i tanken att eget engagemang verkligen skapar en förståelse av den egna rörelsen och för någonting vidare som inte bara blir kvar i den vetenskapliga världen, en detronisering av den »objektiva» vetenskapliga kunskapens anspråk på att säga den slutgiltiga sanningen om sakernas tillstånd, processer och förändringar; samt tanken att medlemmarna och de aktiva själva har en kunskap och förståelse som möjligen inte finns tillgänglig för forskare.

Chansen att idag lära sig något av dessa forskare, är större än vad som tidigare antagits. Sådan förståelse är också en insats för att lysa upp en del viktiga, men mer eller mindre bortglömda, klassiker i svensk samhällsvetenskaplig historia. Vad kan tidiga forskare och bildningsprofeter inom facket, väckelsen, nykterhets- och arbetarrörelsen som E.H. Thörnberg, Oscar Olsson, Sigfrid Leander, Carl Cederblad, Mauritz Sterner och de sociala tänkare »av ett nytt snitt» som nämnts ovan, lära oss om synen på kunskap, representationen av kunskap och populariseringens möjligheter. Sådana kunskapsociologiska reflektioner skapar radikala möjligheter för en ny förståelse även av samhällsvetenskapernas framväxt.

Referenser

- Amnå, E. (1993) »Att tolka frikyrkostraditionerna», i Amnå, E. & Johannesson, L. (red.) *Tro mot tradition. Om den frikyrkliga identiteten*. Stockholm: Carlssons.
- Arnstberg, K.O. (1989) *Utforskaren. Studier i Sigurd Erixons etnologi*. Stockholm: Carlssons.

- Biddiss, M. D. (1977) *The Age of the Masses. Ideas and Society in Europe Since 1870*. Harmondsworth: Penguin.
- Broberg, G. (1988) »Statens institut för rasbiologi – tillkomstären», s. 178–221, i Broberg, G., Eriksson, G. & Johannisson, K. (red.) *Kunskapens trädgårdar. Om institutioner och institutionaliseringar i vetenskapen och livet*. Stockholm: Atlantis.
- Emigrationsutredningen* (1908) *Bilaga VII Utvandrarnas egna uppgifter. Upplysningar inhämtade genom emigrationsutredningens agenter äfvensom brev från svenskar i Amerika*. Stockholm: Norstedts.
- Eriksson, I. (1994) »Den svenska sociologins dolda historia – fallet Gustaf Steffen», *Sociologisk Forskning* Nr 3, s. 55–56.
- Gullberg, A. (1972) *Till den svenska sociologins historia*. Stockholm: Kriterium. Unga filosofers förlag.
- Gustavsson, A. (1976) *Forskning om folkligt fromhetsliv*. Lund: Liber Läromedel.
- Jansson, T. (1982) *Samhällsförändringar och sammanslutningsformer*. Uppsala: Almqvist & Wiksell International.
- Jansson, T. (1985) *Adertonhundralets associationer*. Uppsala: Almqvist & Wiksell International.
- Jäder, K. (1968) *Ett gåtfullt geni*. Stockholm: Gummessons.
- Lundkvist, S. (1977) *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*. Uppsala: Almqvist & Wiksell International.
- Nyhlén, E. (1964) *Svensk frikyrka*. Stockholm: Prisma.
- Pettersson, B. (1952) »Sokrates i Klara», *Vi läser, berättelsemagasin*, Stockholm, Nr 2.
- Thörnberg, E.H. (1912) *Amerikanska samhällsproblem*. Stockholm: Norstedts.
- (1917) *Samhällsklasser och politiska partier i Sverige*. Stockholm: Norstedts.
- (1925) »Om sociologins historia och uppgift», *Tiden* vol 17, s. 182–202.
- (1935) *Från det moderna samhället*. Stockholm: Bonniers.
- (1938) *Sverige i Amerika Amerika i Sverige. Folkvandring och folkväckelse*. Stockholm. Bonniers.
- (1939) *Frälsningsarmén. En engelsk skapelse inom svenskt samhällsliv*. Stockholm: Bonniers. (Andra oförändrade upplagan utgiven av FA-Press Förlag 1969)
- (1943) *Folkrörelser och samhällsliv i Sverige*. Stockholm: Bonniers.
- Tyler, S.B. (1986) »Post-Modern Ethnography: From Document of the Occult to Occult Document», s. 122–140, i Clifford, J. & Marcus, G. (eds.) *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.

KLAS BORELL

NÄR MICHELS OLIGARKILAG KOM TILL SVERIGE

Debatten om partiliv och demokratisering

1911–1920

Inledning

Om sociologers inflytande skulle bedömas efter hur många levnadsteckningar de blivit föremål för, skulle vi få en uppenbart snedvriden bild av Robert Michels betydelse för modernare samhällsvetenskap. Fascinationen inför Michels intellektuella biografi gäller heller inte så mycket Michels som nyskapande teoretiker utan snarare den exceptionella kopplingen mellan liv och verk. När historiker och idéhistoriker som Hughes (1958) och Mitzman (1973), statsvetare som Linz (1968) och Röhrich (1972) och sociologer som Beetham (1977a, 1977b, 1981) och Scaff (1981) analyserar Michels magnum opus *Zur Soziologie des Parteiwesens in der Modernen Demokratie* (1911. Svensk översättning *Organisationer och demokrati*, 1983) söker de alla koppla det sammansatta och ofta disharmoniska i detta verk till det politiska och vetenskapliga *uppbrott* författaren befann sig i under dess tillkomst.

När Michels påbörjade sina partisociologiska studier¹ dominerade framför allt en fråga; hur kommer det sig att socialistiska partier, där kampen mot oligarki – d.v.s. fåtalsvälde – ges en programmatisk förstahandsrang, själva drabbas av och övermannas av oligarkiska tendenser? Frågan hade en stark anknytning till Michels egna

¹ Michels partisociologiska studier inleds med en artikel om italiensk arbetarrörelse i *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* (1906).

politiska erfarenheter som syndikalistisk oppositionsman inom tysk socialdemokrati (se t.ex. Röhrich 1972). Som sådan hade han kritiserat vad han uppfattade som rörelsens autokratiska ledarskap och kontrasterat detta mot de syndikalistiska idealen om organisatorisk autonomi och direkt, oförmedlad demokrati. Det svar Michels kom att ge på frågan innebar emellertid ett bokslut också över syndikalismen; syndikalismen utgör inget undantag från den »järnhårda» lag som ger upphov till fåvälde i alla slags organisationer, den bara *beslöjar* detta sociologiska faktum (se t.ex. Michels 1911:343). Också vetenskapligt befann sig Michels under arbetet på *Zur Soziologie des Parteiwesens* i ett uppbrott. Max Weber utövade initialt ett betydande inflytande över Michels; redan i det förslag till forskningsprogram Weber publicerade 1905 för studiet av det moderna politiska partiet, anges åtskilliga av de strukturella faktorer Michels senare kom att ta fasta på. När ett partis numerär och uppgifter växer, försvåras – av rent mekaniska skäl – partimedlemmarnas möjligheter att utöva effektiv verksamhetskontroll. Detta underläge förstärks som en följd av de konkurrensförhållanden den allmänna rösträtten öppnar. Kampen om väljarna nödvändiggör professionella politiker, specialiserade partistaber och disciplinerade partiaktivister. I denna byråkratiseringsprocess tenderar medlemmarnas kontrollerande funktion att bli närmast fiktiv (Michels 1911. Jämför Weber 1905). På en konkurrerande nivå färgas samtidigt Michels verk av ett betydande intellektuellt inflytande från italienska elitteoretiker som Gaetano Mosca och Vilfredo Pareto. Här upphör oligarkilagen att vara ett bidrag till den partisociologi Michels i förordet till den första tyska utgåvan betecknar som »*einem neuen Zweig der Wissenschaft*» (Michels 1911:ix); de partisociologiska analyserna används närmast för att illustrera det klassiskt elitteoretiska temat om eliters cykliska uppgång och fall. Med ett sådant ahistoriskt perspektiv, så främmande för Weber, gavs inget utrymme att se den representativa demokratin som en historiskt unik företeelse.² Modern parlamentarisk demokrati reduceras till en kuliss och Michels hade därmed övergått till den demokrati-

² För en översiktlig diskussion om skillnaderna mellan Webers och de italienska elitteoretikernas analys av parlamentarisk demokrati, se Borell 1987.

kritik som senare skulle få honom att betrakta oligarkilagen som den vetenskapliga motsvarigheten till Mussolinis praktiskt politiska erfarenheter (se t.ex. Michels 1930:222).

Det sammansatta, ofta inkonsistenta draget i Michels bok lämnar utrymme för vitt skilda läsarter. Det är sådana varierande receptioner som här står i centrum för intresset: avsikten med denna artikel är att undersöka mottagandet av oligarkilagen i 1910-talets Sverige för att därigenom spegla något av den politiska och samhällsvetenskapliga debatt som då fördes om modernt partiliv och demokratisering.

1910-talets unghögar och vänstersocialdemokrater

1910-talet är de avgörande rösträttsreformernas tid och markerar genombrottet för det moderna partiväsendet. 1911 genomfördes det första proportionella valet till riksdagens andra kammare och när 1918 års rösträttsproposition bifölls hade den s.k. personlighetsprincipen definitivt slagits fast. I praktiken innebar det att den efter inkomst och förmögenhet graderade rösträtten i kommunalvalen avskaffades och att första kammarens ledamöter inte längre utsågs indirekt genom landstingen och de större städernas stadsfullmäktige. Det Socialdemokratiska Arbetarpartiet (SAP) – som tillsammans med liberalerna utgjorde huvudkraften i rösträttsrörelsen – lyckades snabbt rätta verksamheten efter dessa nya politiska möjligheter. Partiets förutsättningar var också goda. SAP var redan vid grundandet 1889 det första svenska *rikspartiet*, d.v.s. till skillnad från andra samtida partier inte främst en fraktion av samverkande riksdagsmän. Från och med 1911 års valrörelse anpassades successivt partiorganisationen till den parlamentariska arenan och till behovet av att kunna mobilisera landets väljare. En tidigare starkt decentraliserad organisation centraliserades och skraddarsyddes efter valkretsindelningen (Gidlund 1989; Gröning 1988), pionjärårens agitatorer ersattes med ombudsmän (Johannesson 1996) och politik och taktik modifierades för att möjliggöra politiska allianser med liberalerna. Kursomläggningen genomdrevs i ett starkt polariserat politiskt och socialt klimat. 1910-talet är inte bara den sista etappen i rösträttskampen; under detta decennium utspelades också – i

skuggan av världskrig och revolution – striden om svensk militär upprustning, med 1914 års Borggårdskris som kulmen, och 1917 års spontana protester mot stigande livsmedelspriser och livsmedelsransonering.

Det var *ytterligheterna* i 1910-talets debatt om partiliv och demokratisering som kom att ta Michels bok i bruk. Det handlar för det första om unghögern, en extremt konservativ idérörelse. Kritisk mot vad man uppfattade som riksdagshögerns resignation inför växande arbetarrörelse och rösträttsreformer, sökte unghögern formulera den »kämpande konservatism» som skulle kunna föra Sverige från »klassegoism» och »partisplittring» till nationell samling. För det andra fann också vänsteroppositionen inom socialdemokratien ett referensmaterial i Michels oligarkilag. Vänsterflygelns kritik mot Branting och majoriteten inom partiledningen rörde den omorientering partiet genomförde för att säkra en parlamentarisk maktposition. Kritiken riktades bland annat mot vad som uppfattades som ministersocialistiska tendenser, d.v.s. partiledningen kritiserades för att riskera den socialdemokratiska rörelsens idéinnehåll och självständighet i utbyte mot regeringssamverkan och andra kompromisser med liberalerna. Men kritiken handlade inte minst – särskilt efter vänsterns nederlag på SAP:s kongress 1914 – om intern »avdemokratisering» och »munkorgsanda».

Genom att undersöka receptionen av Michels ges emellertid inte bara förutsättningar att spegla delar av 1910-talets politiska demokratidebatt utan också möjligheter att komplettera bilden av 1910-talets samhällsvetenskap och framför allt av relationerna mellan samhällsvetenskap och politik. För den akademiska unghögern var kritiken mot det moderna partilivet och den moderna demokratin lika mycket en politisk som vetenskaplig uppgift och inom socialdemokratien framkallade vänsterns försök att knyta an till Michels en intressant motreaktion, nämligen sociologen och nationalekonomen Gustaf Steffens försök att lägga en »vetenskaplig grund» för arbetarrörelsens demokratidebatt. Genom bland annat dessa debattinlägg, riktade samtidigt mot Michels och vänstersocialdemokraterna, blev Steffen något av en katalysator för de interna socialdemokratiska partistriderna.

Unghögern och Michels

När filosofen Efraim Liljequist för första gången introducerade Michels *Zur Soziologie des Parteiwesens* för det ledande unghögerorganet *Det Nya Sveriges* läsekrets, gjordes det med hänvisning till verkets relevans för en redan etablerad radikalkonservativ demokratikritik:

Lika obekvämt som förf:s undersökning lär bli för de demokratiska rörelsernas olika större eller mindre småpåfvar, lika välkommen borde den vara för alla dem, som i nämnda rörelser urartning se en hotande fara för kultur och samhällslif [...] (Liljequist 1911:331).

Men vad var det i Michels arbete som attraherade unghögern? Hur införlivades den »järnhårda oligarkilagen» i unghögerns konservatism?

Frågan kompliceras naturligtvis av att unghögern aldrig utgjorde någon sammanhållen politisk rörelse med ett formellt antaget program. Det är sålunda betecknande att när Adrian Molin som redaktör för *Det Nya Sverige* söker sammanfatta rörelsens positioner väljer att presentera »de ledande och stridande *personligheterna*» (Molin 1912:409. Kursiv i originalet). Flera av dessa var visserligen knutna till den etablerade högern – statsvetaren Rudolf Kjellén var t.ex. verksam som högerriksdagsman under olika perioder – men det vore ett misstag att se unghögern som bara en falang inom den gamla högern; som tidigare påpekats kan unghögern uppfattas som en reaktion också mot en äldre, mer lågmäld konservatism (se t.ex. Björck 1946; Elvander 1956, 1961).

Ledmotivet för unghögern är *nationalismen* och det är med utgångspunkt från det uppfattade »nationella intresset» som dess företrädare från olika infallsvinklar går till rätta med de krafter som anses undergräva nationens kraft: den moderna parlamentarismen och partisystemet, liberalism och socialism, individualism och gruppegoism. Den långt drivna analogin mellan nationer och biologiska organismer som utvecklades av Kjellén illustrerar den starka idémässiga kopplingen mellan nation och politik.

Om biologiska organismer är sammanflätade med varandra i en ömsesidig och skoningslös kamp om tillvaron, gäller detta enligt

Kjellén också för nationerna där kriget är det yttersta »utvecklingsredskap, hvarigenom historien sorterar ut lifsdugliga nationer som torra kvistar på trädet» (Kjellén 1915:32). Den biologiska överlevnadskampen är driftsbunden, står bortom gott och ont. På ett liknande sätt förhåller det sig för Kjellén med nationernas kamp. De är en gång för alla utlämnade åt inbördes konflikter och nationsintresset kan under sådana förhållanden bara utgöra sin egen måttstock. Nationen som företeelse tenderar därmed att framträda som ett slags »sinnligt-förnuftigt väsen med accenten på den sinnliga sidan» (Kjellén 1914:175).

Resonemanget bildar ett viktigt fundament för Kjelléns antimodernism och antiliberalism. Som Elvander (1956:24) påpekar, leder organismanalogin, konsekvent tillämpad, till »föreställningen att den överindividuella organismen har en egen vilja och egna intressen som måste ges företräde framför de enskilda individernas intressen». Nationsintresset ligger för Kjellén förborgat i det historiska samhället, i det konstant gemensamma intresse som förbinder gångna och kommande generationer (se t.ex. Kjellén 1914, 1915). Vad socialister och liberaler talar om som *folkvilja* blir därmed endast ett tillfälligt sken, ett »tidsandans skum» uppiskat av primitiva klassintressen och partiagitation. Den *verkliga* folksjälen botten, det eviga folkets »rashemlighet», går i dagen bara under kritiska skeden; för Kjellén var 1912 års pansarbåtsinsamling en av dessa sällsynta uppströmmar ur den dolda folksjälen, medan vänsterframgångarna i valet året dessförinnan illustrerade det konkreta folkets godtrogenhet och mottaglighet för smicker (Kjellén 1915:224–246).

Den landsskadliga oligarkin

Michels *Zur Soziologie des Parteiwesens* används för att underbygga unghögerns argumentation *mot* fortsatta rösträttsreformer och *för* ett mer »kvalificerat» sätt att utröna det »sanna» folkets, d.v.s. nationens vilja.

Michels tas primärt i anspråk för att avslöja den moderna demokratin som »nutidslögn». Med hjälp av ett »ofantligt bevismaterial från de senaste decennierna», skriver t.ex. historikern Karl Hilde-

brand (1911:446), har Michels visat att ett i sann mening demokratiskt styrelsesätt inte kan förverkligas helt enkelt därför att ett sådant är en »chimär» Massan *förleds* att tro att den bestämmer över landets framtid, när i själva verket varje demokratiskt parti utvecklas i oligarkisk riktning där ett »fåtal inom partiet uppgör program och tager ledningen». Nationalekonomen och den blivande högerledaren Gösta Bagge (1912:65–66), som under 1910-talet stod unghögern nära, framhåller på liknande sätt Michels arbete som en demaskering av myten om »den politiska jämlikheten, demokratin, massornas herravälde». Genom ett »väl sofradt och synnerligen övertygande material» visar Michels, enligt Bagge, »huru den suveräna massan är fullkomligt ur stånd att självständigt på direkt väg fatta ens de nödvändigaste beslut, att den af rent mekaniska och tekniska orsaker icke kan uträtta något utan organisation och att massans organisation ovillkorligen medför uppkomsten av oligarki i den ena eller andra formen» (jämför Hjärne 1914).

De partistrider som det nya valsättet och den utvidgade rösträtten satt i system, framtvingar det väloljade »maskineriet», »de grofva reklammedlen» (Molin 1915:571) och en förment folklig demagogi (Hjärne 1914:8). Denna process är obeveklig; den tar sin början i vänsterpartierna men också högern riskerar att dras in i »maskineringsprocessen» (Molin 1915:571). Under sådana konkurrensförhållanden kan utövandet av politik inte längre vila på ett ideellt intresse; det »väldiga maskineri, som demokratiens organisering nödvändiggör» frammanar och förutsätter allt mera en särskild »klass av yrkespolitiker» som »kunna göra anspråk på och genomdriva belöningar för detta sitt arbete [...]» (Bagge 1912:70). Så här långt sammanfaller unghögerns kritik mot det moderna partilivet i viktiga avseenden med Michels. Men skillnaden är samtidigt väsentlig. För Michels var uppkomsten av partioligarkier ett *demokratiskt* problem, för unghögern ett *nationellt*; uppkomsten av partioligarkier ses, som Hildebrand (1911:446) uttrycker det, som »landsskadlig». »Så småningom», skriver Bagge (1912:71), »kommer allt flera av samhällets frågor att betraktas från synpunkten, huru de bäst skola utnyttjas i partiets tjänst under dess strid om makten [...]» Partikonkurrensen skymmer och avleder därmed nationsintresset och befordrar klass- och gruppintressen. Den liberala de-

mokratin innebär visserligen alltid en fiktion, en faktisk »abdikation av makten till de betroddes förmån» (Hjärne 1914:9), men med det moderna partisystemet och en ständigt utvidgad rösträtt tvingas partierna ändå att ta hänsyn till särintressen och tillfällighetsopinioner:

Partiet få, mer än det tror, följa den sakkunniga ledningen, men denna nödgas å andra sidan af hänsyn till sammanhållningen och nyrekryteringen upptaga på programmet 'sant folkliga' krav samt lägga partiets politik på en bredare och i vissa afseenden lägre nivå, än hvad som vore ur rikssynpunkt önskvärdt. (Hildebrand 1918:268).

Den nationalistiskt motiverade kritiken mot det moderna partiväsendet var samstämmig inom unghögern (jämför Molin 1912:419). Man var dessutom enig om att »folkviljan», definierad som det abstrakta snarare än det konkreta folkets vilja, inte kunde översättas i »valsedelsmajoriteter» (Hjärne 1914:9) eller utrönas »såsom resultat af ett räkneproblem» (Hildebrand 1911:447). Men någon enighet om *hur* nationsintresset skulle ges utrymme fanns dock inte. Hos de i detta sammanhang mer moderata, t.ex. Bagge, vars kritik mer riktades mot partisystemets och parlamentarismens »urartning» än mot demokratins som sådan, betonas framför allt betydelsen av att motstå rösträttsrörelsens krav på direkta val till första kammaren. En liknande tankegång framförs av Hildebrand (1918) i samband med debatten om 1918 års rösträttsproposition. Genom att bibehålla de indirekta valen till senaten, i kombination med en efter inkomst och förmögenhet graderad röstskala, skulle denna mer »kvalificerade» församling balansera andra kammarens reformsträvanden och axla ett nationellt ansvar. För Hildebrand var detta emellertid bara en första blygsam försvarslinje. Endast med hjälp av en korporativ intresserepresentation kunde nationens sammanhållning och kraftutveckling på längre sikt garanteras. Hildebrand föreställde sig ett klassval baserat på befolkningens uppdelning i fem kategorier, med bönderna – där tanken på riket som en helhet fortfarande ansågs vara »varm och stark» – som en kärngrupp. Hildebrand låg därmed nära de korporativa förslag om yrkes- eller klassrepresentation som bland andra Kjellén (se t.ex. Kjellén 1916) redan tidigare förespråkade och elaborerat i olika versioner. Med en

korporativ representation skulle den naturliga enheten och det ömsesidiga beroendet mellan samhällsgrupperna få en effektiv uttrycksform. Systemet skulle balansera, mildra eller rent av upplösa de sociala motsättningarna och det partiväsande som annars hotade att förbruka nationens kraft skulle visa sig bli överflödigt. Kvalitet – d.v.s. stats- och nationsintresset – sattes därmed i kvantitetens ställe, inte bara så att arbetarklassen hindrades att erhålla en i förhållande till dess numerär proportionell representation, utan också genom att de sociala grupper som ansågs ha särskilt robusta band till nationen – bönder och hantverkare – gavs en gynnad ställning.

Michels, vänstersocialdemokrater och Steffen

Sedan Hinke Berggren och de syndikalistiska ungsocialisterna utslutits ur SAP 1908, utgjorde det socialdemokratiska ungdomsförbundet – de s.k. ungdomskräverna – kärnan i vänsteroppositionen. Denna opposition var långtifrån ideologiskt homogen. Det tycks framför allt ha varit motståndet mot regeringssamverkan med liberalerna som förenade den. Med en sådan »ministersocialism» skulle, enligt vänstern, partiets oberoende och framtida möjligheter att realisera socialismen undergrävas (se t.ex. Sandler 1911). Demokratidebatten inom arbetarrörelsen hade en stark anknytning till detta kritiktema. Vänsterfalangen kritiserade inte det parlamentariska arbetet som sådant och inte heller utsikterna att använda regeringsmakten som ett verktyg för socialismens genomförande; den var tvärtom angelägen att distansera sig från ungsocialisternas antiparlamentarism.³ Kritiken riktades mot »överbetoningen» av det parlamentariska arbetet och mot vad man uppfattade som riksdagsgruppens tendens att bilda ett slags »parti inom partiet». Mot riksdagsgruppens strävanden att få utnyttja de nya parlamentariska möjligheterna till underhandling och kompromisser, argumenterade vänstern för partiets kontroll av det parlamentariska arbetet (se t.ex. Östberg 1990:272–302). Kraven på avrustning, republik och enkammarriksdag fick i detta sammanhang en särskild laddning. För vänstern handlade det om centrala principkrav som dessutom

³ Se t.ex. artikeln »Parlamentarismens uppgifter i klasskampen», *Stormklockan* nr. 27, 1911.

fungerade som värdemätare på riksdagsgruppens opportunism; för Branting och andra parlamentariker var krav som dessa inte bara mer eller mindre sakligt felaktiga. De var dessutom uttryck för en förlegad demonstrationspolitik som riskerade att omintetgöra politiska uppgörelser och framsteg.

Denna debatt utvidgades successivt att gälla inte enbart riksdagsgruppens ställning utan partidemokratien i stort och den förbådade därmed allt mer partisprängningen 1917 då vänsteroppositionen bildade ett eget vänstersocialistiskt parti. Michels oligarkilag utgjorde här ett referensmaterial.

Michels »manande förkunnelse»

När Michels oligarkilag för första gången introducerades för ungdomerpubliken gjordes det eftertryckligt; i *Det Nya Sverige* hade filosofen Efraim Liljequist presenterat Michels bok med hjälp av ett utförligt, allt igenom positivt referat. Den första introduktionen av Michels i socialdemokratins vänsterflygel gjordes med liknande kraft. Under rubriken »Demokrati och partiväsen» refererades Michels bok i tre långa artiklar i vänsterns huvudorgan *Stormklockan* av en av dess mest namnkunniga publicister, Carl Natanael Carleson (1911a, 1911b, 1911c). I ett av sina memoarverk berättar Zeth Höglund (1956:35) att det var han som gjort Carleson uppmärksam på Michels. Att Höglund – *Stormklockans* redaktör och ledare för det socialdemokratiska ungdomsförbundet – vände sig till just Carleson var knappast en tillfällighet. Carleson var väl förtrogen med den tyska arbetarrörelse Michels gjort till sitt studieobjekt i *Zur Soziologie des Parteiwesens* och dessutom bekant med tysk sociologi; han hade tidigare bl.a. översatt och bearbetat Werner Sombarts *Sozialismus und sociale Bewegung im neunzehnten Jahrhundert* (1897. Svensk översättning *Socialism och social rörelse*, 1911). En redaktionell ingress inför artikelserien⁴ inskräppte det angelägna i Michels arbete. Visserligen, hävdas det i detta förord, är det möjligt så att Michels bok på någon punkt »alltför starkt stryka under vissa avigsidor inom arbetarrörelsen», men den har »dock mycket

⁴ *Stormklockan* nr. 47, 1911. Att Zeth Höglund författat denna ingress – som i stilen avviker från Carlessons – förefaller inte vara en orimlig gissning.

att lära oss». Det gäller för »socialdemokratins verkliga vänner» att se upp med de tendenser »vi känna från den statliga byråkratin» och som kan »förrycka det ursprungliga klart demokratiska draget i rörelsen och fördunkla våra strävandes idealitet [...]»

Carlessons detaljerade Michelsreferat uppmärksammar framför allt oligarkins betydelse för det interna partilivet, d.v.s. hur »allt finare funktionsuppdelning, funktionernas allt större anspråk på vissa kvalifikationer och viss utbildning» leder till uppkomsten av permanenta och allt mer outhärliga funktionärsgrupper, vilka så småningom »intar en maktställning gentemot massorna-uppdragsgivarna [...]» (Carleson 1911a:2). Michels verk blir i Carlessons händer på detta sätt ett slags indirekt diagnos på det demokratiska tillståndet inom svensk socialdemokrati (och ett samtidigt rättfärdiggörande av vänsterns kritik mot partiledningen och riksdagsgruppen). Denna användning av Michels blir särskilt tydlig när Carleson (1911a, 1911b) starkt betonar Michels diskussioner om de socialdemokratiska parlamentsfraktionernas tendenser att bilda oberoende instanser i förhållande till partikongressen och partiet. Den växande socialdemokratiska riksdagsrepresentationen utgör, enligt Carleson, visserligen ett omistligt politiskt framsteg för en rörelse som slagit in på laglighetens och valdeltagandets väg, men den parlamentariska verksamhetsformen riskerar samtidigt att bilda ett eget källsprång för oligarkiska tendenser. Problemet ligger inte bara i arbetsdelningen mellan riksdagsgrupp och parti, det handlar också om att socialdemokratiska riksdagsmän smittas av en borgerlig politiskt-byråkratisk kultur. Redan i en tidigare artikel hade Carleson (1911d), i anslutning till debatten om »minister-socialismen» på 1911 års socialdemokratiska partikongress, argumenterat för en intimare samverkan mellan riksdagsgrupp och parti i syfte att göra socialdemokratiska riksdagsledamöter immuna mot den politiska teknik – det »snuslillförnuftiga fingerräkande» – som präglar parlamentet. När Carleson (1911b) återkommer till problemet tillägger han dessutom att den påverkan socialdemokratiska riksdagsmän utsätts för riskerar att spridas till partiet genom att riksdagsmännen utsätter sina partikamrater för de »knep» de lärt sig i riksdagskorridorerna.

På en viktig punkt avviker Carleson från Michels. Carleson betraktar inte oligarkilagen som definitiv. Lycksökare av olika slag kan visserligen dra fördel av de i allt organisationsliv inneboende oligarkiska impulserna, men dessa kan också motverkas. Till skillnad från Kilbom (1911), som tidigare i *Stormklockan* argumenterat för bl.a. tätare byten på förtroendeposter i syfte att hindra ett »påvevalde» inom arbetarrörelsen, nöjer sig emellertid Carleson (1911c:2) med att mycket allmänt tala om bildning och personlighetens fria utveckling som ett värn mot oligarkier.

Carleson och Michels

Mötet med Michels partisociologi tycks ha haft en avgörande intellektuell betydelse för Carleson och oligarkilagen utgör en sammanbindande tematik i åtskilligt av hans senare författarskap (Carleson 1916, 1917, 1918). Vad Carleson (1917:7) efter partisprängningen uppfattar som socialdemokratins successiva förvandling till »en med de borgerliga partierna likartad och likvärdig sammanslutning», framstår som en process möjlig att förklara genom de i allt organisationsliv inneboende oligarkiska tendenserna. Sitt mera fullständiga uttryck tar sig detta perspektiv i Carlesons bok *Makt och parti i modern organisation och politik*, som utkom 1918, d.v.s. ett år efter att Carleson och vänsterfalangen lämnat socialdemokratien. Väsentligen kan detta arbete ses som ett slags pendang till *Zur Soziologie des Parteiwesens*, inte så olik den sammanfattning han sju år tidigare gjorde för *Stormklockans* räkning. Det gäller de generella resonemang som tidigare berörts, men överensstämmelsen med Michels arbete är slående även i detaljer. Utan att någon gång uttryckligen hänvisa till eller citera Michels, tar så t.ex. Carleson fasta på åtskilliga av de många utvecklingar och sidospår som är så typiska för *Zur Soziologie des Parteiwesens*: de germanska folkens militariserade mentalitet, massans behov av att vörda sina ledare, partipressens roll etcetera. *Förändringen* i Carlesons behandling av oligarkitemat ligger framför allt i att han nu också närmast sig Michels generella kritik mot demokratin. Visserligen talar fortfarande Carleson (1918:12) om möjligheterna att motverka oligarki genom största möjliga decentralisering, effektiv ledarkontroll och folkbildning, men oligarkilagens verkningar begränsas inte längre

till det inre partilivet. I vår tid, skriver Carleson (ibid., s. 58) »står striden icke om massornas makt, utan om makten över massan [...]» och parlamentarismen betraktas som »överlåten folksuveränitet» som »blott ett kort ögonblick vart tredje, vart fjärde eller vart sjätte år tillåtes att vara aktiv, nämligen det ögonblick då den tillåtes utöva sin trösterika rätt att frånhända sig sin makt och överantvarada den i partiledningarnes hand» (ibid., s. 59).

Carlessons pessimism över den moderna demokratin och det moderna partilivet hade i själva verket gått djupare än vad som framgår ur hans bok. Om han tidigare känt »frihetens luft» i Michels bok och tankar (Carleson 1911c:3), uttrycks i ett brev till Zeth Höglund i samband med partisprängningen starka tvivel över demokratins framtida möjligheter att överkomma de oligarkiska tendenserna:

Massdemokrati blir demagogi. Folkkrörelser blir allt mer motbjudande ... Nu kommer vi att dragas med 'demokrater', som blott blir omskrifningar för nya klickvälden. Någon *verklig* demokrati kan nutidsmassorna aldrig skapa. Deras republiker komma att bli faktiska *partimonarkier*. Partilivet går en glanstid till mötes – otvivelaktigt, och då vet man ju vad allt som kommer på köpet. (Carleson–Höglund, 25.4.1917. Kursiv i originalet).

Steffens kritik mot Michels och vänsterns »naivitet»

Under våren 1910 erbjuder Steffen socialdemokratin sina tjänster som riksdagsman. I ett brev, som enligt Höglund mest vittnar om Steffens speciella »självkänsla» (Höglund 1951:293), informerar Steffen Branting om att han beslutat sig för att »antaga riksdagskandidatur, om den skulle erbjudas mig» eftersom partiet, förmodar Steffen, kommer att ha ont om kandidater av den »i högre mening bildade, socialkunniga och världserfarna sorten» (Steffen–Branting 25. 4. 1910). Branting svarade några dagar senare att han var »glad och – hur skall jag säga? – en smula stolt å hela rörelsens vägnar över Ditt anbud att öppet samverka med vår riksdagsgrupp [...]» (Branting–Steffen 30. 4. 1910). Branting kan ha haft flera skäl att gynna Steffens riksdagskandidatur. När Branting så småningom i ett brevkort gratulerar Steffen till invalet i första kammaren, gör han det med hänvisning till att socialdemokratin därmed fått till-

gång till en samhällsvetare som kunde mäta sig med riksdagshögerns; han hoppas att Steffen »skall finna flera tillfällen att upplysa första kammaren om andra vyer än Fahlbecks och Kjelléns» (Branting–Steffen 24. 9. 1910). Men det är rimligt att Branting i Steffen framför allt såg en blivande allierad i den inre partidebatten. I ett brev till Steffen betecknar så t.ex. Branting den artikel i vilken Steffen motiverar sin anslutning till socialdemokratin (Steffen 1910) som »det märkligaste revisionistiska dokument som skrivits i Norden, den första ingående granskning ur dessa synpunkter av förhållandet mellan modern och mera doktrinärt marxistisk socialism» (Branting–Steffen, 18. 8. 1910). Som vi snart skall se infrüades aldrig Brantings förväntningar. Steffens reaktioner på vänsterflygelns demokratikritik illustrerar detta.

Steffen kom att ägna huvudparten av det sjunde häftet i serien *Sociala studier* (1906–1912) åt en kommentar till »kampen om den rätta demokratismen inom socialdemokratin» (Steffen 1912:89). Syftet med kommentaren, liksom med de förarbeten som tidigare publicerats i *Tiden*⁵, var att ge den »vetenskapligt hållbara uppfattning om vad som är och vad som inte är sann demokratisms» (ibid., s. 107) som enligt Steffen saknades inom socialdemokratin.

Steffen söker formulera en bild av den »sanna demokratismen» med utgångspunkt från en kritik riktad mot såväl Michels som den socialdemokratiska vänsteroppositionen. Michels kritiserades för att ha studerat det demokratiska problemet inom arbetarrörelsen utan att först ha problematiserat demokratibegreppet som sådant. Detta, menar Steffen, är typiskt inte bara för Michels utan också för ungdomdemokraterna:

Man utgår från ett underförstått antagande, att man själv och hela världen besitter en tillräckligt klar och riktig föreställning om vad demokratisms är – och man förkunnar således utan ringaste tvekan att en massa verklighetsdrag äro odemokratiska och andra demokratiska. Men då det underförstådda begreppet aldrig blivit närmare prövat, föreligger möjligheten att man icke känner igen den sanna demokratismen, då man möter den i verkligheten, samt att man uppfattar fundamentala odemokratiska företeelser såsom demokratiska. (Ibid., s. 111).

⁵ Se *Tiden* 1911, nr. 5, 10, 11 och 12.

Stora och komplexa organisationer tillhör, slår Steffen fast, en gång för alla det nutida kapitalistiska samhället. Dessa förhållanden omöjliggör inte demokrati, men bestämmer dess former. Att påstå något annat vore att hamna i Michels hopplösa belägenhet, att tvingas göra den smärtsamma upptäckten att »varje *liten enkel* demokratisk organisation med nödvändighet blir 'odemokratisk' i den mån som den utvecklar sig till en *stor* och *komplicerad* organisation» (ibid., s. 112. Kursiv i originalet). Under moderna, storskaliga samhällsförhållanden är det inte möjligt för folket att direkt utöva sitt »husbondevälde» (ibid., s. 132); demokratins samtida och sanna innebörd ligger i kontrollen av funktionärerna, i rätten att tillsätta och avsätta dem. När Steffen övergår till att närmare diskutera villkoren för en sådan kontroll gör han det på ett sätt som avviker från den etablerade socialdemokratiska debatten och som röjer Steffens tidigare ideologiska intryck; Steffens väg till svensk socialdemokrati hade gått över den tyska katedersocialismen och den engelska fabianismen, d.v.s. riktningar där ledarnas, och särskilt de intellektuella ledarnas betydelse för arbetarrörelsen starkt betonades (för en bakgrund, se Lilliestam 1960). Kontrollen över stora och sammansatta organisationer, hävdar Steffen, måste utövas under ansvar och inget är vunnet genom att funktionärer uppträder som folkets »själlösa verktyg». Den sanna demokratin förutsätter därmed ovillkorligen att en betydande social makt övergår i händerna på ett fåtal personer (ibid., s. 148). Valda representanter måste nämligen ha tillräcklig tid för ostörd verksamhet (ibid., s. 98) och framför allt måste organisationerna tillåta »den fria personligheten» att komma till fullt uttryck i ämbetet (jämför här Steffen 1910:241). Att, som yngre socialdemokrater, hävda att detta skulle vara odemokratiskt är naivt, en naivitet som Michels enligt Steffen tyvärr lånat »sin vetenskapliga auktoritet åt» (Steffen 1912:146). Det ligger, som en följd av detta, konkluderar Steffen, inget demokratiskt i att »bekämpa det 'fävälde' (den 'oligarki'), som består uti intet annat än detta, att folkvalda och avsättningsliga sociala funktionärer uti personlig frihet och med personlig kraft och egenart förvalta de åt dem anförtrodda ämbetena» (ibid., s. 149).

I demokratifrågan, menar Steffen, står svensk socialdemokrati inför inget mindre än en kritisk folkbildningsuppgift. De unga so-

cialdemokraterna har odlat misstron till de egna förtroendevalda som ett slags religion (ibid., s. 96) och det är dessutom »en proletärisk svaghet, men icke ett verkligt demokratiskt drag, att sakna känsla för *personlighetsvärdet* hos folkets sociala funktionärer» (ibid., s. 145). Ett »sociologiskt nödvändigt» och »socialt sunt och gagneligt 'fävälde'» (ibid., s. 150) kräver inte bara att folket lär sig att låta bestämmanderätten tills vidare ligga hos dem som fått förtroendet; folket måste därutöver bringas till insikt om nödvändigheten att ta »de högst begåvade medborgarnas» krafter i anspråk för offentliga uppdrag. Den sanna demokratin förutsätter sålunda aristokrati, om man med aristokrati menar »de bästes, de högst begåvades och starkast socialt sinnades avgörande inflytande på de offentliga angelägenheterna [...]» (ibid., s. 140).

En praktiskt politisk konsekvens av denna senare betoning på det politiska urvalet är värd att notera. Steffen avvisar vänsterkravet på enkammarriksdag⁶ med motiveringen att ett enkammarssystem skulle leda till sämre personurval. Genom att bibehålla en indirekt vald senat ges folket möjligheter att välja personer med »stor livserfarenhet och fullt beprövad karaktär [...]» (ibid., s. 139). Med tillgången till en sådan högkvalitativ reviderande politisk instans skulle risken för överilad reformlusta från den andra kammarens sida reduceras (se t.ex. ibid., s. 138).

Redan de förarbeten till studien av den »sanna demokratismen», som under 1911 publicerats i *Tiden*, framkallade starka förebråelser från partiets vänsterflygel. I ett av inläggen menar Carl Lindhagen – liberalen som blev socialdemokratisk borgmästare i Stockholm och som var en av vänsterns förgrundsgestalter – att det vilar något av »nietzscheanism» över Steffens »nedblickande» på folket och särskilt på de unga socialdemokraterna (Lindhagen 1912:12). Arbetarrörelsens uppgifter kan aldrig lösas under »krav på blind tillit till händelsernas gång. Detta är ett proklamerande efter givna förebilder av den vatikana oantastligheten och furstars rätt att vara från allt ansvar för sina gärningar fredade» (ibid., s. 6). Lindhagen vänder sig emellertid främst mot Steffens vetenskapliga anspråk. Sam-

⁶ Kravet på enkammarriksdag fanns inte i det socialdemokratiska partiprogrammet, men uppfattades ändå av den socialdemokratiska vänstern som centralt.

hällsvetenskaperna, skriver han, kan visserligen tillhandahålla ett viktigt underlag för samhällsdebatten, men man kan inte »göra exakt vetenskap av vad som till sin grund väsentligen är människo-påfund, av vanor och ovanor, av metodik som ändras genom överenskommelse [...]» (ibid., s. 1–2). Detta gäller i högsta grad demokrati-frågan. Vetenskapen kan »icke få något annat grepp på denna sak än det vanliga, icke auktoriserade omdömet» (ibid., s. 2). I en fotnot litet längre fram i artikeln sammanfattar Lindhagen kritiken mot Steffen:

För min del föreställer jag mig, att tron på möjligheten av 'en fullt vetenskapligt hållbar uppfattning' om vad som är och icke är sann demokrati måste bli en illusion. Och icke kan väl, om man bygger på verkligheten och erfarenheten, lösningens tyngdpunkt vara att finna i några utvalda ledares och lärdes styrelse samt blind tillit till dem under fullmaktstiden. (Ibid., s. 12n.).

Sociologen som blev socialdemokrat

Reaktionerna från partivänstern mot Steffens demokratistudie var ingen isolerad företeelse. Redan genom tidigare inlägg i den socialdemokratiska idédebatten hade Steffen framkallat vänsterns energiska protester. Steffens första inlägg i *Tiden* som socialdemokrat (Steffen 1910. Jämför Steffen 1911a) uppfattades av partivänstern som en plädering för socialdemokratiskt deltagande i en liberal ministär (för ett genmäle, se t.ex. Sandler 1911). Ännu mycket skarpare blev reaktionerna på Steffens inlägg i försvarsdebatten (Steffen 1911b, 1911c) där han kritiserade kravet på avrustning (för ett exempel på genmäle, se Höglund 1911a). På detta sätt kom Steffen för vänsterfalangen att under några år närmast *personifiera* motståndarlägret inom arbetarrörelsen. *Steffensocialism* var i början av 1910-talet en samlande beteckning i *Stormklockan* för allt vänstern kritiserade sina meningsmotståndare i partiet för: förstakammarbestånd, anslag till militären och »ministersocialism».⁷

I en recension av Steffens *Sociala studier* från 1912, reflekterar Rikard Sandler (1912), som vid den här tiden tillhörde den socialdemokratiska vänsterflygeln, över Steffens utsatta position. Om

⁷ Se *Stormklockan* under framför allt det andra halvåret 1911.

»arbetarläsekreten» förr varit gynnsamt »predisponerad» för Steffens skrifter, har dessa under senare tid mötts »av en annan stämning på åtskilliga håll» (ibid., s. 220). Detta, menar Sandler, hänger samman med att Steffens relation till sin publik förändrats. Tidigare kunde Steffen av arbetarrörelsen betraktas »såsom den utanför dagsstriderna stående opartiske åskådaren och objektive forskaren, vilkens uttalanden om dagens sociala företeelser noteras som den ärlige, fördomsfrie vetenskapsmannens omdöme» (ibid., s. 220). Men när forskaren blivit partivän och socialdemokratisk ledamot av första kammaren, har förhållandet förändrats. Å den ena sidan har Steffen, menar Sandler, blivit en mer »propagerande» än »analyserande» kritiker och å den andra ställer läsekreten helt andra krav på en politiker än på en av arbetarrörelsen sympatiskt intresserad professor:

Då Steffen nu skriver om socialismen, äro vi nog lite var i första rummet lyhörda för och irriterat intresserade av de i ett eller annat stycke kritiska delarna; i den utanför våra leder stående socialvetenskapsmannens uttalanden fästes vår uppmärksamhet mest vid de för oss särskilt tilltalande omdömena [...] Steffen bör vid det här laget ha eftertryckligt erfarit, att det är angenämare att vara en svensk Sombart än en svensk Bernstein – om denna något haltande bild tillåtes. (Ibid., s. 220).

Som tidigare påpekats, hyste Branting förmodligen förhoppningar om att Steffen skulle visa sig bli en tillgång i debatten med den socialdemokratiska vänstern. Men Steffen blev i detta avseende snarare en *belastning* för Branting, dels genom att på ett oförsiktigt sätt angripa ungdomdemokraterna vid en tidpunkt då det ännu vägde ganska jämnt mellan partiets vänster och höger⁸ och dels genom att som sociolog på olika sätt göra anspråk på en särställning i partiet. Steffen hade vid diskussionen med Branting om riksdagskandi-

⁸ Den socialdemokratiska partikongressen 1911 innebar – med bland annat resolutioner mot »ministersocialismen» – på flera sätt en framgång för vänstern (se t.ex. Östberg 1990). Branting var efter kongressen mån om att inte provocera det socialdemokratiska ungdomsförbundet. Hans reaktioner mot borgerliga tidningars sammanblandning av ungsocialismen – enligt Branting en »karikatyr på verklig, äkta socialism» – och ungdomdemokraterna – som står på »socialdemokratins fasta grund» – illustrerar detta (Branting 1911a:1).

daturen inledningsvis krävt att inte behöva ansluta sig till SAP som partimedlem. Steffen gjorde det med hänvisning till att han »på teorins område arbetar på en vetenskapligt bättre åskådning än marxismen och icke vill skada min vetenskapliga auktoritet vid universitetet [...] En socialistisk sociolog och nationalekonom måste vara och kunna göra anspråk på att gälla för absolut obunden i sina åskådningar» (Steffen–Branting 25. 4. 1910). Branting (Branting–Steffen 16. 8. 1910) avvisade så småningom detta villkor, men Steffens krav kom hur som helst att ge upphov till kritik från vänstern (se t.ex. Höglund 1911b). Med hänvisning till sin vetenskapliga uppgift visade sig också Steffen ovillig att, som andra socialdemokratiska riksdagsmän, delta som talare i offentliga politiska möten. I ett brev uppmanar Branting Steffen att inte försitta sådana tillfällen, som – om de utnyttjades – skulle stärka »Din ställning gent emot den systematiska Stormklockekampanjen inom yngre partivänners krets [...]» (Branting–Steffen 12. 6. 1912), men Steffen hänvisar i ett avvisande svar återigen till sin samhällsvetenskapliga uppgift, till en »specialitet, som jag tror borde mer respekteras än nu är fallet inom den svenska socialdemokratin» (Steffen–Branting 14. 6. 1912).

Zeth Höglunds och *Stormklockans* attacker mot Steffens demokratiartiklar i *Tiden* 1911 – d.v.s. stommen för den demokratistudie som tidigare uppmärksammats – tvingade Branting (1911b) att uppträda till Steffens försvar. Steffens studie, menar Branting, har medvetet misstolkats av *Stormklockan* och Höglund. Den riktas inte mot ungdomdemokraterna utan mot den syndikalistiska ungsocialismen och kritiken kan följaktligen avskrivas som ännu ett »hätskt och lömskt ordvrängande» från »partiets ordinarie smädesskrivare». Detta Brantings försvar var inte särskilt framgångsrikt och Steffen blev allt mer isolerad i partidebatten. I ett brev till Branting (Steffen–Branting 1. 7. 1912) efterlyser Steffen stöd från Branting och majoriteten inom partiledningen. Mot *Stormklockans* kampanjer borde, vädjar Steffen, ställas inte bara ett erkännande för en långvarig relation till den socialdemokratiska idévärlden, utan framför allt respekt »för det ärliga socialvetenskapliga utvecklingsarbetet» för vilket utan socialdemokratin inte kan vara »livsduglig».

Krig och demokrati

1915 utesluts Steffen ur det socialdemokratiska partiet. Beslutet hade inget samband med den roll Steffen spelat i uppgörelsen mellan partiets vänster och höger; det var en reaktion mot den Tysklandsaktivism som sedan världskrigets utbrott allt mer kommit att prägla Steffens såväl politiska som vetenskapliga aktiviteter (se Lilliestam 1960:232–248). Under krigsåren närmade sig Steffen i flera avseenden Kjelléns och unghögerns plattform; inte bara genom att dela den krigsaktivism som var så starkt företrädd i gruppen utan också i sättet att analysera nationer, krig och demokrati. Detta görs framför allt i den märkliga apologi över det krigförande Tyskland Steffen gav ut under åren 1915 till 1916, *Krig och kultur*. På ett sätt som direkt leder tankarna till Kjelléns politiska darwinism och organismteori, kom Steffen att betrakta kriget som ett nationellt utvecklingsvillkor och en oundviklig sorteringsmekanism. För Tyskland, som den yngsta av stormakterna, var kriget en naturnödvändig följd av dess inneboende vilja att utvecklas »fram till det mått för fullväxthet, som dess folks lifskraft betingar. Intet folk», fortsätter Steffen (1916:6), »har rätt att vilja sitt eget stannande i växten – allra minst i den första ungdomens kraftålder». ⁹ Också i synen på krigets sociala konsekvenser kom Steffen att ligga Kjellén nära. När Kjellén under världskrigets andra år betecknar kriget som en folkets »hälsobrunn» och som räddningen för ett folk som »veknat och förslappnats i sin makliga ro» (Kjellén 1915:32) talade Steffen samtidigt om kriget som den kraft som förjagar vardagens rutin och dvala och »blåser upp flammor i den halvlocknande glöden [...] I sådana tider står ett folks sedliga nivå och sociala kultur himmelshögt över vardagslivets nivå» (Steffen 1915:35).

Det är med kriget som bakgrund Steffen ånyo tar upp demokrati-frågan. I såväl *Krig och kultur* som i den separata studien *Demo-*

⁹ Någon direkt påverkan från Kjellén på Steffen har inte kunnat beläggas och Kjellén verkar för sin del rent av omedveten om Steffens omsvängning. I en artikel i *Statsvetenskaplig Tidskrift* tar Kjellén (1918:118–119) just Steffen som ett exempel på en typiskt individualistisk och anglofransk stats- och nationsuppfattning. En för Kjellén och Steffen gemensam influens utgör von Treitschkes (1884–1896) maktpolitiska framställningar. Se Steffen, 1915, 1916 och för Kjellén, Elvander 1956. För en diskussion om Treitschke, se Tingsten 1939.

krati och maktpolitik (1927), argumenterar Steffen för att sociologerna, för att få en allsidig bild av den moderna demokratin, inte kan undvara att studera demokratins roll under kriget. Ententens »demokratiska krigspsykos» visar nämligen att demokratin mycket väl kan låna sig till att lösa vad som i grunden utgör ett maktpolitiskt problem, d.v.s. att krossa det kejserliga Tyskland. Ententen, menar Steffen med en Dolchstoss-liknande framställning, utnyttjade cyniskt den demokratiska demagogin och vann, i samverkan med den internationella socialdemokratin, över delar av det tyska folket (Steffen 1927:328ff). Steffens tidigare kritik mot en alltför nära koppling mellan valda och väljare skärps här väsentligt. I demokratier, där beroendet av folkmassans kortsiktiga uppfattningar är stort, leder det demokratiska systemet till en hänsynslös och cynisk spekulation och med förakt beskriver Steffen ententens politiska ledare som framgångsrika endast som effektiva »vilseledare» (Steffen 1916, 1927. Jämför också Lilliestam 1960).

Michelsreceptionen i Sverige, 1911–1920

Michels *Zur Soziologie des Parteiwesens* uttrycker en både vetenskaplig och politisk perspektivförflyttning. Under arbetet på detta verk rörde sig Michels från Webers dominanssociologi till italiensk elitteori och från en syndikalistiskt färgad kritik av demokratin inom arbetarrörelsen till en markerat demokratiskeptisk hållning. Inkonsistenserna hos Michels möjliggör en sammansatt svensk reception under 1910-talet. Vitt skilda politiska grupperingar kunde i oligarkilagen finna ett referensmaterial för diskussionen om konsekvenserna av rösträttsreformerna och genombrottet för den moderna partiväsendet.

För unghögern illustrerade Michels bok parlamentarismens och partisystemets *mytiska* karaktär. Modern demokrati kan visserligen förleda massan att *tro* att den utövar ett verkligt inflytande, men i praktiken innebär den bara en förklädnad; oligarki är socialt ofrånkomlig och parlamentarisk demokrati och partiväsende är bara en nutida form av fåtalsvälde. Unghögern tog därmed primärt fasta på det elitteoretiska stråket i Michels bok. För flera av gruppens företrädare var detta elitteoretiska tema inget nytt; Bagge (t.ex. 1912)

och Hildebrand (1911) demonstrerar en nära bekantskap med tidens viktigaste antidemokratiska kritiker som Sorel och Le Bon och inte minst med Paretos och Moscas teorier om elitcirkulation och en permanent politisk klass. Men det är samtidigt viktigt att konstatera att dessa elitteorier inte hade en *konstitutiv* ställning för unghögern. Unghögern var fast förankrad i en tysk nationalistisk och konservativ tanketradition (se t.ex. Björck 1946; Elvander 1961) och gruppen tillgodogjorde sig elitteorin bara i den mån den sammanföll med och fördjupade denna plattform. Michels oligarkilag kunde i hög grad införlivas som ett med en redan etablerad antidemokratisk kritik harmonierande inslag. Men skillnaderna mellan unghögerns och Michels sätt att betrakta oligarkiproblemet är samtidigt väsentlig.

Vi har tidigare noterat att uppkomsten av oligarkier för Michels var ett demokratiskt problem medan det för unghögern var ett nationellt, d.v.s. närmast en förberedelse för diskussionen om hur det nationsintresse partikonkurrensen skymde och avledde kunde garanteras. Den aggressiva nationalism som höll samman unghögern var främmande för Michels, även sedan Michels övergått till fascismen (Beetham 1977a, 1977b; Röhrich 1972). Å andra sidan döljer denna klyfta en djupare samstämmighet mellan Michels och unghögern. I båda fallen har vi nämligen att göra med en på sitt sätt ganska likartad diskussion om hur demokratins kvantitet kan ersättas med en mer kvalitativ styrelseform. De radikalaste demokrati-kritikerna inom unghögern formulerade redan under 1910-talet ett auktoritärt, korporativt alternativ till den partikonkurrens som ansågs förslösa nationens krafter. Också Michels orienterade sig så småningom fram till en sådan lösning, men utan det nationalistiska argumentet. Grunden hade redan lagts i *Zur Soziologie des Parteiwesens*; parlamentarismens regeringsbyten betraktas där som inget mer än en växling av makten mellan olika oligarkier. Men om detta var fallet blev det för Michels allt mer relevant att fråga hur kvaliteten hos en ofrånkomlig elit bäst kan garanteras. Fascismen blev Michels lösning. Den representerar visserligen också ett fåtalsvälde, men det hycklar inte över detta förhållande och den förslösar inte politisk energi på koalitioner, intriger och manipulationer (för

en detaljerad diskussion om Michels och fascismen, se Beetham 1977b).

Om Michels bok, som Beetham (1981:81) föreslår, »offers a Right-wing answer to a Left-wing question», var det mer Michels fråga än det svar som ges, som Carleson och den socialdemokratiska vänsterflygeln tog fasta på. Det var inte en generell teori vänstern sökte i oligarkilagen utan mera ett slags demokratisk *diagnos* på tillståndet inom arbetarrörelsen. Oligarkilagen fick sätta namn på den kritik från vänster som utlöstes av socialdemokratins strävanden att utnyttja de nya parlamentariska möjligheterna; Michels arbete användes för att belysa spänningen mellan partiet och riksdagsgruppen och så småningom – när motsättningarna mellan partiets vänster och höger tilltog – alltmera vad som inom vänsterfalangen betecknades som »funktionarism» (se t.ex. Carleson 1916), d.v.s. vad som uppfattades som hotet mot partidemokratin som sådan.

Carlessons initialt villkorliga användning av Michels är värd att lägga märke till. Carleson accepterade inte oligarkilagen som allmängiltig och absolut tvingande. Oligarkiska tendenser hotar arbetarrörelsens organisationer, men sådana tendenser kan motverkas och övervinnas. Samtidigt har vi kunnat se hur Carlessons pessimism efter hand skärptes och hur hans framställning i vissa avseenden närmade sig också de *svar* Michels ger. Detta är särskilt tydligt i Carlessons successivt allt mer markerade antiparlamentarism; kritiken riktas inte längre mot arbetarrörelsens överbetoning av det parlamentariska arbetet utan mot parlamentarismen som sådan. Förskjutningen illustrerar här mindre en påverkan från Michels än den politiska förändring som vänsterfalangen som sådan genomgick. Under intryck av världskriget – där den internationella socialdemokratien hade misslyckats att uppträda gemensamt mot kriget – och av de revolutionära händelserna i Ryssland och på andra håll, genomgick vänstern en snabb politisk radikaliserings. För Carleson, för vilken Michels bok erbjöd en så väsentlig tankeram, innebär detta en större mottaglighet också för de mer uttalat demokratiskritiska resonemangen i *Zur Soziologie des Parteiwesens*.

Sammantaget ger den politiska receptionen av Michels *Zur Soziologie des Parteiwesens* en föräning om den ideologiska bryt-

ningsperiod som följer på 1910-talet. Demokratidebatten inom arbetarrörelsen förebådar den definitiva klyvningen av arbetarrörelsen i en revolutionär och en reformistisk gren och, vilket indirekt bör ha framgått, på motsvarande sätt föregriper den konservativa idédebatten inom unghögern fascismens och nazismens decennier.

Men en undersökning av Michelsreceptionen i Sverige belyser också något av relationerna mellan samhällsvetenskap och politik under 1910-talet.

Som Scaff visar med en uppmärksam studie av förhållandet mellan Weber och Michels (1981), kritiserade Weber återkommande Michels för att uppfatta demokrati inte som en historisk-sociologisk kategori, utan som ett absolut moraliskt ideal om alla medborgares lika beslutsdeltagande som, när den visar sig inte kunna förverkligas, måste avslöjas som »myt». Som tidigare illustrerats kritiserade samhällsvetare inom unghögern ofta demokratin från sådana absoluta utgångspunkter. Steffens hållning påminner i detta avseende mera om Webers. När Steffen, som kritikern i den svenska Michelsreceptionen, samtidigt går till rätta med Michels och den socialdemokratiska vänstern, opponerar han sig just mot ett odifferentierat, kategoriskt demokratibegrepp. Moderna storskaliga organisationer och professionell specialisering utesluter inte demokrati, men sådana förhållanden bestämmer demokratins ramar. Men om Steffen här kom att dela Webers kritik mot Michels, drabbas han samtidigt av den mer fundamentala invändning Weber reste mot *Zur Soziologie des Parteiwesens*, nämligen mot dess genomgående bristande värdeneutralitet (se *ibid.*).

Vi har tidigare citerat Slanders (1912:220) beskrivning av Steffens anslutning till socialdemokratin som ett rollbyte; om Steffen som sociolog varit en svensk Sombart blev han som politiker en svensk Bernstein. Det är kanske riktigare att säga att Steffen sökte *kombinera* en ställning som reformator av socialdemokratisk partidoktrin med bibehållna sociologiska och samhällsvetenskapliga anspråk. Steffens misslyckande på båda dessa punkter är emellertid uppenbart. Den löpande serien *Sociala studier* (1906–1912) illustrerar hur Steffens sociologiska intresse alltmer underordnades författarens politiska ambitioner, en tendens som ytterligare kom att skärpas med ställningstagandet för Tyskland under första världskriget.

I likhet med samhällsvetarna inom unghögern betraktade Steffen i praktiken relationen mellan politik och samhällsvetenskap som oproblematiserad. Med vetenskapens rätt formulerade unghögerns statsvetare och ekonomer nationens »innersta intresse» på samma sätt i riksdagens talarstol som i universitetens föreläsningssalar och det var i egenskapen av vetenskapsman och sociolog som Steffen opåkallat tog på sig uppgiften att ge arbetarrörelsen en sann demokratiuppfattning. De relativa framgångarna för de respektive projekten blev emellertid mycket olika. Unghögerns praktiskt politiska roll var ringa, trots att den var väl företrädd inom riksdagshögern (se t.ex. Palmstierna 1951), men dess ideologiska inflytande var inte obetydligt; den akademiska unghögern utgjorde ett viktigt centrum i den konservativa och nationalistiskt präglade debatten under 1910-talet. Steffen saknade en sådan mottaglig publik. Som socialdemokratisk senator kom han omedelbart att personifiera partivänsterns ideologiska meningsmotståndare, för att i ett senare skede isoleras också från Branting och majoriteten i den socialdemokratiska ledningen. Redan polemiken mot Michels och vänstern ger en föräning om ett annalkande politiskt nederlag. I stället för att primärt diskutera de nya möjligheter som under 1910-talet öppnades för socialdemokraterna att etablera en parlamentarisk maktställning, slog Steffen an en för den svenska socialdemokratiska debatten främmande aristokratisk ton; det demokratiska problemet låg för Steffen främst i funktionärernas möjligheter att ostört få leda och att göra detta på ett sätt som tillät dem att ta hela sina personligheter i bruk. Tysklandsaktivismen leder därefter Steffen, om inte till antidemokratism så åtminstone till en ademokratisk ståndpunkt där ententen får förkroppsliga det demokratiska systemets svagheter: det allt för täta bandet mellan ledare och ledda och uppkomsten av den professionella demagogi politiker tvingas utveckla för att hantera en sådan beroendeställning.

Gränserna mellan politik och samhällsvetenskap är flytande i den svenska Michelsreceptionen. Mer än något annat speglar den specifika politiska reaktioner inför partikonkurrensens demokratisering och partilivets modernisering och byråkratisering. Uppgiften att empiriskt studera dessa väsentliga samhällsförändringar över-

lämnade 1910-talets samhällsvetare i allt väsentligt till kommande forskargenerationer.

Referenser

Otryckta källor

Arbetsrörelsens arkiv, Stockholm

Hjalmar Brantings arkiv (brev)

Zeth Höglunds arkiv (brev)

Göteborgs universitetsbibliotek

Gustaf Steffens samling (brev)

Bearbetningar och samtida litteratur

Bagge, G (1912), »Organiserad demokrati». *Svensk Tidskrift* 2:65–76.

Beetham, D (1977a), »From Socialism to Fascism: The Relation between Theory and Practice in the Work of Robert Michels. Part 1». *Political Studies* 25:3–24.

— (1977b), »From Socialism to Fascism: The Relation between Theory and Practice in the Work of Robert Michels. Part 2. The Fascist Ideology». *Political Studies* 25:161–181.

— (1981), »Michels and his critics». *Archives Europeennes de Sociologie* 22:81–99.

Björck, S (1946), *Heidenstam och sekelskiftets Sverige*. Stockholm: Natur och Kultur.

Borell, K (1987), *Byråkrati och karisma, lejon och rävar. En idéhistorisk studie av Max Webers och Vilfredo Paretos inflytande över Robert Michels »Zur Soziologie des Parteiwesens»*. Research Reports nr. 3. Uppsala: Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.

Branting, H (1911a), »Oförbätterliga». *Socialdemokraten* 29.5. s. 1.

— (1911b), »Z Höglund i farten igen». *Socialdemokraten* 1.12. s. 2.

Carlesson, C N (1911a), »Demokrati och partiväsen. Del I.» *Stormklockan* nr. 47, s. 2.

— (1911b), »Demokrati och partiväsen. Del II.» *Stormklockan* nr. 48, s. 2.

— (1911c), »Demokrati och partiväsen. Del III.» *Stormklockan* nr. 50, s. 3.

— (1911d), »Nydaning». *Stormklockan* nr. 17, s. 1.

— (1916), »På höga hästar och med råds råde». *Stormklockan* nr. 10, s. 4.

— (1917), *Vid skiljövägen*. Stockholm: Frams förlag.

— (1918), *Makt och parti i modern organisation och politik*. Sthlm: Frams förlag.

Elvander, N (1956), »Rudolf Kjellén och nationalsocialismen». *Statsvetenskaplig Tidskrift* 59:15–41.

- Elvander, N (1961), *Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922*. Diss. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Gidlund, G (1989), »Folkrörelsepartiet och den politiska styrelsen. SAP:s organisationsutveckling». I: K Misgeld, K Molin & K Åmark (red.), *Socialdemokratins samhälle. SAP och Sverige under 100 år*. Stockholm: Tidens förlag, s. 282–310.
- Gröning, L (1988), *Vägen till makten. SAP:s organisation och dess betydelse för den politiska verksamheten 1900–1933*. Diss. Uppsala: Acta Universitatis Upsalien-sis.
- Hildebrand, K (1911), »Högerns uppgift. Några reflexioner efter valen». *Det Nya Sverige* 5:435–452.
- (1918), »Kvalitet och kvantitet. Ett inlägg i författningsfrågan». *Det Nya Sverige* 12:264–275.
- Hjärne, H (1914), *Från försvarsstriden 1914*. Uppsala: Askebergs förlag.
- Hughes, S (1958), *Consciousness and Society*. New York: Vintage Books.
- Höglund, Z (1911a), »Militärsocialism». *Stormklockan* nr. 9, s. 1.
- (1911b), »Håll tummen på ledarne! Ett svar till Hjalmar Branting». *Stormklockan* nr. 49, s. 2.
- (1951), *Härliga tider, 1900–1911. Minnen i fackelsken*. Stockholm: Tidens förlag.
- (1956), *Revolutionernas år, 1917–1921. Minnen i fackelsken*. Stockholm: Tidens förlag.
- Johannesson, K red. (1966), *Agitatorerna. Arbetarrörelsen och språket*. Del I. Stockholm: Carlssons förlag.
- Kilbom, K (1911), »Påvevalde». *Stormklockan* nr. 21, s. 8.
- Kjellén, R (1914), *Politiska essayer. Studier till dagskrönikan. Första samlingen*. Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- (1915), *Politiska essayer. Studier till dagskrönikan. Andra samlingen*. Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- (1916), *Staten som livsform. Del III*. Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- (1918), »Undersökningar till politikens system. Öfverindelning och terminologi». *Statsvetenskaplig Tidskrift* 21:98–128.
- Liljequist, E (1911), »Om de oligarkiska tendenserna i den moderna demokratiens partiväsen». *Det Nya Sverige* 5:330–339.
- Lilliestam, Å (1960), *Gustaf Steffen, samhällsteoretiker och idépolitiker*. Diss. Göteborg: Akademiförlaget Gumpert.
- Lindhagen, C (1912), »Demokrati». *Tiden* 4:1–14.
- Linz, J (1968), »Robert Michels». I: *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Vol IX–X. New York: Free Press, s. 265–272.

- Michels, R (1906), »Proletariat und Bourgeoisie in der sozialistischen Bewegung Italiens». *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 21/22:347–416, 80–125, 664–720.
- (1911), *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*. Leipzig: Klinkhardt's Verlag. (Svensk översättning, Michels, R, 1983, *Organisationer och demokrati: En sociologisk studie av de oligarkiska tendenserna i vår demokrati*. Stockholm: Ratio).
- (1930), *Italien von Heute*. Zürich: Orell Fussli Verlag.
- Mitzman, A (1973), *Sociology and Estrangement. Three Sociologists of Imperial Germany*. New Brunswick: Transaction Books.
- Molin, A (1912), »Unghöger». *Det Nya Sverige* 6:409–428.
- (1915), »Omkring förstakammarproblemet». *Det Nya Sverige* 9:567–571.
- Palmstierna, E (1951), *Ett brytningskede*. Stockholm: Tidens förlag.
- Röhrich, W (1972), *Robert Michels: vom sozialistisch-syndikalistischen zum fascistischen Credo*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Sandler, R (1911), »Ministersocialismen. Några randanmärkingar till debatten i frågan». *Tiden* 3:21–327.
- (1912), »Recension av G F Steffens Sociala studier». *Tiden* 4:219–224.
- Scaff, L A (1981), »Max Weber and Robert Michels». *American Journal of Sociology* 86:1269–1286.
- Sombart, W (1911), *Socialism and social rörelse*. Stockholm: Björck & Börjesson.
- Steffen, G F (1910), »Min ställning till socialdemokratin. Den radikala socialismen och den socialdemokratiska radikalismen». *Tiden* 2:225–242.
- (1911a), »Debatten om ministersocialismen. Ett uttalande av professor Steffen». *Socialdemokraten* 26.10. s. 1.
- (1911b), »Militarismen och socialismen. Några tankar av en sociolog och socialist». *Tiden* 3:36–40.
- (1911c), »Idealism och verklighetssinne på försvarsfrågans område». *Tiden* 3:107–113.
- (1915), *Krig och kultur. Socialpsykologiska dokumenter och iakttagelser från världskriget 1914*. Del I. Stockholm: Bonniers förlag.
- (1915), *Krig och kultur. Socialpsykologiska dokumenter och iakttagelser från världskriget 1914–1916*. Del III. Stockholm: Bonniers förlag.
- Steffen, G F (1927), *Demokrati och maktpolitik*. Stockholm: Bonniers förlag.
- Tingsten, H (1939), *De konservativa idéerna*. Stockholm: Bonniers förlag.
- Weber, M (1905), »Bemerkungen im Anschluss an der vorstehenden Aufsatz». *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 20:550–553.
- Östberg, K (1990), *Byråkrati och reformism. En studie av svensk socialdemokratisk politiska och sociala integrering fram till första världskriget*. Diss. Lund: Arkiv.

DEL II

SOCIOLOGISKA FÖRENINGEN I LUND 1936—1940

Sociologi som akademiskt ämne i Sverige har som sig bör en inte alltför lättgripbar historia. Trådarna är många som leder fram till inrättandet av sociologi som självständigt ämne vid Uppsala och Lunds universitet 1947. En av de mer betydande leder bak till fredagen den 30 oktober 1936, om aftonen. Då bildas nämligen Sociologiska föreningen i Lund med uppgift att »[...] genom föredrag, diskussioner och kamratlig samvaro upprätthålla och utveckla intresset för sociologiska studier» (SDS 31/10 1936).

Denna artikel kommer att behandla sociologiska föreningen i Lund ur flera aspekter: jag skall hastigt teckna den miljö i vilken föreningen kunde bildas, vidare gå igenom huvudaktörernas förankring i sociologiska tankegångar vid denna tid och till sist undersöka de olika positioner dessa huvudaktörer intog vad gäller sociologins roll som vetenskap.

Först som sist skall det sägas att det historiska källmaterialet om föreningen är synnerligen begränsat. Det inskränker sig till några notiser och intervjuer i dagspressen, ett omnämnande under enskilda föreningar i Studentkatalogen för Lunds universitet 1937—40 samt vittnesbörderna från tre av medlemmarna. Några protokoll eller korrespondens med anknytning till föreningen står inte att finna. Detta försvårar givetvis arbetet med att kartlägga föreningens verksamhet men förutsättningarna är aldrig bättre än de som ges.

Den yttre ramen för denna studie är tidsperioden mellan den 30 oktober 1936, då den sociologiska föreningen i Lund grundas, och slutet av september 1939, då Fritz Croner lämnar inte enbart Lund för Stockholm utan även ordförandeskapet i föreningen, vilken stilla somnar in.

Men förutom denna yttre ram finns en förhistoria att berätta som sammanstrålar från flera håll och ett efterspel som än idag påverkar den koloss som ämnet sociologi utvecklats till. Såsom den något rapsodiska historien om sociologiska föreningen i Lund utvecklar sig kan den tyckas vara en parentes i den svenska sociologins förhistoria, i så motto att det till väldigt hög grad handlar om en persons verk. Frågan som med lätthet infinner sig är: vad hade den geografiska platsen för betydelse, hade inte denna historiska händelse lika väl kunnat ske någon annanstans? Jag hoppas genom min undersökning kunna visa att det geografiska rummet inte alls var oväsentligt för bildandet av föreningen och att den eventuella parentes som satts runt föreningen kan raderas.¹

Jag vill dessutom nyansera de omdömen om sociologins förhistoria som lyder såsom följer: »De traditioner som svensk sociologi efter det andra världskriget kunde bygga på var starkt empiriska och konkreta till sin karaktär. Allt sedan Linnés dagar ända fram till andra världskriget levde en ganska stark naturalhistorisk tradition som också omfattade länder och folk» (Allardt 1988:35). Att sammanföra svensk sociologi med Linnés systematiserande botanik som Allardt m.fl. (1988) gör i *Sociologin i Sverige* bygger snarare på en välvilja inför åldrade kolleger än på ett källkritiskt forskningsarbete där politisk styrning och opportunistisk identifierats som viktiga beståndsdelar. Många faktorer bidrog till de klara direktiv om inriktningen på den första professuren i sociologi i Sverige som den socialvetenskapliga forskningskommittén presenterade 1946.

Den sociologiska scenen i Lund under 30-talet

Intresset för de frågeställningar och problem som kom att hamna under sociologins domän växte alltmer i Sverige under 1900-talets början. Emigrationsutredningen, vars syfte var att få svar på frågor om utvandringens orsaker, blev ett tidigt pionjärbete. Gustaf

¹ I Fridjónsdóttir (1987) skriver två av deltagarna i föreningen en kort historik över sociologins förhistoria. Segerstedt nämner inte föreningen alls och Pfanenstill släntrar över den för att bli lite fylligare i en fotnot. Nilsson (1989) nämner bildandet av föreningen men betonar snarare Croners seminarieverksamhet som isolerat startskott för sociologin i Sverige.

Steffens insatser behandlas i en annan artikel, likaså E.H. Thörnbergs.

Vägen in på universiteten tog emellertid sociologin via praktisk filosofi i Sverige.² Den för Sverige unika uppdelningen i en teoretisk och en praktisk professur i filosofi vid Lunds och Uppsala universitet hotades under 30-talet på grund av dåliga statsfinanser. Då Hägerström emeriterades 1933 vakantsattes hans professur i praktisk filosofi i Uppsala. I Lund tillträdde Einar Tegen professuren i praktisk filosofi 1931, innan sparivern hade fått effekt. Det är rimligt att anta att intresset för sociologiska idéer kan ha stimulerats av en överlevnadsstrategi bland praktiska filosofer. Nilsson (1989) påpekar den förändring som praktisk filosofi genomgick under 30-talet från »[...] ett studium i moral till att handla om moral» (Nilsson 1989:60). Undervisningen hade också successivt förskjutits mot filosofihistoria och sociologi. När Torgny T. Segerstedt utnämns till Hägerströms efterträdare i Uppsala 1938 sker det dels mot bakgrund av förbättrade statsfinanser under kapprustningen inför kriget, men även med en klart formulerad inriktning på praktisk filosofi och sociologi.³

I Lund verkade i början av 30-talet ett flertal praktiska filosofer med intresse för sociologiska tankegångar. Gunnar Aspelin (1898–1977) disputerade redan 1925 på en avhandling om *Hegels praktiska filosofi under åren 1800–1803*, och gjorde stora insatser för att introducera sociologiska tänkesätt i sin undervisning.⁴ Redan till höstterminen 1926 annonserade han undervisning i *Socialpsykologi*, vidare *Princip- och metod frågor i modern sociologi* 1929–30, *Huvuddragen av 1800-talets politiska idéhistoria i sociologisk belysning* vt 1931

² Undantaget som bekräftar regeln (den första generationens sociologer i Sverige var disputerade i praktisk filosofi) är Gustaf Steffen, vars professur vid Göteborgs Högskola hade inriktningen nationalekonomi och *sociologi*. Steffens verkan på den akademiska sociologins vidare öden är däremot liten, se artikel om Gustaf Steffen.

³ Se Olssons artikel.

⁴ Både Segerstedt och Pfannenstill framhäver Aspelins insatser i sina bidrag i Fridjónsdóttir (1987) »Han lärde oss läsa både Max Weber och Émile Durkheim.» skriver Segerstedt s. 12.

och *Valda sociologiska problem* 1933–34.⁵ Han skrev även en initierad artikel om »Amerikansk samhällsforskning» i tidskriften *Ateneum* 1934 där han visar sig vara väl förtrogen med sociologins metodologiska problem och framhäver de amerikanska landvinningarna på detta område.

Einar Tegen (1884–1965) kallades 1931 till professuren i Lund. Han var lärjunge till Hägerström och disputerade 1918 för Phalén i Uppsala på en avhandling om Kants förkritiska period. Under 20-talet studerade han bl.a. för Edmund Husserl i Freiburg och författade en omfattande genomgång av moderna viljeteorier.⁶ Det finns fog för att spåra Tegens väckta sociologiska intresse till åren i Lund.⁷ Tegen meddelade undervisning i *Sociologi* under vt 1936 och vt 1937, samt om *G-H Mead* ht 1936 och vt 1937.⁸

Torgny T. Segerstedt var docent i praktisk filosofi i Lund fram till ht 1938 då han kallades till Hägerströms professur. Han disputerade i Lund 1934 på en avhandling om den engelske hegelianen Bradley. Under 1938, då han upprätthöll professuren efter Tegen i väntan på nytillsättning, undervisade han bl.a. om *Den formala skolan i Sociologien*.⁹

Då Aspelin kallades till Göteborg för en professur i filosofi 1936 övertog Bertil Pfannenstill (1909–1995) hans docentur. Pfannenstill hade 1936 disputerat på en avhandling om hegelianen Bosan-

⁵ Enligt den angivna undervisning som annonserades i *Studentkatalogen* inför respektive termin. Om sedan undervisningen i praktiken följt vad som utlovats är svårt att bedöma men de verkar i det närmaste riktiga enligt Segerstedts och Pfannenstills vittnesmål.

⁶ Einar Tegen: *Moderne Willenstheorien I,II*, Uppsala 1924, 1928. Jan Bengtsson redogör för Husserls inflytande på Tegen i Bengtsson (1991). Ingmar Nilsson presenterar utförligare Tegens betydelse för den tidiga sociologin i Sverige i Nilsson (1989).

⁷ Skoglund (1991) hävdar detta i motsats till Nilsson (1989) och belägger det bl. a. med en gedigen beskrivning av Lunda-miljön. Den enda skrift Tegen publicerade under sina Lunda-år var en studie i Meinongs värde-teori (Tegen 1935) i vilken han inte direkt berör några sociologiska tankegångar.

⁸ Enligt *Studentkatalogen* respektive termin. Nilssons (1989) uppgifter om att Tegen undervisade i sociologi redan 1934 verkar vara felaktiga, de saknar för övrigt källhänvisning.

⁹ Enligt *Studentkatalogen* 1938.

quet och visade tidigt ett intresse för sociologiska problemställningar. Pfanenstill var tf professor från ht 1938 till dess Åke Petzäll tillträdde ht 1939. Från ht 1938 undervisade han i *Moderna sociologiska teorier*, *Modern amerikansk socialpsykologi* vt 1939 och i *Sociologiska och socialpsykologiska principfrågor* ht 1940.¹⁰ 1943 publicerade Pfanenstill ett försök till avräkning med den hotande positivismen i *Sociologiens grundförutsättningar – en vetenskapskritisk undersökning*. Pfanenstill kom att från 1947 förestå den nyinrättade sociologiska institutionen i Lund.

Även utanför den praktiska filosofin frodades intresset för sociologiska frågeställningar i Lund. I de vänsterradikala kretsarna, främst runt föreningen Clarté, bildade ett politisk engagemang, kombinerat med ett socialt patos, ett naturligt intresse för ett sådant perspektiv.¹¹ Historikern Per Nyström var ordförande i Clartés lundasektion i början av 30-talet, bland andra medlemmar hittar vi bl.a. Tage Erlander. Som ett komplement till den mer polemiska debattidskriften Clarté startades tidskriften Ateneum, som förutom att vara den första marxistiska vetenskapliga tidskriften i Sverige även presenterade sig som *Skandinavians enda sociologiskt inriktade tidskrift*.¹² Ateneum utkom 1933–35 med bidrag bl.a. av Gunnar Aspelin, Per Nyström (i redaktionsutskottet) och Sven Hartman (redaktör).

Av denna något summariska genomgång kan vi sluta oss till att det fanns ett visst intresse för sociologiska frågeställningar och tanke-sätt i Lund under mitten av 30-talet. Det gjordes inga tillämpningar eller fältarbeten, men sociologisk teori och problemområde diskuterades och var en del av det intellektuella klimatet. Även vissa metodologiska problemställningar diskuterades.

Till denna miljö anlände Dr. phil. Fritz Croner (1896–1979) på våren 1935. Genom statistikprofessor Sven Wicksells försorg hade Croner lovats ett rum på Statistiska institutionen och begränsade medel för att bearbeta ett färskt insamlat material om tjänstemännen i Sverige.

¹⁰ Enligt *Studentkatalogen* 1938–1940.

¹¹ Se Skoglund (1991).

¹² Citerat ur Skoglund (1991) s.215.

Fritz Croner kommer till Lund

Fritz Croner föddes 1896 i Berlin av judiska föräldrar och fostrades i en miljö där bildning och kultur sågs som biljetten in i det borgerliga samhället. Han studerade ekonomi och sociologi i Berlin för bl.a. Werner Sombart och Emil Lederer. 1919 flyttade han till Heidelberg för vidare studier hos Lederer. Croner fick tillfälle att bevista en föreläsning av Max Weber om vilken han berättar: »Knappast någon av mina universitetslärare har hos mig efterlämnat ett så mänskligt intryck som denne man, som jag mött en enda gång.»¹³ Alfred Weber, bror till Max Weber, hörde däremot till Croners mer frekventa lärare, dessutom studerade han för Karl Mannheim och Karl Jaspers. Croner var marxistiskt orienterad och disputerade 1921 för Emil Lederer på en avhandling om gruvindustrins socialisering. 1926 erhöll han en docentur i sociologi och socialpolitik vid högskolan för politik i Berlin.

Croner fick anställning på det Tyska arbetsledarförbundet och kom att arbeta med utformandet av ett socialförsäkringssystem och pensionssystem för tjänstemännen. Detta fackliga arbete gav kontakter med Sverige och dåvarande utrikesminister Richard Sandler vilket Croner hade stor nytta av när han och hans fru i all hast lämnade Tyskland 1934.

Väl i Sverige kunde Croner med hjälp främst av Gunnar Myrdal starta en kartläggning av den svenska tjänstemannen. Bearbetningen av det empiriska materialet i form av insamlade enkätsvar hade Croner fått löfte om att kunna göra på statistiska institutionen i Lund. Med detta arbete framför sig anlände Croner så till Lund 1935. Här introducerades han snabbt i kretsarna kring Tegen. Einar Tegens fru, Gunhild, var djupt engagerad i *Kommittén för landsflyktiga intellektuella*¹⁴ och fick även sin man att engagera sig personligen för de behövande. Tegen och Croner kom att bli vänner och samarbetade även i det akademiska.

¹³ Citerat ur Croners självbiografi: *Ett liv i vår tid* (1966) s. 95, för övrigt bygger detta avsnitt på denna självbiografi.

¹⁴ Makarna Tegen gav efter kriget ut en bok med insamlade vittnesmål från flyktingar i *De dödsdömda vittna – enquetesvar och intervjuer* Stockholm 1945.

Att skapa och etablera nya verksamheter kräver som regel en entreprenör och en finansiär. Dessa kan sammanfalla i en person, men även vara separata. När det gäller den sociologiska föreningen i Lund 1936 är det tydligt att Fritz Croner är entreprenören och professorn i praktisk filosofi, Einar Tegen, finansiären. Finansiär i så motto att han förestod en struktur i vilken Croner kunde omsätta sina idéer och nå potentiellt intresserade. Croner tog initiativ till bildandet hösten 1936 och föreningen dog stilla ut efter 1939 då Croner lämnade Lund för Stockholm.

Upprinnelsen till föreningen finner vi i ett annat samarbete mellan Croner och Tegen, nämligen skapandet av sociologiska seminariet. Croner nämner själv anledningen till bildandet av föreningen och seminariet:

Båda två kom till på höstterminen 1936, och båda är resultatet av de erfarenheter som jag gjorde vid förberedelsearbetet till Lundautredningen (*kartläggningen av tjänstemännen, min anm.*). Vid diskussionerna om utredningens problemställning och metoder med Sven Wicksell, Einar Tegen, men även med några äldre studenter, som senare skulle bli mina trogna medarbetare, framkom mycket snart att kunskaper om sociologiska metoder och resultat praktiskt taget var obefintliga. Ämnet »sociologi» existerade inte vid svenska universitet. (Croner 1966:239)

Med Tegen som seminariets officiella inspektor startades så »[...] den första systematiska undervisningen i sociologi» (ibid s. 240)¹⁵ med en introduktionsföreläsning av Croner. Eftersom Croner saknade svensk akademisk examen fick seminariet aldrig någon officiell status, vilket betydde att det inte kunde annonseras i föreläs-

¹⁵ Detta påstående av Croner kan givetvis diskuteras, beroende av hur vi definierar systematisk undervisning. Om systematisk undervisning är liktydigt med kontinuerliga föreläsningar i ett ämne framstår Gustaf Steffens insatser i Göteborg som av tidigast datum (definitivt inte Aspelins undervisning som Sociologiska institutionen i Lunds årsbok något förhastat och självgott påstår). Dock kan denna definition även komma att omfatta E.G. Geijers föreläsningar under tidigt 1800-tal i Uppsala, där tematiken ofta låg nära områden som idag skulle uppfattas som sociologiska (se Hansens artikel). Men, om vi definierar systematisk undervisning som även omfattande praktisk tillämpning i form av insamling av empiri och bearbetning av denna så får Croner räknas som *först ut på plan*.

ningskatalogen. Dock fick Croner använda »[...] filosofiska fakultetens anslagstavla för meddelanden om seminarieövningarna» (ibid s. 240). Det sociologiska seminariet rönt en hel del uppmärksamhet. Croner intervjuades bl.a. i Svenska Dagbladet den 6 december 1936 under rubriken *Den svenska familjen studeras vetenskapligt*. Croner får där redogöra för de praktiska övningar i familjesociologi som hans studenter deltar i. Studenterna får »[...] utexperimentera ett frågeformulär» och »[...] muntligen insamla empiriska uppgifter genom att göra sociologiska intervjuer.» (SvD 1936-12-06) Syftet var att skapa ett underlag för en analys av samhällsutvecklingens effekter på befolkningsutvecklingen genom att studera familjen.¹⁶ Studenterna som fick ge sig ut ur föreläsningssalarna »(...) spred uppseende och förskräckelse bland professorsstadens befolkning» (Croner 1966:241).¹⁷

Sociologiska föreningen i Lund

Croner nöjde sig emellertid inte med att ha startat den första regelbundna undervisningen i sociologi vid ett svenskt universitet utan tog under hösten 1936 initiativ till bildandet av en sociologisk förening i Lund. I SDS 31. 10 1936 rapporteras att »Ny förening bildad i Lund: Sociolog. föreningen konstituerad, med prof. E. Tegen som ordf.» Föreningen antog stadgar och valde styrelse. »Därefter höll d:r Croner ett intressant och klagörande föredrag över 'De sociala differentionerna i det moderna samhället', på vilket följde en livlig diskussion.» Styrelsen fick följande sammansättning: Tegen ordförande, Croner vice ordf., Pfannenstill sekreterare, Gösta Bringmark skattemästare och Per Nyström 5:e styrelseledamot.

¹⁶ Ett högaktuellt ämne vid denna tid under befolkningskommisionens arbete.

¹⁷ I ett brev till Alva Myrdal beskriver Croner verksamheten som än mer omfattande med pågående undersökningar i en småländsk småstad såväl som i Malmö, Lund och Göteborg. Syftet med brevet: att få synpunkter från Alva och eventuellt sitt projekt sanktionerat av henne, fick eventuellt Croner att något överdriva verksamhetens omfattning. Brevet är daterat november 1936 och artikeln i SvD december 1936. (Nilsson 1994:295-296)

I Studentkatalogen¹⁸ finns Sociologiska föreningen upptagen bland enskilda föreningar fr.o.m. ht 1937 till och med vt 1940. Styrelsens sammansättning är förtecknad enligt följande: Tegen som ordförande 1937 sedan efterträdd av Segerstedt under 1938, Croner 1939 för att upptas som vakant vt 1940. Croner som Vice ordf. 1937–38 och efterträdd av Pfannenstill 1939–40. Pfannenstill som sekreterare 1937–38, efterträdd av K. G. Landgren 1939–40. Bringmark skattmästare 1937–38 efterträdd av O. Carlsson 1939 och vakant 1940. P. Nyström som 5:e styrelseledamot 1937 efterträdd av Sven Wicksell 1938-vt 1939 och av E. R. Lindahl ht 1939–40.

Croner gör en uppräknig av övriga medverkande under det första året: Elof Åkesson¹⁹, Carsten Welinder, Stig Ahlgren, Jean Braconnier, Sven Hartman och Sven-Edvard Rodhe.

Jag skall återge de vittnesmål som står att finna om föreningen:

Bertil Pfannenstill återger Croners uppräknig av medlemmarna i föreningen (se ovan) »[...] för att visa den ämnesbredd sociologiföreningen representerade». (Fridjonsdottir 1987:47)

Croner berättar kort om föreningen:

Det konstituerande sammanträdet avslutades med ett föredrag av mig om »*Sociologins uppgift och metoder*»²⁰. Därmed hade sociologin även fått sin rättmätiga plats bland universitetets vetenskapliga föreningar. Vår förening utvecklade en livlig aktivitet och informerade genom föredrag och diskussioner om nya rön på det sociologiska fältet både i utlandet och i Sverige. (Croner 1966:241–242)

Einar Tegen har ett omdöme om föreningens bidrag till sociologin: »Det kan också tilläggas, att Sociologiska föreningen i Lund, vartill initiativ tagits av Dr Croner, valt honom till sin ordförande, och att föreningen kunnat främja det nordiska samarbetet genom att kalla både norska och danska föredragshållare.» (Croner 1966:257)²¹

¹⁸ Eller som den officiellt hette på den tiden *Lunds Kungl. Universitets Katalog*.

¹⁹ Croner nämner namnet Elovson vilket måste vara en ur minnet sammanblandning av Elof Åkessons för och efternamn, han var vid denna tid docent i teoretisk filosofi i Lund.

²⁰ Här står uppgift mot uppgift, SDS:s utsände kan ha missuppfattat ämnet eller, vilket är troligare, så sviker Croners minne på ålderns höst.

²¹ Citerat ur ett brev från Tegen till Justitiedepartementet i ett medborgarskapsärende för Croner.

Professor Segerstedt har berättat för mig i en intervju hösten 1996 om sina minnen från föreningen:

Föreningen sammanträdde några gånger i Lundagårdshuset, som vi kallade det på den tiden, det kallas visst Kungshuset nu, och hade några slags övningar. Det var väldigt ofta Croner som föredrog, det var väl inte alltid så fruktansvärt roligt, för det var väldigt mycket statistik. Det var mer socialstatistik än sociologi många gånger. Jag höll ett föredrag om det som sedan blev ett kapitel eller två i min bok *Verklighet och värde*. [...] Tegen var ordförande. Det var formellt och man begärde ordet. Ett inledningsanförande hölls och sedan diskuterade man och någon förde anteckningar. Det var mycket akademiskt. [...] Sina läromästare talade naturligtvis Croner om, som Emil Lederer och Werner Sombart. Om dessa höll han någon föreläsning. (Intervju 1996-10-05)

Segerstedt framför även en förklaringsgrund till varför föreningen kom till och upphörde: »Jag tror att den psykologiska bakgrunden var den att det var ett sätt att visa vänlighet mot Croner och mot den gruppen människor, flyktingar, man ville ha dom aktivt med och när de lämnade (Lund) så fanns inte behovet kvar.» (Ibid)

I denna förklaringsgrund kan det skönjas en uppfattning om det intellektuella klimatet i Lund som redan väl bekant med sociologi, i alla fall sociologisk teori som i huvudsak intresserade Segerstedt, medan metod och statistik inte var »[...] så fruktansvärt roligt». Croners egen uppfattning om vilket område han kunde tillföra någon kunskap kretsar kring »[...] sociologiska metoder och resultat» (Croner 1966:239).

Einar Tegens engagemang i landsflyktiga intellektuella har i flera fall än detta visat sig vara värdefullt för vitaliseringen av det svenska intellektuella klimatet.²²

Av dessa knapphändiga vittnesmål går det knappast att utläsa huruvida föreningen tillmättes någon större betydelse för de inblandades sociologiska karriärer. Men den aktivitet som skedde inom föreningen: fokuseringen på sociologiska problemställningar, introduktionen av sociologer från kontinenten, främjandet av

²² Nilsson (1989) behandlar även Tegens tid som professor i Stockholm där bl.a. Joachim Israel uppmuntras till en akademisk karriär.

nordisk sociologi etc. får idag ses som starkt bidragande orsaker till hur sociologi etablerades som akademiskt ämne i Sverige.

Den akademiska miljön under början av 1900-talet var starkt präglad av de ledande företrädarna för respektive ämne. Bildandet av olika intresseföreningar kan betraktas som medel mot den statiska provinsialism som denna struktur gynnade. I studentkatalogen för Lunds universitet finns förtecknat de olika föreningar som var verksamma med årtalet angivet för grundandet, t.ex. Etnologiska föreningen 1903, Filosofiska föreningen 1922, Statsvetenskapliga föreningen 1933 och Sociologiska föreningen 1936. Till dessa föreningar hade man möjlighet att bjuda in gästföreläsare utifrån för att motverka provinsialismen och stimulera till nya debatter. En annan möjlighet var att bryta upp de traditionella ämnesgränserna genom att intresserade från olika ämnesområden samlades. Ett tredje motiv kunde vara att introducera nya ämnen.

Professor Segerstedt berättar om föreningarnas funktion: »Det var ett traditionellt sätt att bestämma ett ämne, det fanns en filosofisk förening, en historisk förening, en litteraturhistorisk. I den filosofiska föreningen var det väldigt mycket diskussioner och gästföreläsare, det var ett sätt att ha kontakter utanför universitetet.» (Intervju 1996-10-05)

Dessa enskilda föreningar var oberoende av universitetets administration och finansiering, dock oftast inhysta i universitetets lokaler vid sammankomsterna. I styrelsen satt därför på ledande positioner personer med anställning vid universitetet, som professorer eller docenter. Givetvis var deltagarna akademiker, men möjligheten att under bestämda ramar samlas från olika discipliner för diskussioner och även bjuda in föredragshållare utifrån kan ha verkat stimulerande på de inblandades intressen.

Vad gäller intresset för sociologiska frågeställningar i Lund under 30-talet så kunde det under några år samlas i denna form utan att för den skull förankras ytterligare i universitetsstrukturen. Därför upphörde verksamheten då de drivande personerna flyttade: Tegen ht 1937, Segerstedt ht 1938, Croner ht 1939. Av den ursprungliga styrelsen var endast Pfannenstill och Bringmark kvar i Lund. Åke Petzäll tillträdde professuren i praktisk filosofi ht 1939 och hade ett visst sociologiskt intresse, men andra uppgifter och

debattämnen tog snabbt vid i och med krigsutbrottet i september 1939. Att Petzäll avböjde att omvandla professuren från praktisk filosofi till sociologi 1947 får illustrera graden av sociologiskt engagemang.

Vilken slags sociologi?

Vi har nu konstaterat att det fanns ett intresse för sociologiska tankegångar i Lund på 30-talet och att detta intresse samlades under Croners initiativ i en sociologisk förening. Vi kan även till viss del sluta oss till *vad* som diskuterades i dessa sammanhang. Men vad som återstår att undersöka och analysera är *hur* detta diskuterades. Vilken var respektive medverkandes position?

Detta är givetvis en väldigt svår, för att inte säga omöjlig uppgift eftersom inga protokoll finns bevarade. Men genom att analysera de artiklar och böcker som författats av de medverkande under denna tid, går det i alla fall att i grova drag skönja de olika positioner som intogs. Vi kan anta att det föreligger ett samband mellan vad som uttrycks i dessa alster och den position som vederbörande intagit vid diskussioner i den sociologiska föreningen. Eftersom det är det tidiga formerandet av sociologin i Sverige och upprinnelsen till etablerandet av ämnet som självständigt vid universiteten kommer metodologiska och kunskapsteoretiska positioner att vara i blickfånget för min undersökning.

De skrifter som fångar mitt intresse är artikeln »Amerikansk samhällsforskning» av Gunnar Aspelin i *Ateneum* nr. 1 1934²³, artikeln »Durkheims sociologiska principer» av Bertil Pfannenstill i *Statsvetenskaplig Tidskrift* nr. 2 1937, boken *Verklighet och värde* av Torgny T. Segerstedt från 1938 samt Fritz Croners artikel »Sociala attityder och den empiriska sociologin» i *Statsvetenskaplig Tidskrift* nr. 3–4 1938.

²³ Denna artikel faller utanför den yttre ram som denna studie behandlar men jag motiverar en analys av den dels med motivet att undersöka den reception av sociologisk forskning som fanns i Lund innan Sociologiska föreningen bildades och dels p.gr. av det inflytande Aspelin hade vilket både Segerstedt och Pfannenstill vittnat om, se not 4.

Gunnar Aspelins artikel »Amerikansk samhällsforskning» börjar med konstaterandet att det till synes obestämbara och oformliga ämnet sociologi genom Durkheims försorg »[...] nått fram till självbesinningens stadium.» Det är framför allt Durkheims metodbok²⁴ som »[...] utfört ett betydelsefullt vägröjningsarbete» om än med »[...] en viss ensidighet i det principiella betraktelsesättet.» Aspelin framför tveksamheter inför Durkheims avvisande hållning gentemot psykologi där han hävdar sociologins självständighet genom att definiera samhället som »[...] en verklighet för sig» Denna ståndpunkt, menar Aspelin, »[...] erbjuder åtskilliga angreppspunkter för den samhällsvetenskapliga kunskapskritiken» och hänvisar till Hans Kelsen²⁵. Aspelin nämner en räkka exempel på betydelsefull psykologisk forskning: den moderna suggestionsläran, psykoanalysen, de objektiva metoder vid studiet av mänskligt beteende som utarbetats av Pavlov & Bechterev, Watson & Hunter, och frågar retoriskt: »Måste ej sociologen på samma gång vara ett stycke psykolog, om han skall kunna med framgång belysa det sociala livets problem?»

För Aspelin framstår då den amerikanska samhällsforskningen som mönstergill. Hellre än att gräva ner sig i frågeställningar som »[...] hur blir sociologien som vetenskap möjlig» ägnar den sig åt »[...] den praktiska uppgiften att göra sociologien till en fruktbar specialvetenskap.» Han nämner namn som W.I. Thomas, Ernest W. Burgess, Robert och Helen Lynd samt Lester F. Ward »[...] en av den amerikanska sociologiens pionjärer». Aspelin spårar den amerikanska traditionen av »field studies» till Ward som skilde mellan den rent teoretiska samhällsläran och tillämpad sociologi som »[...] studerar de artificiella företeelser, som dirigeras medvetet och avsiktligt av samhället för att förbättra samhället». Aspelin avslutar artikeln med att diskutera tre olika metoder för empiriskt arbete: case-study metoden, historisk metod och statistisk metod.

²⁴ *Les règles de la méthode sociologique*, 1895.

²⁵ *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff*, 1922. Kelsen (1881–1973) var österrikisk jurist och rättsfilosof som förfäktade en rättsteori som låg ganska nära den skandinaviska rättsrealismen.

Det forum Aspelin skrivit sin artikel för bidrar säkert en del till den ståndpunkt han intar när det gäller kravet på sociologins användbarhet. Mycket riktigt förpassar han en reservation till en fotnot där betydelsen av kunskapsteoretiska problemställningar betonas. Dock kritiserar han ansatser som Otto Neuraths i *Empirische Soziologie* (1931) för uppställandet av »[...] allmänna metodiska program» utan att demonstrera »[...] metoden på något konkret socialvetenskapligt spörsmål.»

Aspelin uppfattar sociologi som en specialvetenskap med olika metoder utarbetade efter vilket objekt som valts att studeras. Det är empirin som kommer i första rummet: »[...] begreppsanalysen måste utgå från problem, som vetenskapsmannen möter i sin dagliga gärning.» Vi kan alltså skönja den plats och det sammanhang Aspelin vill tilldela sociologin i den akademiska världen: nämligen rollen som en bland flera specialvetenskaper där den inomvetenskapliga utvecklingen betingas av empirin och ej av teoretisk begreppsanalys. Den sistnämnda uppgiften kan vi gissa att han vill tilldela sin egen disciplin, praktisk filosofi.

Kronologiskt blir Bertil Pfannenstills artikel om »Durkheims sociologiska principer» en första vittnesbörd från den sociologiska miljö som utvecklades i Lund under 30-talet, mycket genom Aspelins försorg. Pfannenstill erkänner i linje med Aspelin Durkheims stora insats för sociologin genom införandet av en vetenskaplig metod. Men där Aspelin ser möjligheter av ett utbyte mellan sociologi och psykologi och därför vänder sin blick mot väster, uppskattar Pfannenstill Durkheims avgränsning mot psykologin och hävdande av samhället och sociala förhållanden som en egen existens oberoende av och extern i förhållande till individen. Pfannenstill underkänner Kelsens kritik, dock erkänner han svagheten i Durkheims utgångspunkt att betrakta sociala företeelser som materiella ting. Detta bottnar, enligt Pfannenstill »[...] i hans strävan efter en objektiv vetenskap, närmast i kausal- eller naturvetenskaplig bemärkelse.» Pfannenstill är allmänt positiv till Durkheims sociologi men framför några reservationer: som att Durkheim underlåter att göra en distinktion mellan den oorganiserade massan och den organiserade gruppen, vidare att han ej kan etablera sambanden mellan sociala institutioner och det psykiska, materiella och immateriella.

Men den huvudsakliga kritiken Pfannenstill levererar botten i den ensidiga metod Durkheim förespråkar: »Faran ligger i att förväxla en sida av verkligheten med hela verkligheten. Durkheim föll för denna frestelse, då han gjorde sin metod absolut och trodde sig med den kunna tolka hela den sociala verkligheten.»²⁶

Hos Pfannenstill möter vi en helt annan syn på sociologins uppgift än hos Aspelin, påtagligt influerad av Durkheim. Pfannenstill välkomnar, liksom Aspelin, Durkheims uppstramning av sociologin, men där Aspelin har konstaterat ett allmänt kaos identifierar Pfannenstill två ytterligheter i sociologins förhistoria: »[...] ett abstrakt studium av tomma tankeformer utan relation till den konkreta verkligheten» mot »[...] en allt för långt gående specialisering, som endast framhäver en faktor av samhällets mångskiftande verksamhet».

För att sammanföra dessa nivåer och öka dess grad av vetenskaplighet blir sociologins uppgift att: »[...] ge en analys av begrepp och metoder i de skilda samhällsvetenskaperna och om möjligt ge en slags syntes av dessa, dels att dryfta samhällets eget väsen och begrepp. Dock får sociologernas specialisering ej gå så långt, att den allmänna sociologien förlorar kontakten med de speciella samfundsvetenskaperna eller vice versa.»

De speciella samfundsvetenskaperna är »[...] t.ex. antropologi, etnologi, nationalekonomi, statistik, jämförande religionshistoria o.s.v.» Denna definition faller tillbaka på Durkheims uppdelning mellan *social fysiologi*: som omfattar det religiösa, det moraliska, det rättsliga, det ekonomiska livets sociologi d.v.s. de kollektiva sätten att tänk, känna och handla; och *social morfologi*: den geografiska, territoriella och demografiska bakgrunden till det sociala livet, d.v.s. den sociala strukturen och de kollektiva sätten att vara.

Vi får en helt annan vision av sociologin än ett ämne reducerad till en specialvetenskap. Nej, den är snarare den samlande vetenskapen, i Durkheims ordalag »[...] den allmänna sociologien», om »[...] den mänskliga odlingens alla fält.» Sociologin ges en allmän

²⁶ En kritik Pfannenstill upprepar och utvecklar mot såväl vissa delar av den amerikanska sociologin (G.A. Lundberg) som Neuraths positivistiska position i *Sociologiens grundförutsättningar* (1943).

roll som begrepps- och metodutvecklande för samtliga samhällsvetenskaper. Det hindrar dock inte sociologen från att kunna tillämpa »den allmänna sociologien» i specialsociologiska arbeten. Pfannenstill tar som exempel Durkheims arbeten om självmordet, arbetsfördelningen och det religiösa livet.

Torgny T. Segerstedt framstår vid denna tid som till viss del utänför en diskussion om sociologins roll som akademiskt ämne. I *Verklighet och värde* utarbetar han snarare en teoretisk position i förhållande till kontinentala tänkare (Piaget, Malinowski, Cassirer) och anglosaxiska (Ayer, G.E. Moore). Den *naturliga realism* Segerstedt argumenterar för anknyter till Durkheim i så motto att det är de integrerande värde-gemenskaperna som är målet för hans intresse. Huvudpoängen för Segerstedt är att förlägga värdeomdömenas ursprung, inte till individen eller den yttre verkligheten, utan till gruppen, det sociala:

Då denna omedelbara erfarenhet åter betingas av gruppens samkänsla och gruppens samkänsla är framsprungen ur gruppens vilja till liv, så kan vi inte längre hävda en absolut gräns mellan de praktiska och de teoretiska omdömena. Konsekvenserna bli att sanning, rätt, godhet och skönhet måste betecknas som socialt betingade värden, och att de endast kunna förstås utifrån en socialpsykologisk analys. (Segerstedt 1938:279)

Språkets betydelse som medierande funktion kommer Segerstedt senare att utveckla i *Ordens makt* (1944).

I *Verklighet och värde* är det svårt att utläsa en tydlig position i förhållande till de frågeställningar jag vill belysa. Segerstedt är ett tydligt exempel på den praktiskt skolade filosofen som i hopp om att finna en identitet närmar sig socialpsykologin från ett filosofiskt håll i motsats till den amerikanska socialpsykologin som tog sitt avstamp i empirin. Vad vi kan säga är att sociologi för Segerstedt snarare framstår som förhållandet mellan individen och gruppen än förhållandet mellan olika grupper. Men som sagt, Segerstedt verkar snarare föra en dialog med internationella tänkare än delta i diskussioner på lokalt plan.

Så skall då till sist Fritz Croner få komma till tals genom sin artikel »Sociala attityder och den empiriska sociologin». Denna artikel

vittnar om Croners större och djupare bekantskap med sociologisk tradition, i jämförelse med de andra skribenterna. Croner företar en undersökning av det problemområde som väglett honom i hans egen forskning om tjänstemännen, nämligen sociala attityder. Han konstaterar ointresset från kontinental sociologi för detta område, något som ivrigt behandlats av amerikanska sociologer under två decennier.

Efter en definition av sociala attityder som »[...] de uppfattningar, inställningar, övertygelser, önskemål m.m. som människorna ha angående ett socialt förhållande, en social situation m.m.» och vidare konstaterandet att »Mellan sociala attityder och socialt handlande existerar [...] ett visst sannolikhetsförhållande.» identifierar Croner anledningen till ointresset från kontinental tradition. Förhållandet mellan den »enskilde» och »samhället» har länge varit oproblematiskt, enligt Croner. För Comte och Spencer ter sig samhället som en organism där alla delar är beroende av varandra. Marx bryter ner denna organism i klasser som blir »[...] konstitutiva element för de sociala relationerna.» Men enligt Croner leder Marx bakgrund i den hegelianska identitetsfilosofin till en likställning av »Sein» och »Bewusstsein» d.v.s. av vara och medvetande, och eftersom medvetandet bestäms utifrån klasstillhörigheten som definieras av ekonomin blir »[...] förhållandet mellan den sociala gruppen och dess medlemmar även hos Marx ett ensidigt förhållande». Croner ser därför en parallellitet i konsekvenserna av Marx position och framför allt Comtes organiska föreställning som bygger på en identitet, medan Spencers organism snarare får ses som en analogi. Det är då Spencers inflytande på amerikansk sociologi som enligt Croner är avgörande för dess större intresse för förhållandet mellan den »enskilde» och »samhället».

Max Weber har, enligt Croner, utarbetat en ståndpunkt »[...] utöver de 'ensidiga' konstruktionerna rörande de sociala relationerna» men Croners bedömning är att det »[...] icke lett till någon genomgripande nyorientering hos hans lärjungar.» Däremot har den amerikanske sociologen W.I. Thomas utvecklat ett nytt teoretiskt begrepp: *the definition of the situation* »[...] som lär oss förstå den sociala relationen som en dubbelsidig relation». Begreppet utarbetades i W.I. Thomas och Fl. Znanieckis arbete »The Polish Peasant

in Europe and America» i 3 band 1918–1920. Begreppet syftar till att framhäva den enskildes definition och uppfattning av en situation, som betydelsefull för hur »de objektiva data» som denna situation består av, framstår. Croner använder detta begrepp i syfte att kartlägga olika sociala attityder i förhållande till sociala situationer. Dessa attityder bildas mot bakgrund av de traditionella attityder som ingår i varje »enskilds» grupptillhörighet.

Så företar Croner en genomgång av de till buds stående metoder för empirisk forskning om sociala attityder med en kritisk granskning av för- och nackdelar: frågeformulär-metoden, »objektivt» material som tidningar och tidskrifter, iakttagelser av öppet beteende samt intervju-metod. Till slut presenterar han schematiskt lundautredningen.

Croner visar upp en genomarbetad och relativt självständig hållning gentemot den sociologiska traditionen, med delvis andra referenser än de övriga inom den sociologiska föreningen. Han avvisar inte andra ansatser, men påpekar svagheter i förhållande till de frågeställningar som är aktuella för honom. Kriteriet för att ansluta sig till en position tycks för Croner vara dess tillämpbarhet, t.ex. i valet mellan Weber och Thomas, ett argument som även Aspelin använde. Den vision av sociologi som för Croner inte endast var en vision utan en realitet, både genom erfarenheterna från Tyskland och från lundautredningen, tycks vara i riktning liknande Aspelins, d.v.s. sociologi som en specialvetenskap snarare än som en allmän och övergripande disciplin.

Om vi skall sammanfatta de olika positionerna så verkar socialpsykologiska ansatser vara ett starkt intresse bland flertalet inblandade. Endast Pfannenstill hävdar en avgränsning i förhållande till psykologin och intresserar sig mer för *makro*-sociologi. Metodologiskt är intresset stort för amerikanska landvinningar och det diskuteras fördelar och nackdelar med olika metoder i förhållande till forskningsobjektet. Hävdandet av sociologi som en specialvetenskap med ett specifikt forskningsobjekt är den dominerande positionen (vilket blev sociologins roll under drygt 20 år), dock anför Pfannenstill visionen av en allmän sociologi som begrepps- och metodutvecklande för samtliga samhällsvetenskaper (vilket ligger ganska nära den roll sociologi till viss del har idag).

Aspelin och Croner tillför ytterliggare en aspekt i bedömningen av värdet av sociologiska undersökningar: dess roll som en »praktiskt inställd samhällslära.» Croner arbetade konkret med ett material och var givetvis mån om dess »tillämpbarhet». Aspelin skrev sin artikel i ett annat sammanhang än de övriga, nämligen i *Ateneum*, som framstår som en förmedlare av den vision om samhällsvetarens och samhällsvetenskapens roll i det samhällsbygge som socialdemokratien inledde på 30-talet. En vision som skulle komma att präglade svensk sociologi under lång tid framåt och bestämma dess inriktning.

Avslutning

När jag värderar sociologiska föreningen och dess verksamhet i Lund så tillmäter jag den större betydelse för etablerandet av sociologi i Sverige än sociologiska seminariet under Croner, som var den första systematiska undervisningen i sociologi i Sverige. Detta av den anledningen att seminarieövningarna enbart riktade sig till studenter, och mig veterligen har ingen deltagare i dessa övningar bidragit till sociologins vidare öden. Dock skall det sägas att de seminarieövningar Croner under Tegens försorg ledde i Stockholm mellan 1939–1944 har haft stor betydelse, vilket Nilsson (1989) har behandlat. Seminarieövningarna i Lund är intressanta som enskild händelse, men dess verkan är marginell.

Däremot har bildandet av sociologiska föreningen haft en stor betydelse för sociologins fortsatta historia. Föreningen får dels ses som en samlingspunkt för de sociologiskt intresserade akademikererna i Lund, och dels som ett forum för stimulans av detta intresse. Bland deltagarna finner vi flera betydelsefulla personer för sociologins utveckling i Sverige. Segerstedt blir den första professorn, Pfannenstill förestår sociologiska institutionen i Lund och sköter undervisningen i sociologi, Tegen fostrar i Stockholm nästa generation sociologer och driver med hjälp av Croner det sociologiska seminariet vidare, nu vid Stockholms högskola.

De positioner som intogs i förhållande till sociologins roll som självständigt ämne vid universiteten kom att dominera även det faktiska skedet. Och följaktligen marginaliserades den avvikande

positionen helt, för att till Pfannenstills stora förvåning åter bli intressant i samband med »1968».²⁷

Jag har flyktigt berört andra yttre faktorer som påverkade händelseförloppet under denna tid. De dramatiska förändringarna under 30-talet, främst i Tyskland, är givetvis av yttersta vikt för min studie. Nazisternas förföljelse av judar och politiska avvikare bestämde Croners exil i Sverige, upprustningen inför ett förestående krig stimulerade statsfinanserna vilket fick till följd att professuren i praktisk filosofi inte drogs in. Vidare är 30-talet det årtionde då folkhemsbygget kunde inledas. Behovet av socialt inriktat arbete i samhällets tjänst blev förenligt med den vision av tillämpad empirisk forskning som kom att dominera bland de tidiga sociologerna, de blev en grupp bland samhällsingenjörerna.²⁸

Den redan etablerade receptionen av sociologiska tankesätt som förekom i Lund före Croners ankomst kan förklaras av det stora tyska inflytandet på akademiskt liv, speciellt i Lund vid denna tid. Per Nyström har i en intervju berättat: »Lunds geografiska läge gjorde kontakterna med Tyskland naturliga och Weimarrepubliken var en mycket väsentlig period i vår bildningsgång. De tyska tidningarna nådde oss lika snabbt som de från Stockholm.» (Nyström 1989:10)

Tyskeriet var i Lund mer påtagligt än uppåt landet före och under andra världskriget,²⁹ för att liksom i övriga landet opportunt svänga till ett omfamnande av det amerikanska efter kriget. Även denna opportunistik påverkade sociologins bestämning, men – och det är viktigt att betona – intresset var redan före kriget stort för amerikansk sociologi vilket får ses i samband med en önskan och

²⁷ I Fridjónsdóttir (1987) berättar Pfannenstill om att detta nyvaknade intresse för klassikerna som 68-rörelsen drog med sig fick honom att »känna en stor tillfredsställelse och en viss form av upprättelse.» (s. 31) Pfannenstill inkompetensförklarades (vilket innebar att en fortsatt akademisk karriär var så gott som utesluten) vid tillsättandet av professuren i Lund 1956.

²⁸ I min uppsats *Visionen om det moderna – samhällsingenjörernas idéer och värderingar i 30-talets Sverige* (Sociologiska institutionen i Lund 1987, stencil) undersöker jag grunderna för de idéer och värderingar som folkhemmet byggde på.

²⁹ Se Oredsson(1996)

ett behov av att svara på samhällsliga problem med vetenskapligt framtagna recept.

Frågan: varför Lund? måste ytterligare behandlas. Närheten till kontinenten, som jag nämner ovan, är en faktor som berör spridningseffekter på geografiska grundvalar. En annan faktor är den dynamiska struktur som är typiskt för en universitetsstad med ständigt in- och utflyttning av studenter och forskare. Effekten av denna dynamiska struktur kan vara en tolerans och en öppenhet för nya idéer och vanor vilket omvittnas i andra historiska studier över Lund.³⁰

Dessa faktorer, närheten till kontinenten och den stora toleransen, får ses som de avgörande för att förklara varför Lund hyste den tidiga sociologin i Sverige. Toleransen var nödvändig som en förutsättning för att nya idéer skulle kunna förmedlas och närheten till kontinenten kan förklara varför Croners initiativ »föll i god jord» – det fanns redan ett intresse för sociologiska problemställningar som Croner kunde anknyta till.

Om vi försöker sammanfatta förloppet något vid tillkomsten av den första sociologiska föreningen i Sverige: Gunnar Aspelin hade redan på 20-talet viss undervisning i socialpsykologi och sociologi. Under början av 30-talet fortsatte denna samtidigt som Einar Tegen tillträdde professuren i praktisk filosofi. Torgny T. Segerstedt och Bertil Pfannenstill disputerade bägge för Tegen med avhandlingar i den hegelianska traditionen, liksom Aspelin hade gjort 1925. Sociologi förekommer i undervisning och i den allmänna debatten. I kraft av sin professorstitel kan Tegen understödja en mer institutionaliserad form för den husvillan sociologiska intressesfären. Fritz Croner blir initiativtagare och den drivande kraften bakom etablerandet av sociologi vid Lunds universitet. Men eftersom för-

³⁰ I Oredssons (1996) studie framstår det kulturella klimatet i Lund som mycket tolerant, före och i början av 2:a världskriget främst mot nazistiska yttringar men även i samband med flyktingströmmen av främst danska och norska studenter. Vi får komma ihåg att tolerans inte är värderande efter några politiska eller moraliska rättesnören utan just överseende mot det avvikande. Svenssons (1995) studie över judisk liv i Lund runt sekelskiftet vittnar även den om en tolerans mot det avvikande, nämligen det ortodoxa utövandet, vilket omfattar en hel livsstil.

ankringen inte blivit stark nog, mycket på grund av flera aktivas flyttning till annan ort, upphör föreningen såväl som seminariet vid Lunds Universitet. Dock fortsätter sociologin i institutionaliserad form i Uppsala och vid Stockholms högskola genom utflyttade medlemmars försorg.

Man kan spekulera i om Croner under andra omständigheter hade kunnat etablera sociologin vid universitetet? Nödvändiga ingredienser måste dels vara ett visst intresse bland kollegerna för att rekrytera medlemmar och dels en infrastruktur som stöder initiativen konkret. I Lund fanns dessa ingredienser under en viss tid, sedan upphörde de att verka. Skulle det ha varit möjligt att bilda en sociologisk förening i Uppsala, Göteborg eller Stockholm vid denna tid? Förutsatt att Croner hade hamnat där 1935 i stället för i Lund så var professuren i praktisk filosofi i Uppsala vakantsatt mellan 1933–38 då Segerstedt tillträdde, vilket han kanske hade haft problem med att göra utan ett djupare intresse för sociologi³¹. Anders Karitz var vid denna tid professor i teoretisk filosofi i Uppsala och visade inget större intresse för sociologi. I Göteborg däremot var Gunnar Aspelin professor i filosofi från 1936 men som nyanländ är det tveksamt om intresset för sociologi förankrats för rekrytering av medlemmar. I Stockholm tillträdde Tegen den nyinrättade professuren i praktisk filosofi 1937, dessförinnan skulle eventuellt Croner ha kunnat etablera sig och sociologin t.ex. med hjälp av Gunnar Myrdal. Mycket riktigt är det i Stockholm som nästa generation sociologer fostrades (Gösta Carlsson, Gunnar Boalt och Edmund Dahlström) under Tegens försorg, till en början med bistånd av Croner.

Sociologiska föreningen i Lund återuppstod 1953 med Bertil Pfannenstill som ordförande. Enligt en verksamhetsberättelse för föreningen för åren 1953–1960 förekom det verksamhet under de första åren fram till 1955, då Pfannenstill lämnade Lund.³² Föreningens verksamhet överlevde ånyo inte utflyttningar.

³¹ Se Olssons artikel.

³² Pfannenstill lämnade Lunds universitet för en lärartjänst vid Eslövs folkhögskola efter inkompetensförklaringen vid professorstillsättningen. Pfannenstill återkom 1963 som universitetslektor i sociologi i Lund.

När föreningen återupptar verksamheten 1958 har däremot sociologin etablerat sig permanent vid Lunds universitet med den nyinrättade professuren.

Anförd litteratur

Otryckta källor:

Intervju gjord av Åke Nilsén med Professor Segerstedt i Uppsala 1996-10-05.

Verksamhetsberättelse för Sociologiska Föreningen i Lund för åren 1953–1960.

Tryckta källor:

Allardt, E m.fl.(1988) *Sociologin i Sverige*, Swedish Science Press, Uppsala.

Aspelin, Gunnar (1934) »Amerikansk samhällsforskning», *Ateneum*, nr.1, s. 29–42.

Bengtsson, Jan (1991) *Den fenomenologiska rörelsen i Sverige*, Daidalos Göteborg.

Croner, Fritz (1938) »Sociala attityder och den empiriska sociologin», *Statsvetenskaplig tidskrift*, 3–4, årg.41, s. 274–296.

— (1966) *Ett liv i vår tid*, Norstedt, Stockholm.

Fridjónsdóttir, Katrin (red) (1987) *Om svensk sociologi*, Carlssons, Borås.

Nilsson, Ingemar (1989) »Einar Tegen och tidig svensk sociologi», i Nybom T. (red.) *Universitet och samhälle*, Tidens förlag, Borgå.

Nilsson, Jan-Olof (1994) *Alva Myrdal – en virvel i den moderna strömmen*, Symposium, Stockholm/Stehag.

Nyström, Per (1989) *Historia och biografi*, Arkiv förlag, Lund.

Oredsson, Sverker (1996) *Lunds universitet under andra världskriget*, Lunds universitetshistoriska sällskap, Lund.

Pfannenstill, Bertil (1937) »Durkheims sociologiska principer», *Statsvetenskaplig tidskrift*, 2, årg.40, s. 97–114.

Segerstedt, Torgny T. (1938) *Verklighet och värde – inledning till en socialpsykologisk värdeteori*, Gleerup, Lund.

Skoglund, Crister (1991) *Vita mössor under röda fanor*, Almqvist & Wiksell, Stockholm.

Svensson, Anna (1995) *Nöden – en shtetl i Lund*, Föreningen Gamla Lund årsskrift 77, Lund.

Tegen, Einar (1935) *De personliga värdena hos Meinong*, Lunds universitets årsskrift. N.F. Avd 1. Bd 31. Nr 2. Lund.

Den svenska familjen studeras vetenskapligt, osignerad artikel, Svenska Dagbladet 6/12 1936.

Ny förening bildad i Lund, notis, Sydsvenska Dagbladet Snällposten 31/10 1936.

Studentkatalogen för Lunds universitet, 1926–1940.

ANNA OLSSON

EN NY SOCIOLOGI

Om inrättandet av sociologi som självständigt
akademiskt ämne i Sverige 1947

I slutet av 1946 presenterade en statlig kommitté under namnet Socialvetenskapliga forskningskommittén en utredning med titeln *Betänkande angående socialvetenskapens ställning vid universitet och högskolor* (SOU 1946:74). I denna utredning föreslogs en kraftig utbyggnad av de socialvetenskapliga ämnena vid universitet och högskolor. Förslaget innebar att antalet professurer i befintliga samhällsvetenskapliga ämnen som nationalekonomi, statskunskap och statistik skulle utökas samt att nya professurer skulle inrättas i sociologi, kulturgeografi och ekonomisk historia.¹ Den påföljande regeringspropositionen (1947:272) antogs av riksdagen i enlighet med utredningens förslag. Därmed inrättades den första självständiga professuren i sociologi i Sverige.

När man läser utredningen framstår enigheten inom kommittén som mycket stor. Många förslag presenteras med en självklarhet som för en läsare 50 år senare är förvånande. I synnerhet gäller detta sociologin. Utredningen ger en bild av ett oundgängligt behov av sociologi och det framställs som nästan självklart hur denna sociologi ska se ut. Fanns någon annan inställning till sociologi än den som Socialvetenskapliga forskningskommittén visade? Föregicks denna manifestation av enighet av någon debatt om socialvetenskap och sociologi?

¹ Beteckningarna socialvetenskap och samhällsvetenskap användes med ett icke definierat, ofta liktydigt innehåll. Så gör också jag, men i huvudsak gäller dessa begrepp de här uppräknade disciplinerna.

Svaret är ja. En intensiv debatt, vari Socialvetenskapliga forskningskommitténs utredning var en del, föregick det svenska inrättandet av sociologiämnet. Syftet med denna artikel är att redogöra för debatten samt att placera in den i det samtida samhället, 1930- och 1940-talens Sverige. Jag vill visa på föreställningar och idéer som ledde till sociologins etablering som självständigt universitetsämne. Först beskriver jag en diskussion som initierades i 1940-talets början om behovet av kunskap om det moderna samhället. Diskussionen fördes i dagspressen, vetenskapliga tidskrifter samt i riksdagen och frågan behandlades därefter i ett antal offentliga utredningar. Jag diskuterar varför en efterfrågan på sådan kunskap dök upp just vid denna tid och visar hur inrättande av lärostolar i sociologi föreslogs som frågans lösning. Sedan behandlas hur olika intressenter såg på ämnet, till vad sociologin skulle användas samt hur den skulle se ut.

Jag diskuterar hur en teoretisk sociologi med syntetiserande ambitioner kom att ställas mot en empirisk och kvantitativ sociologi med ambitionen att vara modern och vetenskaplig. Min tes är att det vid etableringen av sociologi som självständig akademisk disciplin var viktigt att framstå som just ny och modern. Därför var det också viktigt att en existerande samhällsforskning och samhällsfilosofi definierades som något annat, något som den nya sociologin kunde brytas mot.

Forskning om det samtida samhället

I slutet av 1941 förde Herbert Tingsten i *Dagens Nyheter* fram ett resonemang som kom att få en utomordentligt stor spridning. Han noterade som en brist i svenskt akademiskt liv att studier och forskning så sällan ägnades åt det samtida samhället. Det fanns inget ämne »samhällslära» och angränsande ämnen som historia, statskunskap, statistik, praktisk filosofi och nationalekonomi ägnade sig knappt alls åt det moderna samhället och dess problem. Framför allt var det forskning om folkrörelserna som Tingsten saknade.

I januari 1943 lades två likalydande motioner fram i riksdagens båda kammare »angående utredning av en förstärkning av akademisk forskning och undervisning rörande samtida svenska sam-

hällsförhållanden» (MFK 1943:144 och MAK 1943:224). Motionärerna påpekade i ett resonemang, mycket likartat Tingstens, att den nutida svenska samhällsutvecklingen inte var föremål för forskning och undervisning vid universitet och högskolor. Vissa frågor behandlades av befintliga ämnen som nationalekonomi, statskunskap och praktisk filosofi men ingen samlad behandling av samtida samhällsförhållanden fanns. Även här var det framför allt de stora folkrörelserna som ansågs bristfälligt undersökta. Att ungefär halva svenska folket beräknades vara anslutna till skilda folkrörelser fördes fram som motivering för behovet av utforskning. Dessutom behandlades alla stora samhällsproblemen i folkrörelserna och de var en viktig del av folkets medborgerliga fostran. »Ett studium av folkrörelserna blir till väsentlig del detsamma som ett studium av det moderna svenska samhället och dess viktigaste problem.»

Motionen behandlades i första tillfälliga utskottet där man inhämtade yttranden från universitetskanslern samt från Landsorganisationen i Sverige, Samverkande bildningsförbunden och Sveriges nykterhetsvänners landsförbund.² Samtliga var överens om att forskning om det samtida samhället behövdes men saknades och samtliga förordade den utredning som motionärerna föreslagit. Man var också tämligen överens om vad som skulle lösa problemet: sociologi.

Universitetskanslern hade inhämtat yttranden från de humanistiska sektionerna av filosofiska fakulteterna vid universiteten i Lund och Uppsala, den humanistiska avdelningen vid Stockholms högskola och Göteborgs högskolas lärarråd och framförde för egen del att den nuvarande universitetsorganisationen inte gav tillräcklig möjlighet till studiet av det nutida samhällslivet. Folkrörelserna borde dock inte ensamma vara föremål för en professur. I stället borde i första hand akademiska lärarbefattningar i sociologi inrättas.³

² Frikyrkliga samarbetskommittén hade också beretts tillfälle att yttra sig men svarade inte.

³ AK första tillfälliga utskotts utlåtande 1943:7. FK första tillfälliga utskotts utlåtande 1943:4 är likalydande.

Humanistiska sektionen i Lund menade att inrättandet av en professur i sociologi skulle vara glädjande. På så sätt skulle det gemensamma för folkrörelserna bli behandlat medan det speciella för respektive rörelse redan hade möjlighet att beaktas i existerande discipliner. Uppsala framhöll att de samtida svenska samhällsförhållandena var ett innehållsligt obestämt område, men att en professur i sociologi skulle kunna inbegripa folkrörelserna. Även inrättandet av ett specialinstitut för samhällsforskning kunde vara en väg och borde diskuteras.

Stockholms högskola krävde en plats för den grundläggande disciplinen sociologi och menade att folkrörelserna endast är en mindre del i ett större vetenskapligt sammanhang. »Att skapa en fristående undervisning rörande folkrörelserna vore liktydigt med att upprätta en lärostol i modern politisk historia.» Detta tyckte man var ett alltför begränsat område. Också Göteborgs högskola tyckte att folkrörelsernas behandling skulle kunna tillgodoses genom upprättande av akademiska lärostolar i sociologi.

Samverkande bildningsförbundens styrelse tänkte sig också att behandlingen av folkrörelserna skulle kunna ingå i sociologins ämnesområde och föreslog inrättandet av en lärostol. LO förespråkade en utbyggnad av den akademiska organisationen med speciella lärostolar i modern samhällskunskap. I ämnesområdet måste folkrörelserna ha en central plats. Nykterhetsvännerna förordade ett nytt lärofack i vilket socialpsykologin och sociologin skulle sammanslås. Man framhöll också vikten av forskning rörande alkoholproblemet. Den i och för sig intressanta sociologiska undersökningen av folkrörelserna som särpräglad social grupp måste stå tillbaka för den ännu viktigare forskningsuppgiften »att blottlägga orsakerna till armod och arbetslöshet, dryckenskap och krig.»

Utskottet konstaterade samstämmigheten i yttrandena om behovet av en utredning samt att de flesta föreslog lärostolar i sociologi. Man erinrade om att en sådan redan tillsatts om den högre socialvetenskapliga utbildningens ordnande och föreslog som en möjlighet att utredningens direktiv kunde vidgas till att även omfatta dessa frågor.

Slutligen föreslogs att riksdagen skulle anhålla om »utredning på vad sätt en förstärkning av akademisk forskning och undervisning

rörande samtida svenska samhällsförhållanden, i synnerhet de svenska folkrörelserna, lämpligen kan åstadkommas.»⁴ Lite märkligt kan det tyckas att ordet sociologi inte nämndes i detta förslag med tanke på remissinstansernas inställning. I maj 1943 antog riksdagen en skrivelse med den föreslagna lydelsen.

Detta ärende vandrade sedan genom utredningsväsendet under de följande åren. Som nämnts pågick en utredning gällande socialpolitisk utbildning och dit, till Socialutbildningssakkunniga, hänvisades ärendet först.⁵ När Socialvetenskapliga forskningskommittén tillsattes hösten 1945 sades i direktiven att kommittén skulle invänta Socialutbildningssakkunnigas förslag i sociologifrågan. Emellertid överlämnades hela ärendet i stället direkt till Socialvetenskapliga forskningskommittén i april 1946. Socialutbildningssakkunniga hade arbetat med ärendet, vilket framgår av ett åttasidigt dokument kallat *P.M. till Socialutbildningssakkunniga. Forskning och undervisning rörande samtida svenska samhällsförhållanden* som återfinns bland Riksarkivets material från Socialvetenskapliga forskningskommittén.⁶ Denna skrift behandlar sociologins karaktär samt ger en internationell lägesbeskrivning och detaljerade och motiverade förslag till hur en sociologisk forskning skulle organiseras i Sverige. Socialvetenskapliga forskningskommittén nämner inte detta dokument någonstans i sin utredning men arbetade vidare på sociologifrågan där resultatet som bekant blev inrättandet av en professur.

En annan tråd bakåt från det nystan som Socialvetenskapliga forskningskommittén utgör gäller universitetens och forskningens organisation. Sociologi var inte ett helt nytt ämne i den högre utbildningen. Sedan 1903 fanns en professur i nationalekonomi och sociologi vid Göteborgs högskola och dess första innehavare var Gustav Steffen som hade en omfattande sociologisk produktion. Sedan 1929 innehades professuren av Gustaf Åkerman vars verk-

⁴ Detta citat, såväl som de två föregående, är hämtat från utskottens utlåtande.

⁵ Socialutbildningssakkunniga avlämnade två utredningar SOU 1944:29 och SOU 1946:30.

⁶ RA, yngre kommittéarkivet 904:1, *P.M. till Socialutbildningssakkunniga. Forskning och undervisning rörande samtida svenska samhällsförhållanden* (nr 17).

samhet främst var nationalekonomisk. I övrigt var det praktisk filosofi som härbärgerade de samhällsfilosofiska teorierna, sociologin, och det är här vi finner det organisatoriska ursprunget inom universiteten.

1937 avslutade dåvarande universitetsberedningen sitt arbete som pågått sedan 1933 genom att lämna ifrån sig *Utredning i fråga om universitetens verksamhet och organisation* (SOU 1937:36). Där behandlas enskilda samhällsvetenskaper, men någon tanke på att samhällsvetenskaper eller socialvetenskaper skulle kunna anses som en speciell grupp eller avdelning kan inte skönjas. Statskunskap och statistik tillhörde av tradition den humanistiska avdelningen av filosofisk fakultet, geografi tillhörde både humanistisk och matematisk-naturvetenskaplig sektion medan nationalekonomi tillhörde juridisk fakultet.⁷ Professuren i nationalekonomi och sociologi vid Göteborgs högskola, som Gustav Steffen haft, omnämndes i utredningen men kommenterades inte på något sätt.

En delning av filosofisk fakultet, som då bestod av alla teoretiska läroämnena, diskuterades och man jämförde med norska och danska förhållanden. I Norge fanns en historisk-filosofisk och en matematisk-naturvetenskaplig fakultet sedan 1860. I Danmark var beteckningarna sedan 1850 filosofisk fakultet och matematisk-naturvetenskaplig fakultet. Beredningen tyckte nu att tiden var mogen för en delning av filosofisk fakultet även i Sverige till en humanistisk och en matematisk-naturvetenskaplig fakultet. Man ifrågasatte om inte även dessa två nybildade fakulteter skulle bli alltför omfattrika och föreslog en ytterligare uppdelning i sektioner: »En dylik uppdelning skulle exempelvis kunna äga rum på sådant sätt, att den humanistiska fakulteten omfattade en historisk-filosofisk och en språklig sektion samt den matematisk-naturvetenskapliga fakulteten en matematisk-fysisk-kemisk och en biologisk sektion» (SOU 1937:36;II).

⁷ Vid högskolorna var fallet något annorlunda i fråga om nationalekonomi. Vid Göteborgs högskola t.ex. räknades nationalekonomi och sociologi till humanistiska avdelningen medan Stockholms högskola hade två professurer i ämnet: Gösta Bagges professur i nationalekonomi och socialpolitik räknades som humanistisk och Gunnar Myrdals professur i nationalekonomi med finansvetenskap sorterade under stats- och rättsvetenskapliga avdelningen.

Det framstår som uppenbart att man över huvud taget inte funderade över social- eller samhällsvetenskaper som något skilt från andra humanvetenskaper.

Ett annat förslag som beredningen framförde var att de två professurerna i filosofi skulle slås samman till en vid universiteten i både Lund och Uppsala. Detta motiverades med att för praktisk filosofi krävdes kunskaper i teoretisk filosofi. Många utövare hade också förklarats kompetenta till professurer i bägge ämnena och vad gällde undervisning kunde inte någon klar boskillnad göras. Dessutom behövdes ofta kunskapsstoff ifrån bägge ämnena i filosofisk ämbetsexamen och i statsvetenskaplig examen men två filosofiska betyg tycktes vara onödigt mycket.

Förslaget gick dock inte igenom. Protesterna blev skarpa framför allt från universiteten. I remissyttrandet från humanistiska sektionen av filosofiska fakulteten i Uppsala skrev man att den praktiska filosofin hade ett stort och viktigt område att bevaka, nämligen sociologin.⁸ Sociologin borde snarast på grund av sitt omfång och sin betydelse få en egen lärostol men kunde till en början kombineras med praktisk filosofi till dess »föremålet för densamma blir bestämdare och dess avgränsning mot de empiriska socialvetenskaperna tydligare». Här tycks avgränsningen mot de empiriska socialvetenskaperna vara den förmodat problematiska, en gränsdragning som knappast alls diskuterades längre fram.

Riksdagsbeslutet blev att båda filosofiprofessurerna skulle behållas medan inget beslut togs i frågan om en delning av filosofisk fakultet. I skrivelsen markeras:

I samband härmed ville Riksdagen i likhet med departementschefen framhålla angelägenheten av att den filosofiska forskningen orienterade sig åt de sociologiska problemen. Det synes sålunda lämpligt att ämnesområdet för en av de båda filosofiprofessurerna gäves en väsentligen sociologisk inriktning.

I Uppsala hade den efter Axel Hägerström vakanta professuren i praktisk filosofi varit obesatt under den tid som universitetsberedningen arbetade och uppehållits av t.f. professor docent Harry Meurling. Förslaget att sammanslå de båda professurerna var inte

⁸ Riksdagstrycket, Riksdagens skrivelse 1938:417.

oväntat. När så detta förslag inte antogs utlystes professuren i praktisk filosofi genast. Den som fick tjänsten blev Torgny T. Segerstedt som sedermera kom att vara en viktig aktör under hela 1940-talet i frågan om såväl sociologins metod och ämnesområde som införandet av en självständig professur i ämnet. Han kom också att bli den som besatte den första sociologiprofessuren. Att just han fick denna professur var emellertid enligt Svante Nordin (1984:72) inte alls självklart:

Ledigförklarandet ägde rum i juni och ansökningstiden gick ut i augusti. De flesta som tänkt söka såsom Petzäll, Marc-Wogau, Åkeson, Oxenstierna och Hedenius vistades då på olika semesterorter och upptäckte aldrig sitt tillfälle innan det var för sent. Till allmän förvåning fick tjänsten på det viset bara tre sökande: Meurling, Segerstedt och Logren. Meurling betraktades allmänt som Hägerströms naturlige efterträdare men dog innan ärendet hade hunnit behandlas. Logren hade då ännu inte disputerat och inlämnade inga specimina. I detta läge beslöts om kallelse av Segerstedt. Segerstedt blev på så vis professor i praktisk filosofi i Uppsala genom en sorts *walk-over*, en stillsam början på vad som skulle bli en lysande karriär i Uppsalaakademins tjänst.

Segerstedt har berättat om kampen att få behålla båda filosofiprofessurerna och om hans möte med dåvarande ecklesiastikminister Artur Engberg i Ystad 1937 (Segerstedt, 1983). En konstutställning skulle invigas av Engberg och Segerstedt var där för att skriva ett reportage för Göteborgs Handelstidning. På hemvägen hade de sällskap i bil till Malmö och Engberg var i tidsnöd inför Stockholms-tågets avgång. Segerstedt rusade in på perrongen och hejdade stinsen så att statsrådet hann med. Under resan hade Segerstedt tillfälle att uttrycka sitt missnöje med att hans framtida professurer var hotade. Engberg, som själv läst filosofi för Axel Hägerström, lovade att föreslå att båda professurerna skulle behållas. Enligt denna anekdot gjorde Engberg förslaget mer tilltalande för riksdagsledamöterna genom att förorda den sociologiska inriktningen på den ena professuren. Betydelsen av händelsen kan förstås diskuteras men intressant är tolkningen att sociologiinriktningen skulle vara mer attraktiv i riksdagen än ren filosofi. Intresset för sociologi var alltså redan tio år före inrättandet stort.

En genomgång av den nordiska filosofiska facktidskriften *Theoria* (1935–1948) visar att sociologi förekom i en artikelrubrik första gången 1940. Då är det den danske sociologen Svend Ranulf som diskuterar »Two types of Sociology». Från 1942 innehåller nästan varje nummer någon artikel om sociologi, mycket förvisso beroende på en utdragen debatt mellan Ranulf och Bertil Pfannenstill från Lund.

Vi finner också i andra tidskrifter och inom andra akademiska discipliner ett ökat intresse för sociologi. I *Svensk Tidskrift* publicerades 1942 en artikel med titeln »En forskningsuppgift», skriven av Carl Arvid Hessler, docent i statskunskap i Göteborg. Forskningsuppgiften som efterfrågades var en studie av statsexpansionen i ett större sammanhang. Det var en väsentlig uppgift för statsvetenskapen, menade Hessler, att »sätta in staten i ett stort sociologiskt sammanhang». Detta göres helst genom användandet av social och politisk statistik som kan ge kunskap om föreställningar, intressen, idéer, dispositioner och traditioner som bestämmer det politiska handlandet.

Statsvetenskapen hade hittills främst ägnat sig åt institutionerna; regering, riksdag, partier och andra organ för statens verksamhet. Dessa organ var dock, menade Hessler, skapade och fyllda av »klart fixerbara sociala krafter». Statsvetenskapens frågeställningar borde vidgas till att omfatta sociologiska frågeställningar som: Vad har staten utträttat på olika områden av samhälls- och kulturlivet? Vilka är de sociala grupper som genomdrivit den gigantiska statsexpansionen? Hur ser de sociala gruppernas idéer och intressen ut, hur har debatterna förts i riksförsamlingarna? Sammanfattningsvis skrev Hessler att statskunskapen borde dra upp huvudlinjerna i statsexpansionens förlopp eller »åtminstone skriva vissa centrala scener i detta väldiga drama». Han avslutade artikeln med:

Kanske skall man anse att den här skisserade linjen till en del löper utanför statsvetenskapens gränser. Men uteslutet är väl inte att man på den vägen finner fruktbara perspektiv. Staten hör hemma även i ett sociologiskt sammanhang, som är större än det författningpolitiska. Staten har relationer till och får sin karaktär bestämd av djupt betydelsefulla sociala och kulturella realiteter. Man får ingen riktigt hel och sann bild av ett lands statsliv, så länge man endast

har ögonen fästade på dess institutioner och på vad som där utspelas av konstitutionell vikt. Något mera måste till. Man måste lära känna även de krafter, de intressen, som arbeta i institutionerna, och arten av den statliga verksamhet, som arbetet utlöser. (Hessler 1942:173)

Också Herbert Tingsten framhävde de sociologiska frågeställningarnas värde för statsvetenskapen i antologin *Vetenskap av i dag: framlagd av svenska forskare* (1940).⁹ Med hjälp av statistik kan man nå större exakthet i skildringen av politiska företeelser och »söka belysande korrelationer mellan detta handlande och andra mer eller mindre exakt mätbara faktorer». Här föreslogs alltså något som ansågs nytt och väsentligt och som benämndes sociologiska frågeställningar att användas inom statsvetenskapen. Redan i sin installationsföreläsning 1935 framhöll Tingsten att politisk idéhistoria och politisk sociologi borde odlas mer inom statsvetenskapen. Vikten av att föra in sociologin i andra ämnen framhävdes också av Gunnar Myrdal i en artikel i *Ekonomisk tidskrift* 1944. Sociologisk inriktning borde användas, enligt Myrdal, på forskning inom många andra discipliner, t.ex. historia, statskunskap och juridik.

Varför denna efterfrågan?

Vi har sett hur universitetsberedningen 1937 förhöll sig ganska ointresserad till både samhällsvetenskap och sociologi. Strax efteråt intensifierades debatten, kanske till viss del utlöst av beredningens förslag att dra in vissa filosofiprofessurer. Vi har också sett hur såväl representanter för universitet, fackföreningar och studieförbund som enskilda debattörer framhöll behovet av kunskap om det moderna samhället och hur denna kunskap av många identifierades som sociologi. På 1940-talet synes denna övertygelse ha varit allmänt spridd. I flera statliga utredningar kommenterades behovet av sociologi. I utredningsuppdraget till SOU 1944:19 *Om inrättande av ett samhällsvetenskapligt forskningsråd* motiveras sociologin och samhällsvetenskapen på följande sätt:

⁹ Boken är en samling fristående uppsatser skrivna av representanter för skilda vetenskaper, såväl humanistiska som naturvetenskapliga. Någon speciell avdelning social- eller samhällsvetenskaper finns inte.

Med hänsyn till de genomgripande förändringar i samhällets byggnad vilka inträtt under de senaste årtiondena och som kunna väntas fortsätta i ökad omfattning under efterkrigstiden, måste det samhällsvetenskapliga arbetet bli av stigande betydelse för det allmänna. [...] En i många hänseenden grundläggande uppgift har vidare den moderna deskriptiva sociologien. Studier av olika samhällsgruppers organisation och handlingsvanor i skilda lägen böra kunna ge värdefulla anvisningar för lagstiftningens och samhällsinstitutionernas utformning; att dylika i så ringa utsträckning ännu ha förekommit hos oss utgör en brist i svensk samhällsvetenskap. (SOU 1944:19;6)

Samhällsvetenskapen har alltså en stigande betydelse för »det allmänna», vilket för sociologins del innebär att ge »värdefulla anvisningar för lagstiftningens och samhällsinstitutionernas utformning». Samhällsvetenskapen ses i stort som en objektiv producent av kunskap om samhället, men kunskapen ska användas av det allmänna, främst staten. Också i utredningstexten framhålls i första hand statens behov som samhällsvetenskapens legitimitet. Detta behov har ökat därför att statsverksamheten brett ut sig över områden där den på 1800-talet knappt fanns. Statsingripanden har gällt »otillräckligt undersökta företeelser» och ett »fördjupat studium av dessa ingripandens följder» har till stor del saknats: »Om statens uppgifter skola förbliva lika omfattande som de varit under den senaste generationen, kommer behovet av vidgad samhällsvetenskaplig forskning oavvisligt att göra sig gällande icke minst ur statens synpunkt» (SOU 1944:19;9).

Statens behov nämns först och framstår som de viktigaste, sedan nämns i allmänna ordalag samhällsvetenskapernas betydelse för »de i vårt land särskilt talrika enskilda organisationerna» och för privata affärsföretag samt för »den allmänna medborgerliga bildningen i ett demokratiskt land».

1945 års universitetsberedning avstod från att behandla samhällsvetenskaperna, eftersom Socialvetenskapliga forskningskommittén tillsatts för en särskild utredning om dessa, men skriver:

Universitetsberedningen förutsätter, att ämnet sociologi samtidigt med att dessa förslag förverkligas, erhåller en självständig ställning som examensämne med egna lärare och institutioner. Det stora be-

hovet i vårt land av sociologisk forskning och undervisning torde ligga i öppen dag. (SOU 1946:81;73)

Socialutbildningssakkunniga vill inte ta ett beslut att sociologin obligatoriskt ska ingå i statsvetenskaplig examen eftersom dess ställning ännu är under utredning, men man ser ett behov av sociologisk kunskap inom statsförvaltningen.¹⁰

Behovet av samhällsvetenskap beskrivs i SOU 1946:74 *Betänkande angående socialvetenskapens ställning vid universitet och högskolor* lite mer utförligt. Man börjar med en internationell jämförelse som visar att den svenska akademiska samhällsvetenskapen relativt sett är mycket bristfällig. Detta gäller samhällsvetenskaplig *grundforskning*. Man konstaterar att mycken målforskning har genomförts inom det offentliga utredningsväsendet, ämbetsverken och privata utredningsorgan. Målforskningen har expanderat våldsamt under de senaste decennierna men inte grundforskningen.

Denna expansion är naturlig med hänsyn till att behovet av tillämpningsforskning i det enskilda fallet alltid kommer att framstå såsom mest aktuellt och trängande. Men det är också uppenbart, att ett dylikt förhållande på längre sikt är otillfredsställande och att med det intima samband som råder mellan grundforskning och målforskning även den sistnämnda blir lidande härav. (SOU 1946:74;19)

Också i denna utredning framförs statens kunskapsbehov som ett skäl. Statens och kommunernas verksamhet har vuxit, det allmänna har pålagts fler uppgifter. De privata och frivilliga sammanslutningarna »utgör numera ett utomordentligt viktigt led i samhällsbyggnaden». Varför har det då blivit så? Jo, »de tekniska framstegen har gjort människorna mer beroende av varandra och bringat dem närmare samman.» Man framlägger här således ett extra motiv till varför ett ökat samhällsvetenskapligt intresse behövs: »Med tanke på den roll som den tekniskt naturvetenskapliga forskningen här-

¹⁰ Detta förklaras i en lite otymplig mening i SOU 1946:30, s 44: »En viss förtrogenhet med sociologiens arbetsmetoder och med nutida svenska samhällsförhållanden utöver vad som kan vinnas inom ämnena nationalekonomi och statskunskap synes emellertid böra krävas av de studerande på ifrågakommande område, detta såväl ur synpunkten av att utredningar av i viss mån sociologisk typ kunna ifrågakomma inom förvaltningen som även med tanke på examens allmänna bildningsvärde.»

vid spelat, skulle det kunna sägas, att just naturvetenskapernas kraftiga expansion kommit att aktualisera kraven på en förstärkt samhällsvetenskaplig forskning» (SOU 1946:74;19).

Detta kan ses som en tydlig vilja att koppla behovet av samhällsvetenskap till den högt ansedda naturvetenskapliga forskningen. Man tar också upp behovet av samhällskunskap hos vissa yrkesgrupper. De åtgärder som stat, kommun, företag och organisationer vidtar måste bygga på ingående undersökningar eftersom samhället har blivit så komplicerat och de som handhar dessa frågor måste ha en »socialvetenskaplig specialutbildning».

Slutligen berör man samhällsvetenskap i samband med demokratin. Dels är demokrati en nödvändighet för en fri samhällsvetenskaplig forskning och en politisk diktatur har en förödande inverkan på särskilt samhällsvetenskapen. Dels menar man att samhällsvetenskap är en förutsättning för demokrati, en fri debatt kräver samhällsvetenskapliga kunskaper hos de deltagande. På så sätt måste ett utökat samhällskunnande ses som »ett led i förverkligandet av folkstyrelsens principer».

Denna övertygelse om statens och samhällets behov av sociologi och samhällsvetenskap växte fram i en tid då ingen tvekan längre rådde om att Sverige var ett industrialiserat samhälle. Under 1930-talet hade den kulturella strömning som utgick från Stockholmsutställningen 1930 också fastställt *önskvärdheten* av det moderna, industrialiserade samhället. Det tidigare, agrara samhället framställdes som ett samhälle där människor levde enligt gamla omoderna, ineffektiva och icke rationella traditioner. Den nya tiden skulle vara det rationella och hygieniska livets tid, gamla artefakter, vars värde endast var nostalgiskt, skulle bytas ut mot funktionella och framstegen skulle komma i takt med att människorna lärde sig att leva modernt (bl.a. Larsson 1994).

Radikala debattörer, med makarna Myrdal i spetsen, framhöll också vikten av att samhällets politiker och beslutsfattare måste ha kunskaper om hur samhället ser ut och om vad som styr människors handlande. För att samhället ska kunna styras på ett förnuftigt och rationellt sätt måste följderna av de beslut som tas vara kända. Rationella beslut måste baseras på en vetenskaplig kunskap om samhällets och det socialas samband. Just kravet på vetenskap-

lighet kan sägas karaktärisera den sociala ingenjör som Myrdals efterfrågade. Med vetenskapens hjälp skulle beslut kunna tas, liksom av en ingenjör, med full kännedom om det kommande resultatet (bl.a. Hirdman 1989).

Under 1930-talet etablerades också en planhushållningsideologi med grund i ett planmässigt ordnande av den ekonomiska produktionen. Ideologins ursprung var den socialdemokratiska politiken mot arbetslösheten byggd på keynesianska idéer om en utökad statlig inblandning i ekonomin under lågkonjunktur. Under 1930-talets gång och genom den lyckade krisbekämpningen kom fler och fler grupper i samhället att omfatta denna inställning. Det tidigare hårda motståndet från borgerligt håll mjukades upp och bland näringslivets representanter harmonierade denna ideologi med det ökade statliga stöd som man ansåg att svenskt näringsliv var i behov av (bl.a. Lewin 1967; 1970). Från näringslivet krävdes att staten skulle satsa pengar i teknisk och naturvetenskaplig forskning som industrin för sin utveckling var beroende av. Starka krafter bakom namn som Wigforss och Erlander stödde detta krav i den socialdemokratiska regeringen. Forskningen sågs som en utvecklingskraft som borde ställas i samhällets tjänst. Därigenom måste det vara staten som har ansvaret för att Sverige inte halkar efter andra länder i den vetenskapliga utvecklingen. I första hand tänkte man sig att teknisk och naturvetenskaplig forskning skulle öka industrins effektivitet, men det låg inte långt borta att föreställa sig att samhällsforskning skulle öka samhällets effektivitet. Under krigsåren förstärktes övertygelsen att forskningen var en betydande nationell konkurrensfaktor. En tanke som fick stor spridning var att de nationer som vunnit andra världskriget hade gjort det på grund av sitt försprång inom naturvetenskaplig forskning.

Som en följd av planeringssträvandena och den ökade status som forskningen erhöll förändrades villkoren för universitetens arbete radikalt under 1940-talet. En medveten forskningspolitik etablerades och modellen för anslagsgivning plockades från England, Tyskland och USA i form av forskningsråd (bl.a. Fridjonsdottir 1983). Utredningar tillsattes för att utreda forskningsrådsidén för olika områden av vetenskaplig forskning och det först inrättade blev det tekniska forskningsrådet 1942.

I november 1943 beslutade Gösta Bagge, som då var ecklesiastikminister, att tillkalla en grupp sakkunniga för att utreda samt lämna förslag i frågan om ett samhällsvetenskapligt forskningsråd. Utredningen leddes av Eli Heckscher och var klar några månader senare (SOU 1944:19). I den förordades ett inrättande av ett samhällsvetenskapligt forskningsråd med två huvuduppgifter. Det skulle ombesörja statens anslagsfördelning till samhällsvetenskaplig forskning samt arbeta med samhällsforskningens samordning. I det följande remissförfarandet fick förslaget hård kritik främst från universitetskanslern som befarade att ett råd skulle kunna hota forskningens frihet. Dessutom ifrågasattes om ett dyrt råd verkligen var nödvändigt. Borde inte pengarna i stället läggas på en förstärkning inom befintlig organisation? Socialvetenskapens hela situation borde utredas och frågan om ett forskningsråd borde vila tills vidare.

Ecklesiastikdepartementet gick helt på universitetskanslerns linje och de sakkunnigas förslag ledde inte till någon proposition, detta trots att den nye ecklesiastikministern Georg Andréén varit deltagande i sakkunniggruppen. När han sammankallade 1945 års universitetsberedning förklarade han sin avsikt att sammankalla en ny grupp för en särskild utredning om socialvetenskapernas ställning överlag samt för en översyn av förslaget om ett samhällsvetenskapligt forskningsråd. Andréén lämnade regeringen under sommaren, och efterträddes av Tage Erlander som dock gick på samma linje. Han tillkallade Socialvetenskapliga forskningskommittén hösten 1945. Denna nya utredning var betydligt större och mer genomarbetad och som vi redan känner till presenterades resultatet i slutet av 1946 (SOU 1946:74).

Även i denna utredning föreslogs ett inrättande av ett samhällsvetenskapligt forskningsråd, denna gång även inbegripen rättsvetenskapen. I jämförelse med det äldre förslaget hade också rådets uppgift att ta initiativ till ny forskning tonats ner. Denna gång var remissinstanserna mer positiva och i propositionen 1947 följdes Socialvetenskapliga forskningskommitténs förslag att inrätta ett samhällsvetenskapligt forskningsråd. Dock var de juridiska remissinstanserna emot att kopplas ihop med samhällsvetenskapen på detta sätt, vilket fick till följd att rättsvetenskapen inte ingick i första

upplagan av forskningsrådet utan införlivades först 1954. Ett helt eget råd för rättsvetenskaperna kom aldrig till stånd.

Hur kunde det komma sig att förslaget om ett samhällsvetenskapligt forskningsråd gick igenom 1947 men inte 1944? Kanske berodde det på att forskningsråd inom flera andra ämnesområden hunnit inrättats. Det redan nämnda tekniska forskningsrådet hade fått sällskap av Medicinska forskningsrådet och Jordbrukets forskningsråd 1945 samt Naturvetenskapliga forskningsrådet 1946. Detta var också Socialvetenskapliga forskningskommitténs huvudargument för ett inrättande. Risken för en inskränkning i forskningens frihet trodde man inte skulle vara överhängande eftersom de vetenskapliga representanterna, enligt det förslag till rådets sammansättning som framfördes, skulle vara i majoritet. Man var dock inte helt enig inom kommittén vad gällde rådets sammansättning och Gustaf Åkerman framförde som reservant ett förslag som var mer likt den gamla utredningens ifråga om hur de vetenskapliga representanterna skulle utses. Många remissinstanser höll med Åkerman och departementschefen (då Josef Weijne) följde detta förslag. I 1947 års proposition hade därför de vetenskapliga representanterna relativt sett en något svagare position i rådet än i 1944 års utredning, vilket denna gång förordades även av universitetskanslern!

En utvidgad koppling mellan vetenskap och politik kunde ses både som önskvärd och som farlig. Man hade sett skrämmande exempel på totalitära samhällen under kriget, där människan syntes ha tappat bort de demokratiska idealen, och ville från politiskt håll försäkra sig om att detta inte skulle kunna hända i Sverige (Hirdman 1989:179). 1944 års utredning pekade också på riskerna med politikens inblandning i vetenskapen: »Även om organisationen av en sådan stat som den svenska hittills har hållit dessa faror på avstånd, äro de utländska erfarenheterna på området så skrämmande, att allt måste göras för att hindra motsvarande tendenser hos oss» (SOU 1944:19;18).

Denna försäkran hindrade dock inte att kritik framfördes mot förslaget om inrättande av forskningsrådet just på denna punkt. Hugo Oswald (1945) skrädder inte orden: »Rådsinstitutionen, som nu är så populär inom vissa kretsar, är i själva verket, så snart den

skall ha uppgiften att samordna, ett utslag av en av nazistiska tankegångar påverkad ideologi».

Tron på samhällsvetenskapens betydelsefulla roll kan ha förstärkts och blivit mer allmänt accepterad 1946 än 1944, vilket kan ha bidragit till att samhällsvetenskapliga forskningsrådet nu tillkom. Gösta Bagge menade dock redan 1945, efter sitt avhopp från politiken och återvändande till sin professur i nationalekonomi, att det fanns annat än saksäl som hejdade forskningsrådsidén 1944:

Att ett sådant råd skulle, som man på sina håll velat göra gällande, kunna innebära något hot mot den akademiska friheten förefaller mig vara ett barnsligt sätt att söka komma åt ett ur andra synpunkter kanske misshagligt förslag. Den väsentliga orsaken varför kommittéförslaget inte befanns kunna läggas till grund för ärendets vidare behandling var i själva verket, att kommittén 'anteciperat' den på sistone så moderna uppfattningen, att ett kommittébetänkande i den nuvarande politiska hurtfriskhetens tecken icke bör tyngas av utredningar. Exemplet visar bl.a. att man inte alltid skyndar på ett ärendes fortgång genom en sådan utredningsteknik. (Bagge 1945:532)

Den tidigare utredningen var, som tidigare nämnts, snabbt åstadkommen och ger inte ett intryck av att vara särskilt väl genomarbetad. Som stöd för Bagges kritik kan också nämnas att det som universitetskanslern i sitt remissyttrande på första utredningen befarade, att samhällsforskningen skulle förlora sin autonomi gentemot staten och att forskningens frihet skulle bli lidande, verkade framstå som ett mindre problem i remissomgången efter nästa utredning.

Den senare utredningen innehöll också förslag om en omfattande förstärkning av basorganisationen vid universiteten, vilket inte den tidigare gjorde. Från universitetens sida uppfattades bristande anslag som det stora problemet och ett förslag på ett förändrat anslagssystem utan någon speciell ekonomisk förstärkning vann inte någon anslutning.¹¹

¹¹ Intervju med Torgny T. Segerstedt 960611.

Vad var sociologi?

Vi har noterat hur behovet av kunskap om det moderna samhället enligt många kunde tillgodoses av sociologi och hur flera statliga utredningar under 1940-talet framhöll ämnets betydelse. Vi har också behandlat debatten om ett samhällsvetenskapligt forskningsråd och konstaterat att efter den andra utredningen i frågan var motståndet borta och rådet inrättades. Det var ju också efter denna utredning som sociologi etablerades som självständigt ämne.

Hur tänkte man sig då att sociologi skulle bedrivas? Vi ska här se olika uppfattningar om sociologins metod och ämnesområde.

I remissyttrandet 1938 från humanistiska sektionen i Uppsala över förslaget att slå ihop de båda filosofiprofessurerna beskrevs sociologin på följande sätt:

Sociologien, studiet av de mellanmännsliga förhållandena, deras villkor och konsekvenser, i sista hand studiet av de sociala fenomenens uppkomst och natur. Den vill sålunda vara en socialvetenskapernas principvetenskap. Det är en vetenskap i vardande. Det finnes inom densamma olika skolor och metoder och dess föremål är icke fullt enhetligt utan omfattar både beskrivande fältundersökning av samhällets olika sidor, frågan om samhällets och dess institutioners allmänna natur, sådana de komma tillsynes i lagar, moralprinciper och sedvänjor samt förhållandet mellan människor och de sociala institutionerna (familjen, egendomen, staten). Denna vetenskap ingår i viss mån i den praktiska filosofien redan i dess ursprungliga omfattning t.ex. hos Aristoteles.¹²

I en artikel i *Svensk Tidskrift* 1941 utvecklade Bertil Pfannenstill, docent i praktisk filosofi i Lund, ett resonemang om sociologin som socialvetenskapernas enhet och socialvetenskapernas självreflektion. Sociologin begagnar sig av det material som andra socialvetenskaper dragit fram, men samordnar det med andra faser av det sociala livet. Sociologin står för en socialvetenskaplig och samhälle-

¹² I filosofiska fakultetens i Uppsala protokoll 14 december 1946 citerar T.T. Segerstedt humanistiska sektionens yttrande 1938. De som låg bakom formuleringarna var Gustav Anderberg, pedagogik; Anders Karitz, filosofi (med undervisnings- och examinationsskyldighet i teoretisk filosofi) och Gregor Paulsson, konsthistoria med konstteori. Protokollet finns i RA, ecklesiastikdepartementet, konseljakt till prop. 1947:272.

lig syntes, den försöker få med och samordna så många aspekter som möjligt av det mänskliga och sociala livet. Pfannenstill påpekade att det »finns en stark strävan att göra sociologin till en exakt vetenskap samtidigt med en optimistisk tro på sociologiens möjlighet att så småningom bli en ny social teknik». Sociologien är emellertid också en historisk vetenskap, menade Pfannenstill, och därför bör den snarare beskriva och förklara ett händelseförlopp än ställa upp prognoser för framtiden.

I anslutning till riksdagsdiskussionen om forskning om folkörelserna har vi sett att 1943 var samstämmigheten i det närmaste total om att det var sociologi som hade att utforska både folkörelserna och det samtida samhället. I motionen efterfrågades forskning och undervisning om senare tids svenska samhällsutveckling och svaret blev att föreslå lärostolar i sociologi. Endast LO nämnde inte sociologi utan talade i stället om »modern samhällskunskap». Riksdagen antog också en skrivelse om att utreda möjligheterna för en utökad forskning om det samtida samhället. Ordet sociologi nämndes inte i utskottets förslag till skrivelse, det som sedan antogs av riksdagen, trots att nästan alla remissinstanser föreslagit det, men det verkar ändå som att man var överens om att det var sociologi som gällde.

I Gunnar Myrdals tidigare nämnda artikel (1944) lät han sin åsikt om sociologin komma till uttryck. Han menade att vad som behövdes var »en empiriskt lagd vetenskaplig forskning om primära och sekundära sociala relationer och om de sociala institutionerna». Sociologin ligger nära socialstatistiken och socialpsykologin, men den mer spekulativa och systematiserande sociologin kan filosoferna omhänderta. Myrdal menade att sociologin är en allmän samhällsvetenskap, främst karaktäriserad genom sin metod och inriktad på ett visst slags studium av allehanda sociala relationer och institutioner. Han gav exempel på sådana: »familjeinstitutionen, dess organisation och desorganisation, klassdifferentieringen och klasscirkulationen, rasrelationerna, generationsväxlingen, migrationen, ledarskap och följeskap, lagen och konventionerna, ideologierna, revolutionen, reformen, makten, religionen, brottet, reklamen och en mångfald andra allmänna företeelser». Alla dessa företeelser hade dessutom, enligt Myrdal, en mer central plats än specifikt

folkrörelserna, vilka såsom organisationer i samhället snarare borde utforskas av statskunskapen.

En annan definition av sociologi återfinns i det tidigare nämnda *P.M. till Socialutbildningsakkunniga*. Där konstaterades att den efterfrågade förstärkningen av akademisk forskning och undervisning rörande samtida svenska samhällsförhållanden närmast torde innebära »att bereda möjligheter för studium av ämnet sociologi». Vem som var författaren framgår inte, men man sa sig ha rådgjort med professorerna Tingsten och Segerstedt i frågan om sociologins karaktär vilken beskrevs:

Schematiskt uttryckt söker sociologien klarlägga samhällets och samhällsgruppernas utveckling och relationer. Liksom många andra vetenskaper har även sociologien till en början visat en tendens att arbeta med ofullständiga data; den hade i början närmast karaktären av ett slags historiefilosofi. Dess karaktär har i detta hänseende undergått vissa förändringar, men den är fortfarande en ung vetenskap och arbetar därjämte med ett material, som lockar till konstruktioner. Även i nutiden har en icke ringa del av sociologien tycke av på svag grund fotade spekulationer. Därest på statens bekostnad sociologisk vetenskap skall i större utsträckning bedrivas i vårt land, är det nödvändigt att tillse, att den icke kommer att skatta åt dylika tendenser.

Sociologin bör främst ägna sig åt att studera svenska samhällsförhållanden. Studier av mer principiell karaktär kan förstås ändå ha ett visst värde, men framför allt bör sociologiska fältundersökningar vidtas. Dessa skulle dels ge förutsättningarna för den undervisning rörande moderna svenska samhällsförhållanden som efterfrågats, dels ha »stor direkt betydelse för den samhälleliga verksamhetens planläggning». Planeringen av fältundersökningarna kräver förtrogenhet med övriga samhällsvetenskaper och forskningsverksamheten bör ledas av kunniga inom statistik, national ekonomi eller statskunskap. Därför menade man att inrättandet av professurer bör vänta något så att kompetenta forskare hinner växa fram.

T.T. Segerstedt hade tydligen tillfrågats med avseende på sociologins karaktär, men det är möjligt att efterföljande slutsatser inte föll Socialvetenskapliga forskningskommittén, där Segerstedt hade

en stark ställning, i smaken. Kanske var förslaget att framtidens sociologer skulle hämtas från samhällsvetenskaperna i stället för från filosofin missshagligt. Att eventuellt vänta med inrättandet av professorer i sociologi diskuterades också i Socialvetenskapliga forskningskommittén. Utfallet blev där i stället att professorerna i praktisk filosofi i Lund och Uppsala skulle delas och nuvarande innehavare föreslogs få välja mellan praktisk filosofi och sociologi.

Socialvetenskapliga forskningskommittén, slutligen, beskriver sociologins uppgift som att »kartlägga det sociala fältets struktur och beskriva de olika krafter som äro verksamma inom detta fält» samt att »finna de kvantitativa enheter, med vilkas hjälp man kan mäta och jämföra sociala fenomen och skeenden» (SOU 1946:74). Detta måste ske med hjälp av en empirisk metod, framför allt utvecklad i Amerika. En amerikansk, empirisk sociologi är en »vetenskap om det moderna samhället» till skillnad från en kontinental, teoretisk sociologi vilken i och för sig kan »på ett värdefullt sätt belysa moderna problemställningar och dessutom få betydelse för en teoretiskt begreppsutredande diskussion.» Det råder dock ingen som helst tvekan om att man värderar den amerikanska sociologin betydligt högre än den kontinentala. Man ser nödvändigheten av en viss teoretisk aspekt, men den är inte det primära och den har vissa risker:

Om det sålunda kraftigt måste understrykas, att vad den svenska samhällsforskningen behöver är en empirisk sociologi, inriktad på fältundersökningar av det moderna samhället, får naturligtvis härav icke den slutsatsen dragas, att den teoretiska sidan av sociologien kan försummas. Vad det gäller att undvika är en spekulativ sociologi, som på grundval av ofullständigt undersökta fakta uppbygger vittgående och lösliga konstruktioner. (SOU 1946:74;81)

Kommittén ser också sociologins begränsningar. Då sociologin sysslar med det kollektiva beteendet, blir det socialpsykologin som behandlar det individuella själslivet »i den mån detta influeras av sociala eller kollektiva faktorer». Man anser dock att, trots att de två disciplinerna ligger nära varandra ämnesmässigt, ligger socialpsykologin ännu närmare psykologin och bör därför behandlas i det sammanhanget. I fråga om den tidigare beskrivna diskussionen

om folkrörelserna, där remissinstanserna förespråkade sociologins inrättande, är Socialvetenskapliga forskningskommittén mer tveksam:

Det är visserligen uppenbart, att den sociologiska forskningen kan kasta ljus över många hittills obeaktade sidor av samhällslivet och att just undersökningar, som inriktas på de sociala gruppbildningarna, böra kunna lämna värdefulla bidrag till en karaktäristik av bland annat folkrörelserna. Däremot synes det mera tvivelaktigt, om man av den sociologiska forskningen kan förvänta framställningar rörande folkrörelserna i deras helhet, avsedda att skildra deras utveckling och ställning i samhället överhuvud. (SOU 1946:74:77)

Man menar att det för detta syfte skulle behöva inrättas professorer i modern historia eller modern social och politisk historia. Dock avstår man från att lägga fram något förslag om detta. Vad gäller sociologien dras följande slutsats:

Sociologien intar uppenbarligen en central ställning inom samhällsvetenskapen. Alla de argument, som kunna åberopas för ett stöd åt samhällsforskningen överhuvud, äga tillämplighet även i fråga om sociologien. Det måste vidare framhållas, att även om sociologisk forskning i viss omfattning bedrivs inom andra vetenskaper, kunna härvid de rent sociologiska problemställningarna i regel icke bli centrala. Av vad som tidigare anförts framgår också, att man ganska allmänt torde vara ense om att sociologien snarast bör som ett självständigt ämne införlivas i den svenska universitetsorganisationen och att särskilda lärarbefattningar i detta ämne bör komma till stånd. (SOU 1946:74:83)

Sammanfattningsvis kan konstateras att vad gäller sociologins metod och ämnesområde fanns flera olika åsikter. Humanistiska sektionen i Uppsala 1938 och Bertil Pfannenstill i Lund förespråkar en tydligt teoretisk sociologi som en socialvetenskapernas principvetenskap, självreflektion eller enhet. Socialvetenskapliga forskningskommitténs idéer befinner sig ganska långt ifrån dessa åsikter. Man säger sig inte vilja förringa den teoretiska sociologin men med all önskvärd tydlighet görs klart att det är empiriska fältundersökningar som är metoden framför andra. Socialvetenskapliga forskningskommittén såväl som Gunnar Myrdal betonar att spekulering vill

man inte ha inom sociologin, en åsikt som också har stöd i *P.M. till Socialutbildningssakkunniga*. Vittgående konstruktioner grundade på ofullständiga data är viktigt att undvika.

Debatten om sociologins inriktning kan, enligt min mening, tolkas som en brytning mellan två uppfattningar om samhällsvetenskap. En allmän och syntetiserande samhällslära, med rötter i en äldre tradition av sociologi ställdes mot en modernare kvantitativ-empirisk syn på samhällsvetenskap. Detta är precis vad Bengt Rundblad gjorde redan 1946 då han skrev om den svåra begreppsförvirring som rådde:

Orsaken till denna är – åtminstone i de kretsar där man inte blott kan skylla på okunnigheten – att två olika sociologibegrepp kämpar om herraväldet i svenskt medvetande, nämligen dels att sociologin är socialvetenskapernas syntes, dels att sociologin är en specialvetenskap vid sidan av övriga socialvetenskaper. Den förra uppfattningen har starka rötter i svenskt tankeliv, medan den senare behärskar den unga falang sociologer, som nu håller på att växa fram i vårt land.

Bertil Pfannenstill i Lund stod för den äldre sociologitraditionen. Så gjorde även humanistiska sektionen i Uppsala i slutet på 1930-talet och jag tror också att det är en sådan sociologi som efterfrågades i riksdagsdebatten 1943. Den nya synen på sociologi, som Socialvetenskapliga forskningskommittén entydigt företrädde, hade också stöd hos statsvetare som Tingsten och Hessler och hos ekonomen Gunnar Myrdal.

Jag tror dock inte att övergången bara ska ses som en tidsfråga, så att 1946 var den nya synen accepterad medan den 1943 inte var det. Pfannenstill, som kom att förestå sociologin i Lund när Åke Petzäll ville förbli professor i praktisk filosofi i stället för att byta till sociologi, fortsatte att hävda sociologins syntetiserande karaktär. Han var inte ensam om denna åsikt. Även om samtliga yttrandeinstanser 1946 ställde sig positiva till inrättandet av sociologiska professorer fanns på flera håll en tydlig tveksamhet ifråga om sociologins empiriska inriktning.¹³ Filosofiska fakulteten i Lund skrev:

¹³ De här nämnda instanserna gavs tillfälle att yttra sig efter utredningen SOU 1946:74 och deras åsikter, som här citeras, återgavs i propositionen 1947:272, sidorna 219, 220 resp. 221.

För sin del instämmer fakulteten i att en empirisk fältsociologi är nödvändig, men den anser sig också böra framhålla, att ämnet icke metodiskt får bindas till vissa ideal hämtade från andra länders forskning och att under alla omständigheter en intim kontakt måste bevaras med etnografisk, historisk och geografisk kulturforskning.

Universitetsberedningen kritiserade:

Beredningen finner emellertid, att kommittén något ensidigt identifierat modern sociologi med den statistiskt orienterade fältsociologi, som representeras av vissa ledande amerikanska vetenskapsmän. Den jämförande socialforskningen är av lika stor betydelse för en sociologi, som vill giva en helhetsbild av det mänskliga samhällslivets fenomen.

Landsorganisationen skrev, efter att ha konstaterat att marxismen hör till den kontinentala, mer teoretiska sociologien:

Landsorganisationen ifrågasätter, huruvida inte en viss ensidighet i skolningen av de svenska sociologerna skulle kunna undvikas genom inkallandet av två gästföreläsare, nämligen en representant för vardera huvudriktningen inom den sociologiska vetenskapen.

Universitetskanslern hade dock inget att invända och i departementschefens proposition nämndes ingenting om ämnets inriktning. Vi kan också konstatera att vid 1950-talets utgång var den kvantitativt – empiriska orienteringen inom svensk sociologi kraftigt, för att inte säga totalt, dominerande. De nya sociologiprofessurerna vid högskolorna i Stockholm och Göteborg hade besatts av sociologer med denna inriktning. När befattningen som biträdande lärare i Lund omvandlades till ett preceptorat som sedan blev en professur gick den tjänsten inte till Pfannenstill utan till Gösta Carlsson, ännu en kvantitativt orienterad sociolog.¹⁴

Varför en ny sociologi?

Men hur kom det sig då att den äldre sociologitraditionen så kraftfullt måste avvisas? Varför kunde inte svensk sociologi bygga på sin egen äldre historia?

¹⁴ Gunnar Boalt i Stockholm 1954, Gösta Carlsson i Lund 1956 och Edmund Dahlström i Göteborg 1959.

Det finns flera möjliga delsvär. Ett första kunde vara att en helt ny universitetsdisciplin skulle motivera nya, fräscha anslag från staten. En ny disciplin måste rimligen legitimeras med att den bevarar ett nytt område eller med att den bedriver forskning på ett nytt sätt. Om forskningsområdet redan behandlades inom befintlig organisation, varför skulle då en ny disciplin inrättas? För sociologins del kan man säga att båda legitimeringsgrunderna användes. Sociologin var det universitetsämne som skulle behandla det nya, samtida samhället. Att inte befintliga allmänna samhällsläror som praktisk filosofi, historia eller folklivsforskning kunde göra det motiverades framför allt med att det moderna samhället måste behandlas med modern kvantitativ metod, vilken av flera t.o.m. kallades för den sociologiska metoden. Den utredningsverksamhet som bedrevs inom det offentliga utredningsväsendet, ämbetsverken och privata utredningsorgan kunde inte heller ge den allmänna kunskap om samhället som sociologin tänktes bidra med. Till skillnad från denna målforskning skulle sociologin ägna sig åt samhällsvetenskaplig grundforskning.

Ett annat delsvär kan sökas i den i samtiden centrala frågan om vetenskaplighet. Vi har noterat att vad Myrdals sociala ingenjörer framför allt skulle besitta var vetenskaplig kunskap. Vi vet också att naturvetenskaplig kunskap ansågs ha haft stor betydelse för utgången av andra världskriget. Det är rimligt att hävda att strävan att vara vetenskaplig medvetet var mycket stor inom den framväxande sociologin. I Uppsala hade den filosofiska debatten länge dominerats av stridigheterna kring Uppsalaskolans filosofi och värdenihilismen. Hägerström var en stor auktoritet och såväl Segerstedt som Tingsten och Myrdal har vittnat om Hägerströms inflytande på deras vetenskapliga tänkande (Källström 1986 och Nordin 1984). Uppsalafilosofin ville skilja på värdering och verklighet. Det var inte en vetenskaplig uppgift att uttala sig om rätt och fel, gott och ont. Filosofins uppgift som vetenskap var i stället att klargöra innebörden i språkliga och vetenskapliga satser. För samhällsvetenskapens del ledde denna inställning till att samhällsvetarens uppgift inte skulle vara att värdera samhällsfenomen utan att beskriva dem.

Vetenskaplighet för den nya sociologin tolkades i mångt och mycket som statistik. Sociologins uppgift var, som Socialveten-

skapliga forskningskommittén formulerade det, att »finna de kvantitativa enheter, med vilkas hjälp man kan mäta och jämföra sociala fenomen och skeenden» (SOU 1946:74:81). En sådan sociologi beskrevs som vetenskaplig till skillnad från den äldre sociologi som kallades spekulativ, där vittgående och lösliga konstruktioner byggdes på ofullständigt undersökta fakta. I samma anda förklarades i en radioföreläsning:

... den kvantitativa synpunkten är ett uttryck för den vetenskapliga metoden, det är det nät vi lägger över tingen för att kunna fånga dem och för att kunna förstå dem. De sociala fenomenen har intet som förbjuder en sådan metod lika litet som de s.k. naturvetenskapliga har något som påbjuder den. (Segerstedt 1949:117)

Den tidigare sociologin beskrevs också i nyssnämnda kommitté som kontinental med tyska och franska namn som inspiratörer. Den nya sociologin skulle vara av amerikansk typ. Amerikansk sociologi innehöll förstås olika metoder och inriktningar av vilka många hade ett ursprung i europeisk tradition. Flera sociologer i USA var för övrigt inflyttade européer. Jag tror inte att det är meningsfullt att försöka finna exakt vilken amerikansk sociologi kommittén syftade på eller att försöka visa att det minsann fanns europeiska inslag i amerikansk sociologi. I stället kan vi förstå detta ständiga hänvisande till amerikansk sociologi som en del i strävan att vara ny och skilja sig från den tidigare sociologin i Sverige. Den inomakademiska sociologin var ju formellt sett tidigare representerad endast av Gustav Steffen, som råkat i vanrykte för sina protyska åsikter.¹⁵ Avståndstagandet från tyska idéer och anammandet av amerikanska var efter kriget inom de flesta svenska kulturområden oerhört kraftigt.

I Uppsala kom sociologin att få en flygande start 1947 med Segerstedt som professor. Både värdenihilismen och amerikainfluen- sen hade ett starkare fäste i Uppsala-Stockholm än i Lund. I Lund

¹⁵ Herbert Tingsten har i sina memoarer kommenterat sin och sina statsvetar-kollegors syn på sociologi: »Ordet sociologi, som efter Gustav Steffens ambitiösa men i mycket tvelaktiga insatser hade en närmast löjlig klang hos oss, kom att innebära något mycket fångslande...» (Tingsten, 1962, s 166). Om detta var en spridd åsikt kan man förstå att det fanns en strävan bland de blivande sociologerna att definiera sig som företrädande något nytt.

fick inte sociologin samma status då professor saknades från början. Detta faktum kan mycket väl ha främjat den dominans som en kvantitativ-empirisk sociologi kom att få i Sverige.

I denna artikel har jag beskrivit den debatt som föregick inrättandet av sociologi som självständigt akademiskt ämne i Sverige. Ett behov av kunskap om det moderna samhället uppfattades i 1940-talets början, utredningar tillsattes och inrättande av en akademisk sociologi föreslogs. Enighet rådde om detta förslag medan sociologins inriktning, vad den borde behandla och hur den skulle bedrivas, diskuterades. Min tes är alltså att den sociologi som etablerades i och med professuren 1947 framför allt eftersträvade att vara ny och att denna strävan hade en viktig roll för den inriktning sociologin kom att få. Den äldre sociologitraditionen förkastades men inte på grund av att den var spekulativ och ovetenskaplig. Jag vill mena att den beskrevs på det sättet just på grund av de nya sociologernas vilja att företräda något nytt.

Referenser

Otryckta källor:

Intervju med Torgny T. Segerstedt 960611.

Riksarkivet, yngre kommittéarkivet 904:1.

Riksarkivet, ecklesiastikdepartementet, konseljakt till prop. 1947:272.

Tryckta källor:

Bagge, G. (1945) »Politik och vetenskap. Ur en nationalekonoms synvinkel», *Svensk Tidskrift*, s 524–534.

Fridjonsdottir, K. (1983) *Vetenskap och politik*. Stockholm: Akademilitteratur.

Hessler, C. A. (1942) »En forskningsuppgift», *Svensk Tidskrift*, s. 168–173.

Hirdman, Y. (1989) *Att lägga livet tillrätta – studier i svensk folkhemspolitik*. Stockholm: Carlsson.

Källström, S. (1986) *Den gode nihilisten. Axel Hägerström och striderna kring uppsalafilosofin*. Stockholm: Rabén & Sjögren.

Larsson, J. (1994) *Hemmet vi ärvde: om folkhemmet, identiteten och den gemensamma framtiden*. Stockholm: Arena/ Institutet för framtidsstudier.

Lewin, L. (1967, 1970) *Planhushållningsdebatten*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Myrdal, G. (1944) »Samhällsvetenskapernas utbyggnad» *Ekonomisk tidskrift*, s. 245–272.

- / Tingsten, H. (1935) *Samhällskrisen och socialvetenskaperna: två installationsföreläsningar*. Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag.
- Nilsson, I. (1989) »Einar Tegen och tidig svensk sociologi», s. 58–71, i Nybom, T. (red.) *Universitet och samhälle. Om forskningspolitik och vetenskapens samhällsliga roll*. Stockholm: Tidens förlag.
- Nordin, S. (1984) *Från Hägerström till Hedenius. Den moderna svenska filosofin*. Lund: Doxa.
- Oswald, H. (1945) »Forskningsråden», *Samtid och Framtid*, 1.
- Pfannenstill, B. (1941) »Sociologien – socialvetenskapernas enhet», *Svensk Tidsskrift*, s. 528–538.
- Riksdagstryck.
- Rundblad, B. (1946) »Sociologiprofessur önskas» *Svensk linje*, s. 25–27.
- Segerstedt, T. T. (1946) »Sociologiens ställning bland vetenskaperna», *Samtid och framtid* 2, s. 110–117.
- (1949) »Att vara sociolog» *Min vetenskap*. Stockholm: Radiotjänst., s. 107–122.
- (1983) »När sociologin kom till Uppsala»; *Upplands nations årsskrift. Upplands nationsblad nr 4*, s. 9–11.
- SOU 1937:36 *Universitetsberedningen. Utredning i fråga om universitetens verksamhet och organisation*.
- SOU 1944:19 *Om inrättande av ett samhällsvetenskapligt forskningsråd*
- SOU 1944:29 *Socialutbildningssakkunniga I. Utredning och förslag rörande den högre socialpolitiska och kommunala utbildningen*
- SOU 1946:30 *Socialutbildningssakkunniga II. Utredning och förslag rörande statsvetenskapliga examina m.m.*
- SOU 1946:74 *Betänkande angående socialvetenskapens ställning vid universitet och högskolor*
- SOU 1946:81 *1945 års universitetsberedning II. Akademiska lärarbefattningar samt anslag till den vetenskapliga utbildningen m.m.*
- Theoria* 1935–1948.
- Tingsten, H. (1940) »Statsvetenskapliga arbetsuppgifter», s. 194–215, i Aspelin, G./ Turesson, G. (red.) *Vetenskap av i dag: framlagd av svenska forskare*. Stockholm: Gebers.
- (1941) »Universiteten inför folkrörelserna» *Dagens Nyheter* 27/12.
- (1941) »Universiteten och samhällsforskningen» *Dagens Nyheter* 30/12.
- (1962) *Mitt liv. Mellan trettio och femtio*. Stockholm: Norstedt.

ROLF TÖRNQVIST

ETT MODERNT FORSKNINGSFÄLT VÄXER FRAM

Om svensk sociologi från 30-talet till 50-talet

Varje tidsålder har enligt C W Mills en särskild reflexionsstil som dominerar kulturen och därmed påverkar även hur sociologer ser på människor och deras samhällsförhållanden. Han kritiserade den sociologi i USA som drogs mot å ena sidan abstrakt teori och å andra sidan en empirism som fragmenterade sina forskningsdata. Sociologer skulle analysera mänskliga aktörers historiskt föränderliga omständigheter och granska samhällsstrukturer i ett sådant jämförande sammanhang. Människan var för Mills nämligen en social aktör, som »måste förstås i ett nära och intrikat samspel med sociala och historiska strukturer».¹

Ett sådant förståelseperspektiv hade svårt att hävda sig inom den sociologi som institutionaliserades i Sverige efter andra världskriget. Varför präglades den så starkt av det kritiker har kallat för positivism? Ömsesidiga avfärdanden av 'de andras' perspektiv har numera drabbat även positivismen, även om det kanske främst gäller på ett principiellt plan och mindre ifråga om praktiska tillvägagångssätt. Ett sätt att komma förbi sådana forskningsideologiska uppgörelser är att på nytt granska omständigheterna kring hur ett sociologiskt forskningfält började växa fram på 30-40-talen. Samhällsdebattörer hade då väckt ett intresse för sociologiska frågeställningar som inkluderade förståelseperspektiv, men det fram-

¹ Mills 1967, s. 158. Min artikel ingår ett projekt om »Sociala tankefigurationer i svenskt boende» från mellankrigstiden och fram till 90-talet, finansierat av Bygghälsorådet.

växande sociologifältets ledande aktörer drevs mot att avvisa dessa traditioner.

Flera samverkande faktorer bidrog till denna utveckling. En anledning var att sociologiämnet särskildes från filosofi och historia, vilket undergrävde intresset för att granska hur sociologins problemställningar hade formats i interaktion med samhällsförhållandena. En annan anledning var den samverkan som upprättades mellan sociologiämnet och socialpolitiska reformintressen. Hur kom det sig att svenska sociologer engagerade sig så starkt i detta reformarbete? Jag hävdar att en viktig grund var att de saknade resurser för att bilda ett oberoende akademiskt fält. Sociologer kunde utnyttja samhällsplaneringens behov, men inte på villkor som de själva bestämde. En relativt strikt arbetsfördelning utvecklades mellan politiker och administratörer där neutrala forskare skulle kartlägga människors behov och attityder, så att socialpolitikens reformer kunde anpassas till dessa preferenser. Samtida kritiker och senare utvärderare har hävdat att detta engagemang medverkade till att utarma sociologins perspektiv.

Begrepp och metoder för den moderna svenska sociologin importerades från USA. Varför avstod sociologer i stort sett helt från att granska tidigare studier av hur en svensk samhällsstruktur hade formats under 1800-talet och början av 1900-talet? Det är ett intressant socialt faktum att de sällan tog sina svenska föregångare på allvar, att entusiasmen inför det moderna i form av amerikansk kvantitativ sociologi relativt ostört fick påverka den framväxande sociologin. En annan typ av frågor som den nyetablerade svenska sociologin tycks ha övergett var de farhågor som socialpsykologer tidigare hade väckt om det moderna samhällets rotlösa människor. Torgny Segerstedt tog visserligen upp sådana problem i sin teori om sociala grupper, men sociologins empiriska forskningsintressen gick sedan i annan riktning. Frågan är om inte denna prioritering innebar att demokratiska grundfrågor försumrades till förmån för tryggt forskningsbara studier av attityder och objektiva levnadsförhållanden.

Huvuddragen i svensk sociologiutveckling har skisserats i flera utvärderingar. Syftet med min artikel är att diskutera förhållanden som medverkade till att förbindelserna mellan aktör- och struktur-

perspektiv försumrades, trots att ledande debattörer påpekade deras betydelse. Jag inleder med att framhäva några drag i sociologins förinstitutionella utvecklingsfas med hjälp av perspektiv hos sociologer som Gustaf Steffen och E H Thörnberg samt sociologiska synpunkter hos socialpolitiskt engagerade 'socialingenjörer' som Gunnar Myrdal och Olof Kinberg. Därefter skildras 30-talssociologin i Lund med filosofiska och marxistiska aktörer som Einar Tegen, Fritz Croner, Gunnar Aspelin och Per Nyström. På 40-talet blir i Uppsala Segerstedt och hans 'grupplära' ett centrum för den akademiska sociologin. Här koncentrerar jag mig på en uttolkning av detta perspektiv. I anslutning till en presentation av utvärderingar som har gjorts under senare årtionden behandlar jag följdverkningarna av de strategier som utvecklades i samband med sociologifältets institutionalisering och anknyter då speciellt till Pierre Bourdieus fältanalys samt Robert Wuthnows analyser av institutionella samverkansresurser.

Svensk socialpolitik – nordamerikansk socialvetenskap

Kring sekelskiftet hävdade Gustaf Steffen, professor i sociologi och ekonomi vid Göteborgs högskola, att de rådande samhällsförhållandena i allt bredare kretsar började uppfattas som missförhållanden. Industrisamhällets sociala problem gav upphov till sociala rörelser och socialreformistiska strävanden, vilka väckte både radikal förväntan och konservativa farhågor inför en framtida utveckling. I tider av social oro fick enligt Steffen socialvetenskapen ökad betydelse som en möjlig resurs för att bearbeta sociala problem vetenskapligt. Tidigare hade samhällsordningen ansetts oföränderlig och de styrande betraktat sociala förändringar som avvikelser från denna ordning. På 1900-talet accepteras i bredare kretsar att samhällets utveckling kunde påverkas planmässigt och forskare fick i uppgift att analysera socialpolitikens betingelser (Steffen 1907:58–60).

Sociologi var för Steffen en vetenskap om hur »människor uppnår delaktighet i varandras själsliv» (1907:1–5). När E H Thörnberg 1925 granskade olika försök att fastställa sociologins särart, utgick han likt Steffen från att sociologer behandlar samfälligheter där in-

divider påverkar varandra ömsesidigt. Båda anslöt sig till en då ännu levande 1800-talstradition och talade om hur individer sammanslöt sig i samfund eller 'sambällen', d.v.s. vad sociologer senare har kallat grupper eller rörelser. Medan sociologin studerar samhällsorganisationen, intresserar sig enligt Thörnberg socialpsykologin för grupperns inflytande på individer. Gränslinjen var dock svår att dra i teorin och omöjlig att upprätthålla i praktiken, något som amerikanska sociologer med sin starka socialpsykologiska inriktning redan tidigt hade påpekat. Thörnberg citerar i det sammanhanget Charles Cooley: »En särskild individ är en abstraktion okänd för erfarenheten, och det är också samhället när det betraktas såsom något avskilt från individer».² Thörnberg anknyter alltså till dåtida amerikanska sociologers intresse för teoretiska perspektiv som omfattar både aktörer och strukturer.

Tysk sociologi, som enligt Thörnberg alltför länge fört sina lärostrider som ett bihang till filosofi och ekonomi, hade trots det givit utrymme för mäktiga forskargärningar hos bl.a. Weber, Tönnies och Simmel. I Frankrike hade sociologer i årtionden stridit kring frågan om vad som skulle anses vara samhällsprocessens mest väsentliga moment. Gabriel Tarde och hans anhängare utgick från ett perspektiv på förhållandet mellan individer och grupper, som erinrade om de tidiga amerikanska socialpsykologerna, medan durkheimianerna betonade de »regler och tvång till smak, tänke- och handlingsätt, som kollektiviteten eller samhällssjälens» ansågs lägga på individer. Men på 1920-talet ansåg Thörnberg att USA hade blivit en huvudarena för en sociologiskt inriktad samhällsvetenskap, som i sina perspektiv försökte sammanfoga individuella och strukturella aspekter.

Mellankrigstidens sociologi inspirerade socialvetare, humanister och samhällsdebattörer med sitt breda samhällseliga utvecklingsperspektiv, men även med sina specialstudier som analyserade närsamhällets fundament såsom familj och grannskap. Historiska översikter kompletterade socialpsykologiska studier, politiskt ekonomiska data relaterades till kulturella och psykologiska variabler.

² Steffen 1907, s. 1–5, Thörnberg 1925, s. 182–202, med citat från Cooley 1902: *Human Nature and the Social Order*. Översättningen korrigerad; delvis efter Cooley 1981, s. 22.

Inspirerad av sin lärare Steffen studerade t.ex. statsvetaren C A Hessler 1929 den svenska socialdemokratins organisationsstruktur och agitationsformer med ett sådant sammansatt perspektiv, där han betonade vikten av att studera »individerna i deras själsliga växelverkan med varandra och betydelsen för dem av detta psykiska samspel». I förhållandet mellan strukturer och aktörer såg Hessler (1929:89) en omistlig sociologisk aspekt på de ledarskapsfrågor och rörelsefenomen som han studerade inom svensk arbetarrörelse.

De vetenskapsteoretiska frågor som aktualiserades av socialvetenskapens nya roll bearbetade vid samma tid Gunnar Myrdal i *Vetenskap och politik i nationalekonomien*, en stridsskrift mot ekonomers ovana att låta politiska åsikter framstå som vetenskapliga slutsatser. För att kunna ta itu med socialpolitiska problem måste man utreda olika gruppers attityder och se hur dessa hängde samman med reformpolitikens intressen. Myrdal framhöll den »moderna, socialpsykologiskt inriktade sociologien» som exempel på nya redskap för en sådan vetenskaplig kartläggning av åsikter och intressen (Myrdal 1930:291). I sin installationsföreläsning 1935 hävdade han att 30-talet representerade en brytningstid, då alltmer reflekterade handlingsnormer ersatte traditionella sedvanor. Sociologer hade studerat hur gamla påbud och förbud nöttes bort i utveckling mot en »reflekterande rationalism inom breda folklagers meningsbildning». Socialvetenskapen skulle enligt Myrdal i en social omvandlingsepok lägga grunden till en alltmer medvetet utformad samhällsplanering (1935:7–29). Han anknöt alltså till det program Steffen hade aktualiserat i början av århundradet.

Sociologin var som ett socialpolitiskt hjälpmedel under 1900-talets första hälft ännu oklart avgränsad gentemot socialismen och samtidigt nära relaterad till statsvetenskap, nationalekonomi och filosofi. Statsvetaren Herbert Tingsten (1940:214) ansåg en viktig tendens inom socialvetenskapen gå mot samverkan, kanske t.o.m. mot en allmän samhällsvetenskap, »med ett ord sociologi». En sådan samverkan förenade reformistiska socialvetare, politiker och planerare i uppfattningen om att socialpolitiken skulle kunna förändra samhället genom att ge resurser för att på en gång påverka maktförhållandena och fostra medborgarna. De som i en socialistisk revolution såg lösningen på alla maktproblem och uppfost-

ringsfrågor var socialpolitiskt ointresserade. Men bland reformister gick det i 30-talsdebatten om samhälls- eller socialingenjören en skiljelinje mellan dem som sökte *lägga livet tillrätta* med expertplanering, och dem som ville tillföra människor resurser att *finna sig tillrätta* i en demokratisk planeringsprocess. I det senare perspektivet tilldelades socialingenjören en begränsad konsultroll, medan de som ville lägga tillvaron tillrätta för sina medmänniskor gav honom en mer grundläggande roll i ambitiösa reformprojekt.³

30-talets kulturradikalism anslöt till det Christer Skoglund kallar en »villkorlig utvecklingsoptimism». Samhället var reglerbart, förutsatt att beslutsfattandet grundades på ett vetenskapligt planeringstänkande och frigjordes från konservativa politikere och ämbetsmän inflytande (1991:192–200, 219). Olof Kinberg skisserade i den andan socialläkarens uppgifter i ett alltmer rationellt samhälle. Läkare hade hittills rutinmässigt betraktat sina patienter utifrån ensidiga biologiska perspektiv och bortsett från att de som individer tillhörde sociala grupper och ingick i sociala struktursammanhang (Kinberg 1941:6). Nya metoder gjorde det möjligt att förutsäga och behandla socialpsykiatriska problem genom att planmässigt ingripa mot sociala och genetiska missförhållanden. Kinberg ville lägga framtiden tillrätta med en medicinskt inriktad socialpolitik, som skulle bygga på modernt sociologiska »grundåskådningar och arbetsmetoder». Man måste analysera kraftspelet mellan samhällsstrukturen och de sociala attityder som visar hur individer reagerar på denna struktur. Han hänvisade i sina resonemang om detta främst till W I Thomas, en pionjär inom amerikansk sociologi och socialpsykologi (Kinberg 1941:125–57).

Thomas kom på 30-talet till Stockholm för att studera svenska samhällsförhållanden och introducera sitt ämne (Tegen & Rundblad 1951:3). Hans arbeten är en vanlig referens hos debattörer som var intresserade av en socialpsykologiskt inriktad sociologi. Att kartlägga attityder och behov var enligt Thomas ett nödvändigt led i samhällsplaneringens försök att motverka negativ inverkan från

³ Expertplanerade »sociala planfält» och »socialt demokratiska planeringfält» för samverkan mellan planaktörer analyseras i nämnda BFR-projekt. En analytisk skillnad mellan dem motsvarades av blandformer som kan studeras empiriskt i en planeringsprocess.

traditioner och olika särintressen. Kinberg framhöll Thomas uppfattning om att samhällsutvecklingen medgav ökat utrymme för planering och aktiva ingrepp i sociala förlopp. Sociala fakta som samlades in i samband med en sådan planering skulle behandla både samhällets objektiva element och gruppmedlemmars subjektiva egenskaper; individers behov av social organisation men även organisationers »beroende av individen». Om individer kunde formas efter planerares önskemål var en fråga att ta ställning till, men minst lika viktig var enligt Thomas den om hur individer kunde påverka sin sociala situation. Samhällsplanering fick aldrig ske över deras huvuden (Kinberg 1941:149–51).

Nordamerikansk sociologi har under 1900-talet följt olika perspektiv i sitt engagemang för att analysera samhällets sociala problem. De fältstudiemetoder som Thomas och andra sociologer inom Chicago-skolan hade utvecklat fick på 30-talet konkurrens av andra forskningsriktningar, som anknöt till sociologins engagemang i en utökad samhällsplanering. Kvantitativ surveyteknik i valundersökningar och socialvetenskapliga projekt utvecklades då till ett vitt forskningsområde, där t.ex. amerikansk statsvetenskap alltmer gav sig in på studier av sociala frågor med hjälp av »statistisk-sociologiska metoder» (Tingsten 1935:62–5). Den omedelbara anledningen till många av dessa studier var den satsning på en ny socialpolitisk giv som inleddes under den ekonomiska krisen i början av årtiondet.

Roosevelts New Deal innebar att federala myndigheter ställde krav på just den typ av samhällsplanering som Thomas hade förespråkat. När presidenten sammankallade en 'hjärntrust' av intellektuella för att utreda kristidens sociala problem, uppfattade många socialpolitiskt intresserade aktörer detta som ett angrepp på ett korrumperat politiskt system. Svenska sociologer följde intresserat utvecklingen. Bertil Pfannenstill (1945:447) tog visserligen upp amerikanska sociologers tvivel på att de under New Deal engagerades i relevanta studier, men Myrdal betonade att själva engagemanget innebar ett genombrott för en ny tradition med att utnyttja universitetsintellektuella som rådgivare. Även om de omedelbara resultaten kanske inte var så övertygande, var det visionära försöket att styra samhällsutvecklingen en inspirationskälla för både socialveta-

re och socialpolitikens planerare.⁴ Försöken att vetenskapligt styra socialpolitiken påverkade intresset för modern amerikansk socialvetenskap i Sverige.

Modern svensk sociologi

På 30-talet gav olika universitetsämnen utrymme för seminarier och delkurser med sociologisk inriktning, ett intresse som ingick i en då aktuell strömning bort från filosofiska och historiserande studier. Tingsten kallades 1935 till en ny professur i statskunskap vid Stockholms högskola. När tjänsten inrättades ville olika intressenter knyta den till den »moderna sociologiens problemställningar och arbetsmetoder» (Håstad 1949:155–7). Men det var främst inom praktisk filosofi som sociologiska perspektiv och studieområden fick utrymme. Majoriteten i en första generation av sociologiprofessorer hade doktorerat i filosofi. Einar Tegen var mellan 1937 och 1952 filosofiprofessor vid Stockholms högskola. Inspirerad av sin lärare Axel Hägerström ville Tegen utveckla ett brett spektrum av »empiriska, sociologiska, kulturanthropologiska och psykologiska synpunkter». Hans intresse för en empirisk människokunskap, som omfattade både »samhället och individen», utvecklades även vid det högre seminarium som filosofer bedrev tillsammans med bl.a. Myrdal och Tingsten (Tegen 1948/49, 1949:193–92, Tegen & Rundblad 1951:1–3, Nilsson 1989:58–71). Men innan Tegen kom till Stockholm var han verksam i Lund, där filosofer och marxister på 30-talet i både samverkan och konkurrens försökte utveckla sociologin som en radikal samhällsvetenskap.

Radikalernas Lund

Flera lundafilosofer engagerade sig i sociologiska frågor under Tegens tid som professor i praktisk filosofi mellan 1931 och 1937. Gunnar Aspelin var en av dem som från slutet av 20-talet hade fört in

⁴ Myrdal 1987, s. 52–8. Myrdals försökte på 40-talet stimulera intresset i Sverige för forskning och samhällsförhållanden i USA och för svensk socialpolitik i USA.

både socialpsykologi och sociologi. En sociologisk förening bildades 1936 med bl.a. Segerstedt, Aspelin och marxisten Per Nyström som medlemmar.⁵ Aktiv var även Fritz Croner, en tysk flykting och socialist, som vid ankomsten till Sverige 1934 fann att sociologikunskaperna i det nya hemlandet var praktiskt taget obefintliga. Det fanns visserligen en sociologisk litteratur, men inte sociologi som en systematiskt tillämpad vetenskap. Något motvilligt beslöt Croner på inrådan av Myrdal att avstå från sina historiska intressen, bygga vidare på erfarenheter som funktionär i det tyska arbetsledarförbundet, och studera den svenska tjänstemannarörelsen. För att genomföra den statistiskt socialvetenskapliga undersökning som då blev aktuell fick han omskola sig som sociolog från sitt »tysk-humanistiska» perspektiv till en »disciplinerad vetenskaplig metodik». I anslutning till sin studie drev Croner även ett sociologiskt seminarium.⁶

Då Croner utvecklade sitt projekt konfronterades han med en markant skillnad mellan kontinental sociologi och nyare amerikanska metoder. Medan man i USA ingående hade utforskat människors önskemål och uppfattningar om sociala situationer, hade sådana attitydfrågor nästan helt försummats i Europa. Croner såg här en inverkan från klassiska traditioner. Comte och Spencer hade aldrig problematiserat förhållandet mellan samhälle och individer. Utifrån sina organiskt inspirerade perspektiv konstruerade de fram samband mellan samhället och dess beståndsdelar. Marxistisk klass-teori hade följt samma princip och nyare europeisk sociologi dominerades enligt Croner av ensidig inriktning på objektiva faktorer. Webers försök att motverka en objektivistisk inriktning förblev tämligen fruktlösa. Thomas var en av dem som hade kunnat övervinna denna ensidighet och visa att sociala situationers verkningar inte enbart berodde på objektiva faktorer, utan även på hur dessa värderades efter aktörers samlade erfarenheter; alltså på de attityder

⁵ Nilséns artikel i denna bok behandlar föreningen.

⁶ Croner 1966, s. 204–42. *De svenska privatanställda. En sociologisk studie från 1939* kartlägger privattjänstemäns ekonomiskt sociala förhållanden; *Tjänstemannakåren i det moderna samhället från 1951* är en sociologisk diskussion av bl.a. klassförhållanden.

som ingick i deras definitioner av olika sociala situationer (Croner 1938:274–80).

Croner planerade att ge ut en sociologisk tidskrift, men det projektet förverkligades först på 50-talet med nordiska *Acta Sociologica*. Marxistiskt inriktade lundaradikaler startade dock 1933 *Ateneum* och försökte lansera den som »Skandinaviens enda sociologiskt inriktade tidskrift». Dess främsta syfte var att motverka vetenskapens samhällsisolering i en alltmer konservativ tidsperiod. Redaktionen programförklaring anknöt till de progressiva vetenskaper som det »segerrikt framträngande revolutionära borgerskapet» hade byggt upp på 1800-talet, men som alltmer ansågs ha övergått i förvaltningstekniska utredningar och slentrianmässiga detaljstudier, i stället för att koncentrera analysen på tidens väsentliga frågor. Specialiserad forskning hade sin betydelse, men fick inte bli så dominerande att den trängde undan en nödvändig debatt om kultur- och samhällsvetenskapernas grunder (*Ateneum*: 5–6, Skoglund 1991: 215f).

Bakgrunden till *Ateneum* var de motsättningar mellan radikaler och konservativa som präglat Lundamiljön sedan 1880-talet. Studentkåren hade efter Tysklands utveckling svängt åt höger och nazisterna rekryterade fler medlemmar bland studenterna än någon annan politisk organisation. *Ateneum* var tänkt som ett vapen för vänsterradikal kamp inom universitet. Per Nyström var en av tidskriftens aktörer, aktiv inom Clarté och socialdemokratin, historiker och senare ämbetsman. Politisk polemik överlämnades åt Clarté medan *Ateneum* skulle ta hand om vetenskapskritiken; en arbetsdelning som Nyström ansåg vara viktig för att kunna »slå in i den akademiska världen» och dokumentera marxismens fruktbarhet. Clartékretsens intressen påverkade *Ateneum*, men redaktionen sökte aldrig uppnå en »doktrinär marxistisk slutenhet» (Meurling 1957:340). Nyström ville bekämpa en illusion hos radikala akademiska teoretiker om att »marxismens teorier och analyser» direkt kunde förändra verkligheten. Själv följde han med intresse bl.a. frankfurtskolans strävan att korsbefrukta marxism med psykoanalys. Försök att utveckla ett sådant perspektiv, som tog hänsyn även till individers erfarenheter, kunde enligt Nyström bidra till att

överbygga marxismens ensidiga koncentration på ekonomisk teori.⁷

Steffen hade gjort Nyström intresserad av socialistisk teori, men dennes kulturevolutionism och filosofiska kritik av marxismens materialism passade dåligt in när Nyström anslöt sig till lundaradikalerna. Tegen uppmärksammade honom på Otto Neuraths *Empirisk sociologi*, ett arbete som i austromarxistisk anda hävdade att samhällsvetenskapens utveckling hade passerat det stadium som präglades av kulturidealismens spekulationer. Med naturvetenskapen som förebild kunde man nu överge studier av sådana diffusa företeelser som subjektiva föreställningar och ge sig i kast med att förklara det mänskliga beteendets regelbundenheter. För Nyström var det ett lockande projekt, att med hjälp av logiskt stringent positivism från det progressivt röda Wien, bidra till att vidareutveckla en marxistisk analys (Nyström 1972:382, 1974:262–8, 1983:263, Skoglund 1991:212–3).

Konservativa perspektiv ifrågasatte all lagbundenhet för historisk utveckling och mänskliga beteenden. Neurath, på en gång »logisk empirist, materialist, modernist och marxist» (Forser 1993:138), svarade med sin empiriska sociologi på marxistiska teoretikers behov av att kunna tro på en ordnad samhällsutveckling i riktning mot socialismens förverkligande. Med Neuraths hjälp formulerade Nyström i detta syfte ett materialistiskt strukturperspektiv för att ersätta vad han såg som ett förlegat idealistiskt aktörsperspektiv. Christer Skoglund (1991) menar, att den intressegemenskap som uppstod mellan marxister och logiska positivisterna, hade stor betydelse för det breda stöd amerikansk socialvetenskap fick bland radikala debattörer. Nyström ville utveckla en sociologisk begreppsapparat för sin historiematerialistiska analys och koncentrerade sig på klassfrågan snarare än på förhållandet mellan individ och samhälle (Nyström 1972:381–3). I Ateneum-uppsatser utvecklade han ett

⁷ Nyström 1972, s. 379–86, Hultén 1977, s. 106. Pfannenstill 1987, s. 26, ifrågasätter intresset i Lund på 30-talet för en »samhällsvetenskap som byggde på Hegel, Marx och psykoanalysen». Intresset fanns alltså, men var begränsat till en relativt snäv krets. Det tycks enligt Nilsson (1989:70) ha följt Tegen till Stockholm, där det vid sidan av en »tongivande grupp» med positivistiska intressen även gavs utrymme för psykoanalys och marxism.

historiskt analysprogram i anslutning till weibullskolans källkritiska ansats. Weibullarnas polemiker mot nationalistisk och idealistisk historieskrivning betydde enligt Nyström mycket för att göra ateneumkretsen vetenskapligt accepterad. I deras tidskrift *Scandia* kunde han polemiskt diskutera sin marxistiska historieskrivning (Fehrman 1984:268–71, Hultén 1977:95–8, Nyström 1983:264).

En händelse inom lundaradikalismen som på 30-talet väckte sensation var när litteraturhistorikern och samhällsdebattören Fredriks Böök avföll från sin konservatism till ett marxistiskt perspektiv. Bööks kontakt med Nyström hade betydelse för denna utveckling, även om Svante Nordin i sin Böök-studie menar att dennes hegeliantsk sociologiska metod avvek från ateneumkretsens snävarare materialism (1994:271–3). Nyström deltog i en reportageresa som gav Böök underlag för *Det rika och fattiga Sverige*.

Boken kom ut 1936 och var med sin marxistiskt sociologiska tendens ett anmärkningsvärt dokument från en ledamot i Svenska akademien. Nordin (1994:300–1) menar att dess betydelse kan jämföras med Myrdals *Kris i befolkningsfrågan* och Sven E Olsson ser i den en »sociologiskt anlagd rapport» om folkhemmets levnadsvillkor (Inledning i Nyström 1989:15). Nyström (1989:90–2) betonade vikten av att Böök anslöt sig till en rationell framtidsplanering och därmed bröt mot en i tidssammanhanget dominerande konservatism. Båda dessa marxister var intresserade av att utveckla en teoretisk ram och en empirisk sociologisk analys, men någon direkt betydelse för svensk akademisk sociologi fick inte deras försök.

Frågor om vetenskaplig objektivitet och politiskt engagemang diskuterades av både marxister och sociologer. En förmedlande länk mellan dessa intressen var Aspelin, som ansågs vara en auktoritet på Marx skrifter och i Ateneum presenterade *Amerikansk samhällsforskning*.⁸ Han ställde här Durkheims strukturella perspektiv mot Thomas socialpsykologiskt inriktade fältsociologi. En samhällslära som vill förklara sociala fakta enbart efter deras förbin-

⁸ Meurling 1957. s. 318–22, 339–40, Skoglund 1991, s. 222–3. I Ateneum behandlades Webers och Karl Mannheims analyser av förhållandet mellan vetenskap och politik. Svend Riemer (1938), tysk sociolog som flytt till Sverige 1934 och sedan blev professor i USA, analyserade begreppsutvecklingar hos bl.a. Weber, Mannheim och Thomas.

delser med andra sociala fakta har genom att avvisa psykologiska synsätt berövat sig själv resurser att utreda det sociala livets mångfald. Aspelin kritiserade även Neuraths försök att »bygga samhällsläran på behaviouristisk psykologi i förening med marxistisk historiematerialism», då detta aldrig kom fram till några konkreta spörsmål. Kunskapsteoretiska frågeställningar var viktiga, men de krävde empiriskt forskningsarbete. Allmänna metodprogram av det slag Neurath formulerat kunde aldrig ersätta successivt utarbetade sociologiska arbetsbegrepp. Amerikanska sociologer skilde sig fördelaktigt från en »abstrakt teoretiserande skrivbordssociologi» när de gav sig in på uppgiften att analysera samhällslivets »empiriska regelbundenheter» (Aspelin 1934:30–5).

Inom amerikansk sociologi urskilde Aspelin tre huvudmetoder: Fallstudien, som användes i makarna Lynds fantasifullt gjorda etnografiska arbete om *Middletown*, där skenbart triviala händelser och vanor blev sociologiskt intressanta. Historisk metod, som gav sociologer möjlighet att »förstå hur den givna strukturen har utbildats» genom att utreda dess bakgrund i olika erfarenheter och traditioner. Samt statistisk metod, som genom att beskriva sociala grupper kan påvisa »regelbundenheten i det sociala skeendet, så långt denna låter sig erfarenhetsmässigt fastställas». Med hjälp av dessa kompletterande metoder samlar sociologer in empiriskt material för att pröva sanningshalten i olika föreställningar om typiska och avvikande situationer. Aspelin anser att en psykologiskt orienterad sociologi som kombinerar dessa olika metoder får stor praktisk betydelse, då man måste känna till olika gruppers värderingar och behov för att nå fram till rationella lösningar på sociala problem (Aspelin 1934:37–41).

Nationalekonomen Torsten Gårdlund hävdade 1934 i en ate-neumartikel om *Statistisk samhällsforskning i USA*, att sociologin där på ett årtionde gått fram med »oerhörd kraft». Tysk humanistisk spekulation hade ersatts av stora forskningsprojekt där man använde sig av statistiskt-naturvetenskaplig metod för att utreda sociala problem. Gårdlund tar dock även upp de vetenskapskritiska problem som bl.a. Myrdal hade engagerat sig i. Han är kritisk mot att amerikanska forskare bortser från tolkningsproblem som kräver historiska studier och analys av politiska värderingars betydelse.

Samhällsförändringens inriktning är inget statistiskt metodproblem. Anser man att vissa institutioner 'släpar efter' och skall anpassas till en normal utveckling, då måste man ta ställning till vad som är normalt i ett samhälle. Om sociologer höll fast vid sin ovilja att problematisera dessa frågeställningar, kunde deras slutsatser enligt Gårdlund lätt te sig som rent godtyckligt konstruerade. Risken var då stor att de skulle producera föga mer än en »encyclopedisk socialstatistik» (Gårdlund 1934:87–90).

Trots de reservationer mot ensidiga tolkningsperspektiv som jag här har lyft fram i Aspelins och Gårdlunds ateneumtexter, kom amerikansk samhällsforskning att inspirera en vidare utveckling av det svenska sociologifältet främst med sin ambition att förklara strukturella regelbundenheter. Lundaradikalernas polemiker skapade ingen fastare allians kring en alternativ marxistisk ansats och Nyström (1989:87) karakteriserar i efterhand dåtidens sociologi som en »kuriös bransch av praktisk filosofi». Politiska uppdrag och engagemang drog medlemmar i ateneumkretsen till Stockholm; det gällde t.ex. Nyström, Meurling och Tage Erlander (Skoglund 1993:130). De som var kvar när Ateneum lades ner 1935 gav tills vidare upp sina mer ambitiösa teoretiska projekt (Bergen 1945:92–3). Filosofernas sociologiutveckling tappade likaså styrfart när de intresserade försvann åt olika håll: Aspelin 1936 till Göteborg, Tegen 1937 till Stockholm, Segerstedt 1938 till Uppsala och Croner 1939 till Stockholm.⁹

Segerstedts Uppsala

Den samtidiga bredden och splittringen bland sociologer och marxister i Lund tycks ha saknats i Uppsala. Här formades från 1947 ett relativt avgränsat akademiskt sociologiskt fält. Det kunde ske mot bakgrunden av riksdagens beslut att Hägerströms profes-

⁹ Åke Petzäll valde i Lund, till skillnad från Segerstedt i Uppsala, att behålla sin filosofiprofessur medan Bertil Pfannenstill i sin tjänst gick över från filosofi till sociologi. I sin kommentar till ett arbete om fransk socialvetenskap uttrycker Petzäll skepsis inför sociologin. Empiriskt studerade den gruppen och beskrev samhällets struktur, men franska sociologer hade härifrån »velat härleda normer för det som bör vara». För Petzäll innebar det att de konfronterades med besvärliga frågor om sina påståendens giltighet, men i hanteringen av dem bortsåg från filosofins begreppsanalytiska resurser (Petzäll 1941:65–74).

sur i Uppsala efter vakans skulle återbesättas med »väsentligen sociologisk inriktning». Segerstedt hade tillträtt denna tjänst i praktisk filosofi 1939 och kunde 1947 utnyttja möjligheten att omvandla den till Sveriges förste sociologiprofessur. För att markera det nya ämnets självständighet fann han det viktigt att avvika från en filosofisk intresseinriktning. Detta kom enligt hans egen formulering att ske med hjälp av en amerikainfluerad »empirisk inriktning, med stark tonvikt på *fältarbetet*» (Segerstedt 1949:III-3, 1987:12-4). Sociologer ville, enligt vad Georg Karlsson erinrar sig långt senare, kunna visa att »sociologi var något nytt och annat» än filosofi och följa sin ambition att »påvisa kausalsambandet i samhället». ¹⁰

Segerstedt själv satt med i den socialvetenskapliga forskningskommitté som hade tillsatts 1945 för att utreda samhällsvetenskapens roll vid efterkrigstidens universitet. Svenska filosofer hade enligt kommittén intresserat sig för deskriptiva studier, men huvudsakligen inspirerats av traditioner inom fransk och tysk sociologi. Nu skulle socialvetenskapliga undersökningar medverka till en rationell samhällsutveckling genom att bearbeta stora empiriska material, något som krävde en »kvantitativt statistisk metod». Kontinentala och anglosaxiska traditioner skildes åt när amerikanska impulser gav sociologin en sådan inriktning. Betänkandet framhåller filosofiskt-vetenskapsteoretiska kunskaper som viktiga, men sociologer bör främst ha goda insikter i lagarbetsmetoder för att kunna »kartlägga det sociala fältets struktur» och beskriva krafterna på detta fält (SOU 1946:20, 80-2). Utredningen ledde bl.a. till att man inrättade sociologiska lärartjänster vid Stockholms högskola och Lunds universitet.

När Segerstedt på 80-talet ser tillbaka på den tidiga sociologins resursläge, hänvisar han till Thörnberg som hade medverkat i offentliga utredningar, haft goda kontakter med utvandrare i USA och inom folkrörelserna »skapade en betydande *good will* för samhällsvetenskaperna». ¹¹ Segerstedt ansåg inte att sociologer kun-

¹⁰ Karlsson 1987, s. 48, Fridjonsdottir 1988, s. 7-8. Se även Olssons artikel i denna bok om sociologin i Uppsala.

¹¹ Segerstedt 1987, s. 11. Thörnberg 1943, s. 6, framhåller sin anknytning till Folkrörelsesverige och förbindelser med den »anglo-amerikanska folkvärlden» som bakgrund till sin amerikapåverkade rörelseforskning.

de ställa sig vid sidan av sådana kontaktnät och försöka utveckla en sociologisk verksamhet helt för sig själva. Tillgängliga resurser och inriktning på empirisk analys av sociala problem bildade därmed en ram för att inlemma impulser från amerikansk sociologi i ett svenskt sammanhang. Efterkrigstidens planering styrdes av tron på vetenskapens utvecklingsroll. Kretsen kring Erlander var enligt Segerstedt övertygad om att ett föränderligt samhälle krävde »socialvetenskapliga kunskaper, baserade på grundforskning» (1987:II-3). Ragnar Edenman, socialdemokraternas talesman i forskningsfrågor, bekräftar intresset för sociologins bidrag till en reformpolitisk planering och i samband därmed även för amerikanska influenser (Gullberg 1972:49).

Segerstedts teoretiska perspektiv på gruppförhållanden, det jag kallar hans grupplära, blev ett allmänt riktmärke för uppsalasociologin. Den innehåller i sig åtskilliga led, men jag skall kommentera den översiktligt i anslutning till hans uppfattning om ett modernt samhälles karakteristiska sociala förhållanden. Inspirerad av språkfilosofi och socialpsykologi utgick Segerstedt från att sociala miljöer väsentligen är gruppssammanhang, där genom språkets förmedling sociala vanor eller det han kallar dispositioner till beteenden grundläggs.¹² Han kände sig med tiden alltmer övertygad om att gruppen måste behandlas »som en verklighet för sig», inte endast betraktas som en ansamling mer eller mindre isolerade individer. Med sina definitioner vill Segerstedt betona att kommunikation människor emellan påverkas av gruppernas gemensamma normativa system, att både samverkan och social kontroll är väsentliga i gruppssammanhang. Ständigt återkommer han till sociologins behov av att analytiskt klarlägga förhållanden i socialt rörliga grupper, för att sedan empiriskt utreda hur sociala förhållanden bestämmer människors »sätt att tänka, känna och handla». Med allt bättre preciserade begrepp skall sociologer utveckla sina analysresurser (Segerstedt 1954b:251). Om de saknar en teoretisk modell för att analysera kommunikativa förhållanden, kan empiriska fältundersökningar endast ge isolerade kunskapsfragment (Segerstedt 1968:7-20, 1987:12-7).

¹² *Demokratiens problem och Ordens makt* sammanfattade i Segerstedt 1945, s. 8-9.

Normer är för Segerstedt »bärare av det sociala arvet». När sociologer studerar hur dessa normer överförs i sociala interaktionssammanhang kan de använda sig av socialhistoriska material, men de måste förbättra kunskaperna om det moderna gruppssamhällets tendenser. Även om det var rimligt att utgå från att familjens normöverförande roll hade minskat, så visste man mycket lite om vilka andra grupper som tagit över dess »attityddanande verksamhet». Kunskaperna om de nya förorternas invånare var t.ex. ofullständiga. Siffror sade inte mycket om hur de »finna sig tillrätta och trivas med sin värld». Behöll de sina gamla levnadsformer och föreställningar? Segerstedt ville komma åt »stadens nyckelgrupp», för att närmare utreda frågan om vilka grupper som kunde föra ett modernt samhälles demokratiseringsprocess vidare (Segerstedt 1949:117–20).

Hos Segerstedt bildar gruppbegreppet en grund för sociologisk analys som kan jämföras med klassbegreppets betydelse för marxister. Gruppläran blir en väg att förena perspektiv på aktörer och samhällsstrukturer. Det är framför allt det moderna masssamhällets problematik han vill analysera med sin teori om samhällets behov av att »skapa nya primärgrupper av demokratisk typ», för att motverka den grupphemlöshet som får massmänniskor att rekryteras till antidemokratiska rörelser. Jag skall återkomma till den skillnad Segerstedt ser mellan fasta primärgrupper i förmoderna samhällen och det moderna samhällets lösare sekundärgruppssammanhang, som får massmänniskan att känna sig osäker och i behov av auktoritära ledare. Han förlägger demokratins grundval till människor som »kunna och vilja styra samhället» i demokratisk anda. Demokrati blev en fråga om uppfostran, eller i grupp-sociologiska termer, om att överföra demokratiserande gruppnormer: »Människan födes inte demokratisk, hon fostras till det» (Segerstedt 1944:9–35).

Mellankrigstidens erfarenheter visade för den generation av sociologer Segerstedt tillhörde att moderniseringen var en ifrågasatt process. Motverkande krafter hade t.ex. i Tredje riket organiserat grupper som till sin struktur bar »massans kännetecken», vilket innebar att de »mottaga alla sina impulser utifrån». Utifrånstyrda massmänniskor var motsatsen till demokratins kvalitetsmänniskor. Oroande styrningstendenser såg Segerstedt även i formella demo-

kratier, där film, radio och idrottsevenemang fostrade människor till att rent passivt ta emot massamhällets budskap. Även inom folkrörelser fanns oroväckande trender, när alltfler anställda funktionärer formade stora organisationsapparater och passiva medlemmar kompletterade ledningarnas alltmer odemokratiska styre. Det kunde för auktoritära ledare vara »behagligare att leda massmänniskor» än att försöka fostra aktiva rörelsemedlemmar (Segerstedt 1944:16–32).

Vid Hitlers makttillträde 1933 hade Segerstedt knutit frågan om demokratins överlevnad till »människan som förnuftsvarelse».¹³ 1945 bemötte han anklagelser mot fadern, Torgny Segerstedt, för att på 20-talet ha varit diktatursvärmare. Fadern betraktade individualism och samhörighet som varandra uteslutande alternativ. Gemenskap krävde anpassning och underordnande, vilket i hans liberala perspektiv var en fränstötande princip. Moral var aldrig samfällighetens sak och individens uppgående i massan en form av kollektivism som tidningsmannen Segerstedt tog avstånd ifrån. Med kulturaristokratisk individualism förnekade han, enligt sonen, personlighetens beroende av omgivningen. Han insåg inte betydelsen av att det är människorna som skapar kulturen och inte »kulturen som skapar människorna». Genom att bortse från den sociala miljöns betydelse för en demokratisk förnuftsutveckling saknade fadern begrepp för att bedöma 20-talets gruppbyggnader och kunde anklagas för antidemokratiska tendenser. För Segerstedt var detta främst en fråga om brist på begrepp för »skillnaden mellan masskollektivism och gruppkollektivism» – begrepp han själv ville utveckla i sin grupplära (Segerstedt 1945b:9, 35–49, 61–9).

I enlighet med klassisk sociologisk tradition jämför Segerstedt bondesamhällets grupper och industrisamhällets grupperingar. Moderniseringen löste upp de primärgrupper som hade bäddat in bondelandets människor i en trygghetsskapande vi-känsla och social närhet. Normer i form av värden och verklighetsuppfattning formades där i direkt interaktion mellan människor. Det moderna samhällets arbetsförhållanden och trångboddhet pressade ut dem från nära eller primära grupper mot lösa, ytliga eller sekundära

¹³ »Folket och ledarna» i *Morgontidningen*; citerat från Oredsson 1996, s. 22–3.

gruppförhållanden. Med anknytning till uppsalafilosofin ansåg Segerstedt nutidsmänniskan utsatt för impulser från olika sociala fält, som gjorde henne osäker på »normsystemets absoluta giltighet» och aktualiserade ständiga anpassningsproblem i en »relativt nomadiserande tillvaro» (Segerstedt 1944:11-4, 25-30, 1945a:14-5, 1948:140-4). Just när behovet av normativa förankringspunkter ökade i ett socialt och kulturellt föränderligt samhälle, minskade alltså resurserna för en sådan vägledning i de gruppsammanhang, som splittrades på en rad olika sekundärengagemang.

Föreställningar om bondesamhällets stabila gruppförhållanden blev till en schablon i samtidskritiska betraktelser. Vi kan följa tendensen i 30-talsarbeten som *Kris i befolkningsfrågan* och Thörnbergs *Från det moderna samhället* och möter den även hos Segerstedt. Gentemot samtida osäkerheter framstod bondesamhället i kontrast med en »relativ stabilitet», fasta vanor och större solidaritet. Baksidan av ett förmodernt samhälles gruppförhållanden var bundenhet till primärgruppens fördomar samt en mängd konflikter, men den framsida som betonades var upplevelsen av elementär kollektiv trygghet (Segerstedt 1945a:12-3, 1948:138-9). Det moderna samhällets främsta uppgift blev för Segerstedt att uppfostra en människa som kunde uppleva något av primärgruppens trygga vi-känsla. Han betonar likt Thomas och den symboliska interaktionismen banden mellan individer och samhälle. Strukturer och institutioner får via grupper stor betydelse, men människor är inga genomslagskopior av sina gruppsammanhang. Gruppnormer »erövrar den enskilda individen», men det är hon som skapar, upprätthåller och vidareutvecklar normer. Uppfostran är alltid en fråga om en sådan ömsesidig påverkan (Segerstedt 1939:177).

I början av 50-talet fann Segerstedt sociologisk forskning efterfrågad i alla möjliga och många omöjliga sammanhang. En orsak till detta var att samhällsomvandlingen hade skapat sociala problem som sociologer ansågs kunna bidra till att lösa med studier av hur människans »sätt att tänka, känna och handla, bestäms av hennes sociala växelverkan med andra människor». Segerstedt ansåg att svensk sociologi »ännu inte funnit sin form», men jag menar att gruppläran för honom angav i vilken riktning denna form borde sökas. För att nå utöver insamlandet av rent socialstatistiska fakta

måste sociologer enligt Segerstedt inte bara utveckla sina metoder, utan även i sina empiriska studier av samhällets förhållanden utgå från sociologiska perspektiv på »människan som gruppvarelse». Hur en sådan växelverkan mellan teori och empiri praktiskt skulle organiseras, det var dock enligt hans uppfattning ännu 1954 en öppen fråga.¹⁴

Perspektivdiskussion och kontroverser

Georg Karlsson skisserar 1951 i två småskrifter modern sociologi och dess arbetsmetoder. Han behandlar mest forskningstekniska frågor men berör inledningsvis några allmänna metodproblem. Förmoderna ansatsers främsta brist var deras outvecklade observationsmetoder och därmed spekulativa karaktär. Sociologiska teorier måste prövas direkt mot vetenskapliga observationer. Sociologers frihet att ställa upp hypoteser begränsas av dessa möjligheter till empirisk observation och sociologins mål i methodsammanhang är att frigöra sig från ideologi och spekulatation. Utan värdeomdömen bör samhällsforskare betrakta sociala företeelser likt naturvetaren sina forskningsobjekt. Det är enligt Karlsson inte sociologins sak att förändra världen, utan att fastställa det sociala livets regelbundenheter. USA-sociologins inriktning på att analysera sociala problem hade här medverkat till en oerhörd observationsteknisk utveckling med särskild tonvikt på statistiska sammanhang (Karlsson 1951a:3–8, 1951b:3–5).

Med sådana positivistiska förtecken gick svensk sociologi in i 50-talet, även om Tegens och Rundblads översikt (1951:4) antyder viss kritik »mot detta kanske ensidiga tryck på statistiskt orienterad sociologi». Vid Stockholms högskola undervisades mot slutet av 40-talet i »sociologi efter kvantitativ metod» och uppsalasociologer koncentrerade sig på empiriska fältarbetsmetoder (Rundblad

¹⁴ Segerstedt 1954a, s. 5, 1954b, s. 249–51. I en artikel om »Närhet och/eller distans? Att kartlägga kulturell förändring», behandlar jag Segerstedts studie tillsammans med Agne Lundquist om *Människan i industrisamhället* och jämför deras ansats med etnografiska perspektiv. Den kommer att publiceras i en rapport från en konferens i Vadstena 1996 om »Samhällets linnéaner. Kartläggning och förståelse i samhällsvetenskapernas historia».

1987:72, Segerstedt 1987:14, Gullberg 1972:30, Tegen 1949:187). USA-påverkan var kraftig, inte minst från sociologen Georg Lundberg, som tog avstånd från alla förstående tolkningsansatser och ville kvantifiera även »symboliskt beteende».¹⁵ Generaliserande förklaringar blev 50-talssociologins allmänt accepterade målsättning och en strikt operationalisering av forskningsprocessens olika arbetsmoment dess främsta hjälpmedel. Den begreppsutveckling, som hade förespråkats av bl.a. Nyström i Lund och Segerstedt i Uppsala, fick svårt att göra sig gällande under sociologins institutionella uppbyggnadsfas.

Amerikanska sociologers debatter om skilda perspektiv och tolkningsfrågor uppmärksammades sällan i Sverige. Bo Andersson kom att vistas långa perioder i USA, men när han på 50-talet studerade i Uppsala behandlades amerikansk sociologi som en »homogen företeelse» (Andersson 1987:58). Lundbergs speciella ansats kunde då antas representera hela det amerikanska sociologifältet och många svenska sociologer betraktade enligt Pfannenstill hans *Foundations of Sociology* närmast som en bibel. Lundberg blev, som anhängare av en »behaviouristisk, kvantitativ sociologi», glatt överraskad av sitt erkännande i Sverige, »då hans sociologi var föga uppskattad i USA». Att han blev så uppmärksam, medan den internationellt välkände Myrdal i stort sett helt nonchalerades, tillhör enligt Pfannenstill (1987:27–30) vetenskapshistoriens ironiska turneringar.¹⁶

Pfannenstill (1945:447–64) var en av positivismens mest energiska kritiker och framhöll teoriarbetets betydelse som en nödvändig komplettering till empiriska studier. Att nonchalera begreppsutvecklingen leder till illusioner om att fältundersökningar i sig ger korrekta beskrivningar. Sociologer måste enligt honom i frågeställ-

¹⁵ Lundberg 1939, s. 50–4. Styrkan i hans arbeten var deras handboksmässiga karaktär. I sin kritik av 'nypositivismen' behandlar Pfannenstill honom 1943 i *Sociologens grundförutsättningar* tillsammans med den Neurath som inspirerat Nyström.

¹⁶ Lundberg var enligt sociologen Stanford Lyman (1995:406f) en »policy scientist», d.v.s. en forskare som överlämnar alla värdefrågor åt den som vill anställa honom och helt ägnar sig åt att analysera effektiva medel för att genomföra uppdragsgivarens politik.

ningar och tolkningsmetoder även ta hänsyn till det Thomas hade kallat individers situationsdefinitioner. Börje Hanssen (1950:234–41, 249–50) var en annan kritiker som betonade behovet av alternativa begrepp och metoder för att utforska människan som gruppvarelse. Kvantitativa studier behandlar vardagliga massföreteelser, men sociologi handlar även om att med »fördomsfri fantasi och förmåga till mänsklig förståelse» studera mer okända socialt kulturella fenomen. Själv ville Hanssen utveckla en 'social-antropologisk' ansats för att analysera former av social samverkan man inte kom åt med ekonomiskt strukturella perspektiv. I brist på bättre begrepp kallade han dessa föga förstådda socialt kulturella förhållanden för »cumpaniska relationer».

Kritiker som Pfannenstill och Hanssen förklarades dock på 50-talet av de flesta sakkunniga inkompetenta som professorskandidater. Teoriutvecklingen underordnades nu krav på empirisk observation och frågor om mänskliga aktörers 'sjäsliga sammanhang' avfärdades som spekulativa. Karlsson (1951b:18) såg endast en gradskillnad mellan statistikstyrda studier och etnografisk metod i »intensivundersökningar (s.k. case-studies)». Men de senare rymdes inte i institutionaliseringsfasens definition av god sociologi och utestängdes från fältet. Av de tre huvudmetoder Aspelin hade urskilt i USA återstod därmed i praktiken endast statistiskt inriktade studier av sociala problem som en acceptabel svensk sociologisk metod.

Utvärderingar av svensk sociologi

Erik Allardt har i ett nordiskt jämförande perspektiv kritiserat det han kallar en svensk välfärds kapitalistisk katedersocialistisk sociologiansats, som han menar blev resultatet av sociologins speciella förhållande till den svenska statsmakten i allmänhet och till den socialdemokratiska reformpolitiken i synnerhet. Den expanderande offentliga sektorn blev svenska sociologers självklara handlingsfält och forskningsorganisationer för statistiskt empiriska fältstudier deras eftersträfvade ideal. Stora resurser lades enligt Allardt ner på sociologiska forskningsprojekt, där både utförarens och beställarens krav bands upp till »önskemål om statlig och politisk stabilitet» (1987:246–8).

Utvärderingar kan vara en givande läsning, när de problematiserar olika forskningsansatser och diskuterar dilemman i samband med inverkan från dominerande reflexionsstilar. Men de kan även framstå som ensidiga krönikor över vad som skall anses ha hänt i olika sammanhang och polemiskt fördela ansvaret för framgångar och misslyckanden. Det krävs upprepade omläsningar av samtida dokument och senare perspektiviseringar för att lära känna de polemiker och kraftmätningar som varit aktuella under en viss period. De utvärderingar av modern svensk sociologi som har gjorts från slutet av 60-talet och fram till slutet av 80-talet innehåller enligt min uppfattning många gemensamma drag. Där framträder en klar tendens hos ledande aktörer att med ironisk distans delvis ta avstånd från den utveckling de själva medverkat till, medan mindre dominerande aktörer får nöja sig med att frustrerat kommentera de styrandes herravälde.

Gunnar Boalt blev på 50-talet i Stockholm professor i sociologi och hans utvärdering 1969 av tjugo års forskning förefaller mig karakteristisk för en distanserande attityd. Boalt menar att sociologer i inledningsfasen med sina då blygsamma forskningsanslag gärna bearbetade teoretiska problem. Men dessa studier av sociologins grundförutsättningar hamnade i bakvatten under en följande anslagsjakt. Teoriarbetet underordnades empiriska projekt när sociologer skulle ge sig i kast med alla de »uppslag man var villig att kasta åt dem» (Boalt 1969:83–5). Sociologi populariserades inför allmänheten som förädlad vardagsvett, för uppdragsgivare framhölls dess praktiska nytta och inför studenter betonades teori, metod och ämnets arbetsmarknadsvärde. Vid sidan av dessa opportunistiska inslag dominerades institutionsmiljöerna av ett utpräglat auktoritärt klimat, där chefers syn på lämpliga »tekniska specialiteter» blev till ofrånkomliga normer för deras karriärinriktade underlydande. Boalts omdöme över 20 års forskning blir föga nådigt. Efter makarna Myrdals insatser på 40-talet väckte en närmast provinsiell svensk sociologi föga internationell uppmärksamhet (Boalt 1969:83–8). Inom prioriterade områden som familjesociologi och industristudier blev pionjärtidens insatser föga övertygande. Katrin Fridjonsdottir (1988:12–3) kompletterar Boalts bild och hävdar att industrins sociologiintresse avtog på 50-talet. Först senare blev

arbets sociologi ett stort forskningsområde med stöd av fackför-
eningsrörelsens intresse.¹⁷

Med sitt bidrag *Till den svenska sociologins historia* kan Anders Gullberg sägas ge en motbild till hur ämnets dominerande aktörer har skildrat dess utveckling. Han ger exempel på hur sociologin alltsedan en tidig institutionaliseringsfas styrts in mot empirism, snäv samtidsinriktning och en socialpsykologiskt färgad naturvetenskaplig modell. Gullberg tar fram viktigt material om sociologiska kontroverser, men framhäver även med kritiskt ironiska vändningar etablissemangets strävan att ge ämnet »akademisk respektabilitet och akademisk självständighet». Med en närmast total resurskontroll etableras på 50-talet enligt hans mening en maktapparat som sedan på 60-talet upprätthöll sin hegemoni. Gullberg hänvisar inte till Thomas Kuhns perspektiv på normalvetenskapens dominansförhållanden, men ett grundtema i hans utvärdering är dominerande aktörers vägran att erkänna sociologins flerparadigmatiska karaktär. De ger sken av att ha löst vetenskapliga grundfrågor »eller åtminstone ha funnit de ramar inom vilket detta skulle komma att ske». Med tekniskt sofistikerade metoder produceras en fragmenterad empirisk information inom ramen för ett alltmer teoriutarmat tillvägagångssätt (Gullberg 1972:6, 25–33).

Gullberg beskriver 1972 ett kärvt sociologiskt tillväxtklimat, där endast enstaka avvikare från styrande vetenskapliga normer lyckas övervintra. Femton år senare granskas svensk akademisk sociologi på nytt i ett nordiskt jämförande perspektiv under ledning av Allardt, Sverre Lysgaard och Aaage Bøttger Sørensen. Deras utvärdering av den tidiga sociologin instämmer i stort sett i Gullbergs kritiska perspektiv, men de konstaterar, trots många kritiska kommentarer, att svensk sociologi »uppnådde en förhållandevis hög nivå av metodiskt kunnande och teoretisk pregnans». Segerstedts inflytande anges som en delförklaring till den orientering mot socialpsykologi, socialisation och språkutveckling, som i Sverige kom att dominera över de historiskt strukturella analyser norska

¹⁷ Anna Olsson behandlar på Vadstenakonferensen 1996 den första doktorsavhandlingen i sociologi; Georg Karlssons studie av anpassning och kommunikation inom äktenskapet. Familjesociologin i Sverige förblev dock föga utvecklade under 50- och 60-talen.

och finska sociologer utvecklade (Allardt m.fl. 1988:37–40). Svenskars ovana vid socialt kulturella skiljelinjer framhålls som en delförklaring till en närmast konfliktskyende inriktning av svensk sociologi fram till en brytpunkt mot slutet av 60-talet.

Allardt hade 1987 hävdad att Segerstedts grupplära motverkat dominansen för en biologisk människosyn och därmed representerat en radikal linje i svensk sociologi, även om positivism och empirism senare ledde till en ensidig utveckling (Allardt 1987:238–9). Något raljerande fastslår de nordiska utvärderarna 1988, att svenska sociologer från slutet av 40-talet snabbt fann sig hemmastadda i ett speciellt »variabelspråk och krav på operationella definitioner» (Allardt m.fl. 1988:35–6). Även här kan Fridjonsdottir komplettera värderingen. Hon menar att Segerstedt saknade ett makroperspektiv som kunde förklara hur normativa system utvecklas. Den strukturmarxism som på 70-talet försökte kompensera denna brist, saknade i sin tur en social handlingsteori och hamnade delvis i samma slags »mekaniska positivism» (Fridjonsdottir 1988:14, 22). Oförmåga att förbinda aktörs- och strukturperspektiv framstår alltså även här som en grundfaktor bakom sociologins stagnationstendenser.

Många har sett en kontinuitet mellan Segerstedts intresse för symbolisk interaktionism och Johan Asplunds socialpsykologiska teorier.¹⁸ Asplund stimulerade på 60-talet som redaktör för *Sociologisk forskning* debatten om 'hårddata-sociologin'. Han invände själv mot att dess företrädare på förhand uteslöt »möjligheten av andra kunskapsvägar» (Asplund i Gullberg 1972:33–5). På 60-talet hade enligt Asplund dominansen blivit närmast total för en »sociologisk serviceverksamhet», där uppdragsforskning föreföll ha blivit sociologins enda väg mot nya resurser. Sådana projekt krävde att teorin knöts till den aktuella empirin och följderna blev enligt hans mening en utarmad sociologisk vision inom ett socialt system, där »kreativitet och inopportunitet inte bara sakta men säkert mals sönder utan redan från början är satta på undantag». Förmågan att skilja på god och dålig sociologi försvinner när alla yttre eller inre hot

¹⁸ Allardt 1987, s. 241, Fridjonsdottir 1988, s. 8. Tegen föreläste i Lund 1936/37 om George Herbert Mead (Nilsson 1989:60) och socialpsykologi var vid sidan av sociologi ett allmänt intresseområde inom praktisk filosofi.

mot serviceverksamheten anses riktade mot ämnets existens (Asplund 1987:135–7).

Kritiken av en positivistisk sociologi, som erövrar projektvärlden men förlorar sin själ, anknyter till klassiska sociologiska och vetenskapsteoretiska diskussioner om vetenskap och politik, liksom om förhållandet mellan individer och institutioner. Svenska sociologer sökte formera sitt fält med stöd av välfärdsbyråkratins resurser, men det var byråkratin som erövrade deras sociologiska fantasi. Inriktningen på att med empiriska studier bidra till ett socialpolitiskt reformarbete gjorde det rimligt att inom amerikansk sociologi välja ut de metoder och teoretiska perspektiv som svarade mot sådana reformintressen. Alternativa inriktningar inom t.ex. Chicagoskolan väckte föga intresse, då de inte ansågs bidra till en funktionell modern empirisk sociologi. I Gullbergs skildring av 50-talets strider om professurer framgår detta mönster tydligt. Inför tillsättning av nya tjänster i Stockholm och Lund kritiserade Segerstedt som sakkunnig visserligen bristande teoriutveckling hos flera sökande, men fann att deras metodiska kunskaper vägde över. Som sakkunnig talade Robert Wikman från Finland förgäves för Hanssens etnografiska forskning, eftersom övriga sakkunniga ansåg den ofruktbar som sociologisk metod.¹⁹

Under hela den period jag har behandlat betonar sociologiöver-sikter vikten av att förbinda strukturella aspekter och aktörsinriktade perspektiv. Ändå blev det möjligt att omtolka dessa önskemål om en flersidig sociologi på ett sätt som gjorde att frågor om förbindelser mellan subjektiva och objektiva förhållanden praktiskt taget helt föll bort. Segerstedts socialpsykologiska inriktning lämnade ett tomrum som fylldes med strukturellt förklarande moment. Nordamerikansk strukturfunktionalism fick efterhand konkurrens från marxistiska perspektiv och i den reflexionsstil som då kom att dominera svensk sociologi betonades förklarande strukturfaktorer starkt på bekostnad av förståelseinriktade aktörssynpunkter. I ljuset av denna dominans är det nog ingen tillfällighet att även Mills vision om en historisk problematisering av strukturella

¹⁹ Gullberg 1972, s. 48–52. Boalt såg i Lundbergs arbete det »kanske väsentligaste bidraget hittills till sociologins begreppsbyggnad»; en uppfattning Segerstedt syrligt bemötte.

sammanhang omformades. Mänskliga aktörer måste enligt honom »be understood..in close and intricate interplay with social and historical structures». I svensk översättning tillskrevs han dock uppfattningen, att människan »måste förklaras inom ramen för de historiska och sociala strukturer hon är underkastad». ²⁰

Institutionella fältperspektiv på svensk sociologi

Nya begrepp måste »kunna inordnas i sociologiens egen utvecklingshistoria: man får ej göra sig urarva med sin vetenskaps förgångna». Pfannenstill (1945:464–5) beklagade med detta uttalande sociologers ovilja att sätta in sina begrepp i deras historiska sammanhang. Sådana försummelse riskerar att snedvrider förståelsen av tidigare begreppsbildningar och utarma det Bourdieu kallar kulturella produktionsfälts reflexiva perspektiv. Avslutningsvis skall jag här, med hjälp av hans perspektiv på fält rörelser och Robert Wuthnows enligt min mening närliggande kulturella institutionsanalys, antyda hur den svenska sociologins etableringsfas kan sättas in i ett vidare tolkningssammanhang. Det kan självfallet endast bli tal om en högst preliminär diskussion av hur dessa ansatser kan bidra till att analysera hur det svenska sociologifältet formades.

Sociologins produktionshistoria är enligt Bourdieu fylld av definitionstrider, vilka ytterst är uttryck för en kamp om resurser mellan dem som dominerar ett fält och dem som konkurrerar utifrån mindre gynnade positioner. Kulturella produktionsfälts självständighet hotas av omgivande maktfält och konkurrerande intressen från närliggande produktionsfält, men även av deras oförmåga att ta vara på egna traditioner. En sådan oförmåga att uppmärksamma och försöka vidareutveckla alternativ, kan vara en följd av att dominerande agenter vill upphäva en ständig konkurrens mellan olika positioner och intressen, d.v.s. den rörelse Bourdieu menar utmärker alla fält och därmed även sociologifältets förhållanden. I stället för att stödja en diskussion om alternativa utvecklingsvägar, vill de dominerande skapa totalitära apparater som gynnar deras särintressen. ²¹

²⁰ Mills 1972, s. 175; jämför min direktöversättning i inledningen till artikeln.

²¹ Bourdieu föredrar att tala om agenter i stället för aktörer, bl.a. för att undvika den uppsplittring på struktur-aktörsperspektiv som han menar omöjliggör

Sådana försök kan sällan upprätthållas under längre tid, då socialt kulturella förändringar förr eller senare för fram konkurrenter till de dominerandes ortodoxa strategier, men under en övergångsperiod kan ortodoxin förhindra fältets förnyelse. Strider om definitioner och spelregler för att inneha olika positioner på ett sociologiskt fält eller uteslutas från detta, försvåras av att sociologin saknar allmänt accepterade »regler för hur en kompetent diskurs om den sociala världen skall se ut» (Bourdieu 1992:106). Oenighet kring dessa spelregler gör att frågor om vad som utesluts eller absorberas på ett fält blir starkt beroende av yttre maktfaktorer, men även av den inre stagnation som följer när dominerande aktörer med olika maktmedel försöker avfärda alternativa metoder och perspektiv.

Robert Wuthnow har analyserat hur processer av samverkan och konkurrens bidrar till att forma kulturella produktionsfält. I fallstudier av reformationen, franska revolutionen och en socialistisk arbetarrörelses framväxt visar han hur sociala moraliska ordningar kan uppstå, institutionaliseras och förändras, i huvudsak efter inverkan från samhällets föränderliga politiska ekonomiska förhållanden. En moralisk ordning är för Wuthnow »en uppsättning definitioner om vad som är lämpligt att göra och rimligt att förvänta sig». Diskursiva rörelser som ifrågasätter en etablerad moralisk ordning består vanligen av delvis motstridiga ideologier. När dessa kommunikativa eller diskursiva resurser hos ständigt konkurrerande aktörer ansamlas och institutionaliseras, kan det i gynnsamma fall uppstå en samlad rörelse. En sådan kallar Wuthnow för en diskursiv samfällighet. Förutsättningen är att de aktörer som ingår i debattfältet inte enbart ägnar sig åt att bekämpa varandra, utan att deras konkurrens kan ge utrymme även för en inre samverkan gentemot yttre konkurrenter om makt, inflytande och resurser (Wuthnow 1987:14–5, 150–63).

Bakgrunden till diskursiva samfälligheters betydelse är de socialt osäkra situationer som uppstår i samband med omvälvande samhällsförändringar. Wuthnows fallstudier anknyter till en typ av situationer som aktualiserar behov av att ompröva och på nytt fast-

fältanalyser. Även skillnaden mellan totalitært stelnade 'apparater' och fält rörelser tillhör hans distinktioner.

ställa möjliga gränser för sociala förhållningssätt i ett visst samhälle. Han visar hur aktörer har agerat, när de i krisperioder ställts inför valet att antingen stödja en traditionellt given moralisk ordning eller ett konkurrerande alternativ. Förändrade samhällsförhållanden har underlättat för nya sociala aktörer och rörelser att tränga fram, vilket skapar de komplicerade valsituationer för intellektuella, som kan leda till att en diskursiv samfällighet formas, men också till splittring och stagnation. Avgörande blir hur olika aktörer kan utnyttja de handlingsmöjligheter som ges när traditionella ordningar ifrågasätts. Sannolikheten för att en ny kulturell rörelse skall institutionaliseras beror främst på dess legitimitet i förhållande till dominerande kulturella och politiskt ekonomiska mönster, men även på rörelsens inre resurser att utvecklas till en samfällighet, såsom graden av »intern kommunikation och organisation» (Wuthnow 1987:123–50, 186, 333, 1989:15–6).

De aktörer som deltar i rörelser i riktning mot en diskursiv samfällighet har i regel skilda intressen och perspektiv, så vi kan inte förvänta oss att kunna fastställa en gemensam formel för deras motiv. Det sociologiskt intressanta för Wuthnow är under vilka betingelser en viss riktning kan besegra konkurrenter och därmed få resurser att kontrollera sin vidare utveckling. Använder vi hans perspektiv på svenska sociologers försök att etablera ett akademiskt delfält, kan vi se hur de i sina prioriteringar mellan olika diskursiva resurser anknöt till en särskild sociologisk metodlära och till socialpolitiska planintressen. Dessa medel gav ett visst handlingsutrymme, men innebar samtidigt krav på att sociologer skulle träda in i en planideologi, där frågeställningar genererades av omvärldens krav på att utreda gruppssamhällets attityder. Möjligheterna att bilda en diskursiv sociologisk samfällighet kring detta engagemang begränsades av bristen på öppen kommunikation. Kritik av föregivet spekulativa traditioner blev ett argument för sociologer att samlas kring en snävt tillskuren metodologi för empirisk fältforskning. Problematiska frågor om metoder, kritisk begreppsutveckling och förhållandet mellan vetenskap och politik sköts väsentligen på framtiden. Den utarmning av sociologins inre samverkansresurser som detta medförde gjorde att en samfällighet i Wuthnows mening inte kunde utvecklas. I Bourdieus mer allmänna terminologi inne-

bar det att sociologifältets vidare rörelser hindrades av dominerande agents alltför snäva apparatintressen. Ortodoxins förhärskande reflexionsstil förhindrade utvecklandet av en konkurrens mellan olika perspektiv.

På 30-talet hävdade Gunnar Aspelin att sociologin hade tagit sig igenom sin »första ungdomsperiod med stora, obestämda framtidsmål och övertro på sina möjligheter att lösa invecklade problem med enkla och suggestiva formuleringar» (1934:30). Moderna sociologer var överens om att en tillnyktring i förhållande till klassiskt spekulativa inriktningar var nödvändig, men utvärderingar av svensk efterkrigssociologi har kritiserat dess oförmåga att med sina snävt utvalda metoder och perspektiv analysera det moderna samhällets socialt kulturella problem. Varken Per Nyströms marxistiska försök eller Torgny Segerstedts gruppteori fördes vidare i en kontinuerlig sociologisk begreppsutveckling; Otto Neurath och Georg Lundberg blev mer inflytelserika som inspiratörer än W I Thomas och C W Mills. Rituella omnämmanden av svenska föregångare närmast underströk beroendet av importerade perspektiv. Segerstedt beklagade t.ex. 1943 att den då 70-årige Thörnberg inte kunde få en professur han skulle ha kunnat ge »dess rätta inriktning». Men Thörnberg fann denna rang oförtjänt, pekade på oundgängliga sociologiska insatser under 1800-talet, samt beklagade att Steffen som 1900-talets främste sociolog aldrig fick ägna sin forskarkraft helt åt ämnet (Jäder 1968:131, Thörnberg 1925:194). Man var alltså inte överens om var den svenska sociologins rötter skulle sökas.

Ändå har det naturligtvis inte varit så att sociologer aldrig anknutit till tidigare svenska studier. Mats Franzén och Eva Sandstedt (1981:54–63) refererar och kommenterar t.ex. Segerstedts grupplära när de analyserar sociala grannskapsvisioner. Men hans hypoteser om att en demokratisk samhällsutveckling förutsätter aktiv samverkan mellan människor i gruppgemenskaper, sätts av dessa författare in i ett 40-talssammanhang och jämförs inte med senare teoriutveckling. Kanske är det först 90-talets problematiserande perspektiv på sociala förhållanden och resurser för ett kollektivt handlande som gör det möjligt att sätta in gruppläran i ett vidare demokratiskt utvecklingssammanhang. Kanske kan vi idag

lättare se förbindelser mellan Segerstedts vision och vad Mills (1972:17–8, 192) ansåg vara sociologins uppgift, nämligen att i en tid av social olust och likgiltighet utforska de förhållanden i vilka människor kommer att »*vilja* vara fria och förmögna att handla fritt».

I sin översikt från 1996 av sociala rörelser och det kollektiva handlandets resurser återkommer Alberto Melucci ofta till en brist på självkritisk reflektion som han menar sig ha mött i efterkrigstidens analyser. Sådana studier tenderar att negra det sociologiska huvudproblemet: att förstå och förklara rörelser i termer av socialt kulturella förhållanden, d.v.s. att analysera hur kollektivt handlande under olika omständigheter överhuvudtaget blir möjligt. För detta krävs ansatser som begreppsligt analytiskt kan lokalisera och empiriskt beskriva mötespunkter mellan strukturer, system och aktörer. Sociologers förmåga att begreppsligt hantera de konflikter och samverkansprocesser som bildar ett fält för kollektivt handlande ger enligt Melucci (1996:42–4) ämnet dess främsta berättigande. I sak förefaller mig detta vara samma påpekande som vi har mött hos svenska sociologer från Steffen till Segerstedt. Uttryckt i deras termer handlade sociologi om att analysera människors själsliga samverkan i olika sociala samfund. Även grupplärans sociala sammanhang var sådana processer.

Georg Karlsson menar att kategoriska framställningar förenklar så kraftigt, att alla påståenden borde »förses med modifikationer» (1951a:5–6). Detsamma gäller för min kritik av utestängningsstrategier under sociologins institutionaliseringsfas. Det är lätt att hamna i nya schabloner. Utvärderingar av svensk sociologiutveckling under tidig efterkrigstid har tydliga inslag av eländighetsforskning och betonar därmed en självreproducerande sociologisk konservatism. Det är betydligt svårare att komma åt och rättvist bedöma ofullgångna utvecklingsförsök på ett trots allt rörligt sociologifält. Fördjupad bekantskap med sociologihistorien kan ge oss ett mer nyanserat perspektiv på dess olika utvecklingsförsök.

Vi kan då se att motsättningar mellan perspektiv har tårt på sociologifältets intellektuella samverkansresurser. Visserligen hade översikter av sociologins form och ändamål även tidigare reservationer inför abstrakt ensidiga modeller. Men förhärskande socio-

logiska synsätt gjorde det möjligt att närmast helt bortse från kritiska synpunkter. Först när den moderna samhällsstrukturen på allvar ifrågasätts under 90-talet ges utrymme för avvikelser från dess dominerande reflexionsstil. Sociologer tar då upp många trådar som deras företrädare av olika anledningar släppte. I nya grupperingar finner de resurser för sociala rörelser och en demokratisk vidareutveckling. Dessa rörelserns former och betydelse tolkas olika, men till skillnad från under sociologins etableringsfas finns det utrymme för konkurrerande perspektiv. Och det är en nödvändig utgångspunkt för att bilda ett öppet sociologiskt fält som en fungerande diskursiv samfällighet.

Referenser

- Allardt, Erik (1987) »Svensk sociologi i ett nordiskt perspektiv», i *Fridjonsdottir*
- Allardt, Erik m.fl. (1988) *Sociologin i Sverige. Vetenskap, miljö och organisation*. Stockholm
- Andersson, Bo (1987) »Den svenska sociologins internationella kontakter. Ett personligt perspektiv», i *Fridjonsdottir*
- Aspelin, Gunnar (1934) »Amerikansk samhällsforskning», i *Ateneum* årg.2 nr 1:29–42
- Asplund, Johan »Sociologistudier i Uppsala i början av sextioalet», i *Fridjonsdottir*. *Ateneum*. Hösten 1933: Förord
- Bergen, Eskil (1945) *Clarté. Poeter och politiker*. Stockholm
- Boalt, Gunnar (1969) »Sociologi», i *20 års samhällsforskning*. Stockholm
- Bourdieu, Pierre (1992) *Texter om de intellektuella*. Stockholm
- Cooley, Charles (1902/1981) *Samhället och individen*. Göteborg
- Croner, Fritz (1938) »Sociala attityder och den empiriska sociologin», i *Statsvetenskaplig tidskrift* årg.41:274–96
- (1966) *Ett liv i vår tid*. Stockholm
- Fehrman, Carl (1984) *Lärdomens Lund. Epoker-episoder-miljöer-människor*. Malmö
- Forsner, Thomas (1993) »Oavhängiga kulturradikaler och reformradikala socialdemokrater. Utopi och besinning i folkhemmet», i Bertil Nolin (red) *Kulturradikalismen. Det moderna genombrottets andra fas*. Stockholm
- Franzén, Mats & Sandstedt, Eva (1981) *Grannskap och stadsplanering. Om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige*. Uppsala
- Fridjonsdottir, Katrin (red) (1987) *Om svensk sociologi. Historia, problem och perspektiv*. Stockholm

- Fridjonsdottir, Katrin (1988) »Den svenska sociologin och dess samhälle», i *sociologi i dag* årg.18 nr 1:3–27
- Gullberg, Anders (1972) *Till den svenska sociologins historia*. Stockholm
- Gårdlund, Torsten (1934) »Statistisk samhällsforskning i USA», i *Ateneum* årg.2 nr 3:87–90
- Hanssen, Börje (1950) »Samhällsvetenskapliga problem och forskningsuppgifter», i *Statsvetenskaplig tidskrift* årg. 53:233–51
- Hessler, Carl Arvid (1929) »Den socialdemokratiska arbetarrörelsen ur några sociologiska synpunkter», i *Tiden* årg. 21:89–106, 140–52
- Hultén, Britt (1977) *Kulturtidskrifter på 30-talet. Nordeuropa, Ateneum, Fronten*. Stockholm
- Håstad, Elis (1949) »Statskunskap», i *Stockholms högskola under Sven Tunbergs rektorat*. Stockholm
- Jäder, Karl (1968) *Ett gåtfullt geni. En bok om E H Thörnberg*. Stockholm
- Karlsson, Georg (1951a) *Den moderna sociologien*. Stockholm
- (1951b) *Sociologiens forskningsmetoder*. Stockholm
- (1987) »Min syn på sociologin», i *Fridjonsdottir*
- Kinberg, Olof (1941) *Socialläkarens uppgifter i samhället*. Stockholm
- Lundberg, George A (1939) *Foundations of Sociology*. New York
- Lyman, Stanford M (1995) »Social Theory and Social Movements: Sociology as Sociodicy», i Lyman (ed) *Social Movements. Critiques, Concepts, Case-Studies*. Basingstoke & London
- Meurling, Per (1957) »Lund mellan världskrigen», i *Under Lundagårds kronor. Minnen upptecknade av gamla studenter*. Fjärde samlingen. Lund
- Mills, C W (1959/1967) *The Sociological Imagination*. London. Oxford. New York
- (1972) *Den sociologiska visionen*. Stockholm
- Myrdal, Gunnar (1930) *Vetenskap och politik i nationalekonomien*. Stockholm
- (1935) »Den förändrade världsbilden inom nationalekonomien», i Gunnar Myrdal & Herbert Tingsten: *Samhällskrisen och socialvetenskaperna*. Stockholm
- (1987) *historien om An American Dilemma*. Stockholm
- Nilsson, Ingemar (1989) »Einar Tegen och tidig svensk sociologi», i Thorsten Nybom (red) *Universitet och samhälle. Om forskningspolitik och vetenskapens samhällsroll*. Stockholm
- Nordin, Svante (1994) *Fredrik Böök. En levnadsteckning*. Stockholm
- Nyström, Per (1972) »Marxist i borgerlig idyll. Ett samtal med Thomas Forser», i *Ord & Bild* årg. 81 nr 7:379–86
- (1974) *Historieskrivningens dilemma och andra studier av Per Nyström*. I redaktion av Thomas Forser. Stockholm

- (1983) *I folkets tjänst. Historikern, journalisten och ämbetsmannen*. Artiklar 1927–83 i urval av Anders Börjesson. Stockholm
- (1989) *Historia och biografi. Artiklar och essäer 1933–1989*. Urval av Sven E Olsson. Lund
- Oredsson, Sverker (1996) *Lunds universitet under andra världskriget. Motsättningar, debatter och hjälpinsatser*. Lund
- Petzäll, Åke (1941) »Filosofiens uppgift i moral- och samhällsforskningen», i *Samhällsvetenskapliga problem*. Lund
- Pfannenstill, Bertil (1945) »Sociologien som vetenskap», i *Statsvetenskaplig tidskrift* årg.48:447–78
- (1987) »Från praktisk filosofi till sociologi», i *Fridjonsdottir*
- Riemer, Svend (1938) »Objektivität und Begriffsbildung in den Sozialwissenschaften», i *Theoria* vol.iv:117–44
- Rundblad, Bengt (1987) »Traditioner, restriktioner och möjligheter i svensk sociologi», i *Fridjonsdottir*
- Segerstedt, Torgny T (1939) *Demokratiens problem i socialpsykologisk belysning*. Stockholm
- (1944) »Formal och real demokrati», i Segerstedt m.fl. *Inför framtidens demokrati*. Stockholm
- (1945a) »Naturlig och onaturlig miljö», i *Social årsbok 1945:5–16*
- (1945b) *Var Segerstedt diktatursvärmare?* Stockholm
- (1948) »Förslag till studiecirkel i samhällskunskap», i *En bok om Gunnar Hirdman*. Stockholm
- (1949) »Att vara sociolog», i *Min vetenskap. Radioföredrag 1948*. Stockholm
- (1954a) »Sociologien och undervisningen», i *Skola och samhälle*, årg.35, nr 8:249–53
- (1954b) »Förord», i Lars Gråby *Sociologi*. Stockholm 1954
- (1944/1968) *Ordens makt. En inledning i språkets sociologi*. Uppsala
- (1987) »Svensk sociologi förr och nu», i *Fridjonsdottir*
- Skoglund, Christer (1991) *Vita mössor under röda fanor. Vänsterstudenter, kulturradikalism och bildningsideal i Sverige 1880–1940*. Stockholm
- (1993) »Kulturradikalismen – arvet och förnyelsen», i Bertil Nolin (red) *Kulturradikalismen. Det moderna genombrottets andra fas*. Stockholm
- SOU 1946:74 *Betänkande angående Socialvetenskapernas ställning vid universitet och högskolor m m avgivet av Socialvetenskapliga forskningskommittén*.
- Steffen, Gustaf (1907) *Sociologien. Dess föremål och problem*. Stockholm
- Tegen, Einar (1948/49) »Soziologische Forschung in Schweden seit 1935», i *Kölner Zeitschrift für Soziologie* Jahrg. 1:3

- (1949) »Filosofi och sociologi», i *Stockholms högskola under Sven Tunbergs rektorat*. Stockholm
- & Rundblad, Bengt (1951) *A Survey of Teaching and Research in Sociology and Social Psychology at Swedish Universities*. Skrivemaskinstua Oslo
- Thörnberg, E H (1925) »Om sociologiens historia och uppgift», i *Tiden* årg.17:182–209
- (1943) *Folkrörelser och samhällsliv i Sverige*. Stockholm
- Tingsten, Herbert (1935) »Statskunskapen och den politiska utvecklingen», i Gunnar Myrdal & Herbert Tingsten: *Samhällskrisen och socialvetenskaperna*. Stockholm
- (1940) »Statsvetenskapliga arbetsuppgifter», i Gunnar Aspelin & Göte Tureson (red) *Vetenskap av i dag. Framlagd av svenska forskare*. Stockholm
- Wuthnow, Robert (1987) *Meaning and Moral Order. Explorations in Cultural Analysis*. Berkely, Los Angeles, London
- (1989) *Communities of Discourse. Ideology and Social Structure in the Reformation, the Enlightenment, and European Socialism*. Cambridge Mass.

DEL III

VAD HÄNDE PÅ ÅTTIOTALET?

De första tjugo åren

Vid en beskrivning av sociologiämnets utveckling i Sverige ligger det nära till hands att dela in historien i två perioder. Tiden från slutet av fyrtiotalet till några år in på sextiotalet dominerades sociologin av en relativt enhetlig syn på hur forskningen skulle bedrivas och vid mitten av sextiotalet skedde en snabb och tydlig förändring av forskningsinriktningen inom sociologin, som det också ter sig relativt lätt att karakterisera. Frågeställningen i denna artikel är om den sociologiska forskningen i Sverige alltså befinner sig i denna andra period eller om vi idag i andra halvan av nittiotalet befinner oss i en tredje period och i så fall hur denna period skulle kunna karakteriseras. Min preliminära slutsats är att det är rimligt att tänka sig en tredje period. Liknande förändringar inom sociologin har skett i många andra länder, men här kommer jag enbart att se till vad som skett i Sverige.

Man kan tycka att det är onödigt att göra sådana här periodiseringar och att de med nödvändighet blir förenklingar. Det finns forskningstraditioner inom sociologin som präglas av en påtaglig kontinuitet, t.ex.. alkoholforskning eller forskningen om mobilitet. Ändå menar jag att en periodisering av detta slag kan ge viktiga insikter, som är av betydelse när vi funderar över framtida forskningsstrategier och över vår forsknings förhållande till omvärlden både i form av andra akademiska discipliner och forskningsintressenter som myndigheter, politiker etc.

Som en bakgrund till en diskussion av »den tredje periodens sociologi» ska jag först kort säga något om de två första perioderna

och om övergången mellan dem. Därefter ska jag koncentrera mig på förhållanden som jag tror kännetecknar de senaste 10–15 årens sociologi.

När man beskriver femtiotalssociologin i några korta drag kan den idag nästan framstå som en karikatyr: positivism, kvantitativa metoder, normer, socialpsykologi, distansering från humaniora (t.ex. historia), trivselundersökningar, anpassningsparadigm. Inte desto mindre tror jag att en sådan beskrivning har fog för sig (se t.ex. Fridjonsdottir, 1987), även om en del forskare som var med på den tiden med viss rätt tagit avstånd från en alltför enkel beskrivning (se t.ex. Edmund Dahlströms (1982) recension av Torsten Björkmans och Karin Lundqvists avhandling *Från Max till PIA*). Denna beskrivning utesluter inte att det finns många intressanta sociologiska arbeten från denna tid, som vi borde kunna ta vara på bättre och som är värda att läsa än idag.

För att förstå den snabba övergången till den andra periodens makroorienterade sociologi, kritiken av positivismen, inflytandet från marxismen etc, tror jag det är viktigt att konstatera att den första periodens sociologi hade försvagats betydligt i början av sextio-talet (jfr. Allardt, 1995:13). De stora förväntningar som hade riktats mot sociologerna vid slutet av fyrtio-talet tycks inte ha infriats. I en artikel med titeln »En uppfordran till samhället och samhällsvetenskaperna» i det allra första numret av Sociologisk forskning, nr 1 1964, skriver t.ex. Ulf Himmelstrand om sociologins ställning: »Den som ute i samhället lyssnar till kommentarer om den svenska sociologins betydelse kan inte undgå att höra tonfall av ringaktning och besvikelse även bland personer med omdöme och intresse för sociologi. ... Ämbetsmän och politiker, som före 1947 starkt verkade för att vi här i landet skulle få en professur i sociologi har hört sägas att de inte längre tycker att sociologin är mycket att satsa på. Sociologerna gör ju ingenting ...!» (Himmelstrand, 1964:39).

Även Torgny Segerstedt uttalar i sin bok *Att studera sociologi* som kom ut 1968 en besvikelse. »Allt för många sociologer, både hemma och ute, har forskat i detaljer och levererat smårapporter och det sker medan städer och landsbygd, skola och universitet, familj, arbetsliv och fritidsliv förändras i grunden, för att nu inte tala om den internationella situationen. Vi borde känna ett ansvar att

skapa en teori, som kunde omsluta och förklara alla dessa händelser» (Segerstedt, 1968:104).

Genomslagskraften i den andra periodens sociologi blir obegriplig om man inte förstår den mot bakgrund av denna försvagning av den första sociologin i Sverige. Jag ska inte säga mycket om den andra perioden. (Den finns bl.a. beskriven i Allardt m.fl., 1988 och Fridjonsdottir, 1987.) Som ett lite kuriöst tecken på snabbheten i denna förändring vill jag bara peka på två artiklar i Sociologisk forskning av Joachim Israel, som publicerades i två på varandra följande nummer, nr 4 1967 och nr 1 1968. Den första av dessa artiklar hade titeln »Sociala kontakter, attityder och föräktenskapligt sexuellt beteende» och innehåller inte mindre än 10 omfattande tabeller. Den därpå följande artikeln hade titeln »Spridda tankar om sociologisk teori» och i den formulerar Israel en skarp kritik av svensk sociologi i fem punkter. En punkt gällde kritik av mikrosociologisk teori »som ofta är mer elegant än användbar och mera exklusiv än betydelsefull» (Israel, 1968:85).

Den andra periodens sociologi i Sverige blev framgångsrik. I den utvärdering som gjordes av svensk sociologi 1987 blev omdömet gott. Utvärderarna framhåller särskilt att den andra periodens sociologi blev betydligt mer lyckosam i Sverige än i de andra nordiska länderna. »Med en viss rätt vågar man påstå att sociologin i Sverige redde ut krisen på ett mer fruktbart sätt än de övriga länderna. Den svenska sociologin fick den samhällsanknytning den saknat och framstår i dag mot slutet av 1980-talet som internationellt synlig och intressant» (Allardt m.fl., 1988:41). En anledning till att utvecklingen i Sverige blev fruktbar var att det fanns avnämare till och intressenter i denna sociologins förvandling. Omsvängningen understöddes av ett starkt intresse från arbetarrörelsen. Såväl fackföreningarna som det socialdemokratiska partiet satsade vid slutet av sextiotalet på sociologisk forskning för att lyfta fram frågor som företagsdemokrati och jämlikhet. Den förnyade arbetslivsforskningen och Levnadsnivåundersökningarna var de mest tydliga exemplen på detta stöd.

Samtidigt kanske vi inte ska underskatta den kärna av kontinuitet som trots allt funnits i svensk sociologi. Sociologins empiriska inriktning levde kvar under den andra perioden. Och Erik Allardt

betonade i utvärderingen att det också fanns »ett tydligt gemensamt element i 1970-talets levnadsnivåundersökningar och 1950-talets trivselundersökningar» (Allardt m.fl., 1988:49, jfr. Dahlström, 1994:84).

Men även om den empiriska traditionen på sätt och vis överlevde det snabba periodskiftet skedde en radikal förändring i synen på empirins roll i forskningen. De vetenskapsteoretiska utgångspunkterna förändrades markant. Och i denna andra period utvecklades den teoretiska och vetenskapsteoretiska diskussion, som Israel efterlyste i sin artikel, till ett av de större specialområdena inom sociologin.

En tredje period?

Utvärderingen av sociologin i Sverige gjordes för 10 år sedan. Jag tycker idag att det är svårt att riktigt känna igen den positiva bild av svensk sociologi som gavs i rapporten. Antagligen gjordes utvärderingen vid en ovanligt gynnsam tidpunkt; vid slutet av en framgångsrik period. Min avsikt är dock inte att framställa en tredje periods sociologi som en nedgångsperiod eller att tala om en sociologins kris. Ändå tror jag att sociologin i vissa avseenden står svagare idag än för tio år sedan kanske framför allt beroende på att vi inte då såg en del problem som började dyka upp. Forskningsinriktningen hade blivit för ensidig och omvärlden förändrades på ett sätt som vi inte hade förutsett. Och min uppfattning är att så pass mycket förändrats både inom sociologin och kanske framför allt i dess omgivning att det, med hänvisning till tidigare reservationer, är relevant att tala om en tredje period, som antagligen formades vid mitten av åttiotalet.

Men dateringen här är mer problematisk än vid övergången mellan den första och den andra perioden. Det är inte fråga om en lika tydlig och påtaglig förändring. Det finns inget program för denna förändring och ingen genomgående kritik av den tidigare periodens inriktning och verksamhet. Förändringen har kommit smygande och skett i tysthet utan stora deklARATIONER. Det är inte någon enhetlig förändring utan den har skett i olika riktningar, därför är perioden mer svårångad och svårare att karakterisera än

de tidigare. Kanske skulle man också kunna hävda att det är en förändring som varit naturlig genom att ämnet har vuxit. Det finns fler aktiva forskare än tidigare och då blir det naturligt att bredden är större. Det ligger säkerligen något i ett sådant argument, men jag tror ändå att det är fråga om mer än så. Det har dessutom skett väsentliga förändringar i fråga om sociologins vetenskapliga ställning i det övriga samhället och i den vetenskapliga ambitionsnivån.

Det finns ett flertal indikationer på att sociologins betydelse och status i samhällsdebatten har blivit mindre framträdande. Jag har även en känsla av att sociologin inte heller längre är lika intressant för den bildade allmänheten. Här har ämnen som idéhistoria och etnologi i stället nått en ökad popularitet. Det är många som påpekat att sociologer syns mindre i samhällsdebatten. Det händer att studenter frågar varför det bara är ekonomer och statsvetare som är med i debatter på TV eller skriver i de stor dagstidningarna. Om man tror att den tredje perioden inleddes vid mitten av åttiotalet utgör Maktutredningen ett talande exempel. I denna utrednings ledningsgrupp, som tillsattes i juni 1985, fanns ingen sociolog. Det var statsvetare, ekonomer och historiker. Hade en liknande utredning tillsatts några år tidigare hade antagligen inslaget av sociologer i både ledningsgrupp och i de olika delprojekten varit större.

Redan i början av åttiotalet fanns det tecken på att sociologisk forskning började uppfattas som mindre relevant bland de intressenter som tidigare understött den makroorienterade nya sociologin. I en rapport med titeln *Forskning för demokrati från 1981* författad av två fackliga representanter riktades skarp kritik mot en hel del sociologisk forskning om medbestämmande. Författarna hävdar att många fackliga representanter känt sig utnyttjade av forskarna och att forskarna bara varit ute efter att göra karriär. Vidare sägs att forskarna är främmande för verkligheten på arbetsplatserna och deras »sparsamma närvaro» på dessa arbetsplatser. Och enligt rapporten är det ungefär tre fjärdedelar av fackklubbarna som säger »att de inte fått ut något nyttigt vare sig ur rapporterna eller projektet som sådant» (Stange och Ivarsson, 1981:67). Oberoende av om dessa omdömen är välgrundade eller ej säger de något om inställningen till forskningen bland fackrepresentanter. De nedskärningar som gjordes på dåvarande Arbetslivscentrum vid slutet av åttio-

talet liksom nedläggningen av Bygghorskningsrådet kan till en del förstås i detta perspektiv.

Det har flera gånger sagts och ofta med en kritisk ton att sociologins historia i Sverige är de offentliga utredningarnas historia. Men under åttiotalet har också utredningsväsendet förändrats, vilket naturligtvis påverkat sociologins ställning. Numera torde de flesta sociologer vara beredda att försvara forna tiders gedigna utredningar.

Möjligen kan man se situationen vid mitten av åttiotalet som en parallell till vad som skedde vid mitten av sextiotalet. En cirka 15-årig period av förhoppningar på sociologins bidrag till samhällsförändring hade mattats av och delvis förbytt till besvikelse. Kanske var det inte så bland de aktiva forskarna, men väl bland praktiker och intressenter. Vid mitten av åttiotalet började det bli uppenbart att t.ex. medbestämmandet och löntagarfonderna inte hade givit så stora effekter som många ändå hade hoppats på. Därmed inte sagt att MBL-lagstiftningen varit helt meningslös, men många sociologer hade under den andra perioden bidragit till att skapa stora förväntningar kring hur företagsdemokrati och ökat inflytande för de anställda skulle kunna lösa många av det moderna samhällets problem.

Den svenska sociologin passade inte riktigt in i det sena åttiotalets politiska klimat. Det passade ekonomerna bättre och de lyckades så småningom etablera ett allt starkare inflytande över det politiska beslutsfattandet även i frågor som tidigare legat utanför deras områden t.ex. i fråga om vård och omsorg, trots visst motstånd från en del sociologer (Korpi, 1992, Hugemark, 1994).

Under den andra perioden blev sociologin djupt indragen i de välfärdsstatliga projekten. Detta blev delvis ämnets räddning och bidrog till ett uppsving för en omfattande och intressant forskning. Men i efterhand kan man konstatera att en alltför stor del av forskningen kom att ägnas åt denna typ av frågeställningar och att sociologin därmed förlorat terräng. När välfärdsstaten ifrågasattes blev också sociologin ifrågasatt. Dessutom kan man konstatera att en del av denna forskning också visat sig ha gjort felaktiga uppskattningar och bedömningar inom sitt eget område. Det gäller t.ex. beskrivningen av maktrelationer och styrkeförhållanden mellan samhällsklasser. I efterhand är det lätt att se att forskningen från denna

tid framför allt underskattade kapitalets maktresurser och överskattade de samlade maktresurserna hos arbetarklassen och dess politiska organisationer.

Beskrivningen ovan är endast en inledning till att förstå vad som hänt med sociologin under senare år. Jag tror inte man ska se denna försvagning av sociologins ställning som en kris. Men det som händer nu är att forskare på olika sätt analyserar konsekvenserna av tidigare erfarenheter. Forskning innebär att hela tiden ompröva teorier och slutsatser. Det är inget konstigt med det. Men på nittio-talet sker det inte lika öppet och högröstat som vid slutet av sextio-talet och början av sjuttio-talet.

Jag tror att man kan urskilja två tendenser inom sociologin under nittio-talet. Båda tendenserna innebär att sociologiämnet blivit otvetydligare och gränserna mot andra ämnen upplösts. Inom sociologin sker en fragmentering i fråga om såväl teorier som metoder och studieobjekt. Samtidigt sker en spridning av sociologin till andra samhällsvetenskapliga discipliner. Samhällsvetenskapen håller på att bli mer och mer sociologisk, men beskrivs kanske inte som sociologi. Många av de institutioner som avknoppats från sociologin gör t.ex. i stället allt för att försöka avskärma sig från »moder-ämnet». Jag ska nedan diskutera dessa tendenser var för sig för att till sist försöka komma med några reflektioner om betydelsen av denna utveckling.

Mångfald eller upplösning

Inom den första akademiska sociologin i Sverige i slutet av fyrtio-talet och under femtio-talet fanns en tydlig ambition att utveckla en teori för samhället. Ett stort antal undersökningar skulle så småningom pusslas ihop till en sammanhängande teori. Segerstedt har uttryckt detta klart i sin skrift från 1968. Som skäl för en stark teori angav han dels behovet av att kunna ställa prognoser för samhällsutvecklingen och dels behovet av vetenskaplig frihet. »Man kan ju t.ex. jämföra fysikens starka teori, som utesluter varje påverkan från departement och nämnder eller industrier, och samhällsvetenskapens svaga teori, som just inbjuder till sådan påverkan. Det får där-

för sägas vara i samhällsvetenskapens intresse att bygga upp en stark teori» (Segerstedt, 1968:21).

Även i den marxistiskt inriktade sociologin från slutet av sextio-talet var syftet att konstruera en stark teori. Tanken var att man utifrån begrepp som produktionsförhållanden och klassmotsättning- ar skulle kunna bygga upp en teori som förklarade det mesta som skedde i samhället. Även om det inte fanns någon vidare enighet om den exakta formuleringen av en sådan teori fanns ambitionerna där, åtminstone från början. Så småningom har dessa ambitioner minskats och själva denna process kanske utgör övergången till en tredje period. Någon kandidat till en ny stark teori har knappast lanserats. Somliga skulle kanske vilja se Anthony Giddens struktu- rerings-teori som ett sådant alternativ. Men det är knappast en teori av en sådan kaliber att den skulle kunna utvecklas till en stark teori. Den är i bästa fall ett intressant ramverk för sociologiska resone- mang. Man kan förstå framgången för Giddens sociologi under den tredje perioden som en teoretisk kompromiss som fyller ett tomrum, men samtidigt har kompromissens urvattnade karaktär.

Den sänkta ambitionsnivån när det gäller teorikonstruktion och över huvud taget när det gäller förklaringar och framför allt prog- noser har lett till en ökande mängd partiella teorier eller som man ofta säger: perspektiv. Kunskapsteoretiskt har vi konstaterat att so- ciologin snarast är förparadigmatisk. I avsaknad av starka teoretiska ambitioner kan vi ägna oss åt olika klassiker. Marx har blivit en klassiker bland andra. Som en absolut kontrast till Segerstedts am- bitioner kan man se Edmund Dahlströms uttalande i sin artikel om svensk sociologi: »I hope that tomorrow's sociology blooms in 100 flowers of different discourse cultures rather than adjusts to alleged trends, authoritative predictions and accepted truths» (Dahlström, 1994:87).

Den minskande ambitionsnivån i fråga om teoretiserande och generella förklaringar har bl.a. tagit sig uttryck i ett ökat intresse för historiska förklaringar. Sociologin har närmat sig historieämnet, som den tidigare försökte avskärma sig ifrån. Samtidigt har his- torieforskningen närmat sig sociologin. Över huvud taget har de skarpa gränserna mellan samhällsvetenskap och humaniora, som drogs upp i början av femtio-talet blivit otydligare.

Ett inslag i den ökande mångfalden inom sociologin idag är en pluralism i fråga om metoder, vilket är en av anledningarna till att gränserna till de humanistiska disciplinerna suddats ut. Under åttiotalet har användandet av kvalitativa metoder definitivt blivit rumsrent inom sociologisk forskning, även om alla sociologer långt ifrån är entusiastiska över detta. Men idag finns det inte bara kvantitativa och kvalitativa metoder. Det finns också en mångfald av olika kvantitativa metodstrategier. De kvantitativa analysmetoderna har utvecklats oerhört. Ironiskt nog har alltså detta inträffat samtidigt som förklaringsambitionerna minskat. Även beträffande kvalitativa metoder finns det numera ett antal olika riktningar.

Framför allt är det dock ifråga om teorier eller teoretiska perspektiv som mångfalden eller upplösningen blivit märkbar. Inte minst bidrog det under åttiotalet ökande intresset för Michel Foucaults arbeten till många gränsöverskridanden inom och mellan den samhällsvetenskapliga och humanistiska forskningen. Idag finns ett intresse för Robert Mertons tankar om »theories of the middle range». Bitar av marxistisk teori lever kvar samtidigt som andra partiella teorier prövas och förs fram. Genusteorier av olika slag har kommit att få ett ökat utrymme, liksom teorier om etnicitet. I deras kölvatten har den sociala konstruktivismen, bl.a. genom inflytande från Foucault, uppenbarat sig som nästan en ny skolbildning, som plötsligt bara finns där. Kulturteorier, organisations-teorier, systemteorier, rational choice teori, spelteori är andra nya riktningar som finns företrädda. Det finns ett förnyat intresse för socialpsykologi, men med annorlunda frågeställningar än den socialpsykologi som var dominerande på femtiotalet. En del av utvecklingen av denna teoretiska mångfald återspeglas i volymen *Den sociologiska fantasin* från 1987 som initierades av Sociologförbundets teorigrupp och redigerades av Ulla Bergryd (1987).

Spridning och avknoppning

Den minskande ambitionsnivån i fråga om förklaringar och teoribyggande och ett fjärmande från det naturvetenskapliga idealet gäller inte bara sociologin. Samma tendens finns inom de flesta samhällsvetenskapliga ämnen, till och med i nationalekonomin. Även

om många framhållit att det naturvetenskapliga idealet, t.ex. experiment, inte heller går att förverkliga inom all naturvetenskaplig forskning har det under efterkrigstiden blivit mer och mer uppenbart att det inte går att bedriva forskning om samhället på samma sätt som forskning om naturen. Det är t.ex. inom samhällsvetenskapen betydligt svårare att leda olika teorier i bevis, vilket öppnar möjligheterna för oändliga omöjliga diskussioner mellan olika ståndpunkter. En luttrad sociolog har givit ett drastiskt uttryck för detta dilemma: »Samhällsvetenskaperna befinner sig ännu i många stycken i en medeltida situation. Teleskopen ger delvis oklara bilder. Samhällsforskarnas timliga lycka eller olycka bestäms av intressegrupper utanför forskarsamhället och beror av hur forskarna tolkar oklarheten. Samhällsforskningen förs inte framåt utan fortsätter i sin sekelcirkel» (Korpi, 1992:115).

Allt sedan sjuttioalet har det åtminstone under vissa perioder talats mycket om tvärvetenskap och en sådan har också praktiserats och fått organisatoriska förankringar t.ex. i Tema-institutionerna vid Linköpings universitet. Sociologin är i många avseenden redan från början tvärvetenskaplig. Sociologin har inget specifikt avgränsat studieobjekt som andra samhällsvetenskaper som statsvetenskap, pedagogik eller företagsekonomi. I och med det ökade intresset för tvärvetenskap har också sociologin spritts till andra samhällsvetenskapliga ämnen. Jag tror att det är ganska tydligt att samhällsvetenskapen under de sista tjugofem åren blivit mer sociologisk. Samtidigt som sociologiämnet blivit otydligare har såväl sociologisk teori som metod spritts till andra samhällsvetenskapliga ämnen. Frågan är hur sociologin som ett ämne utan objekt står sig i konkurrens med andra discipliner som har en fastare samhällsförankring genom en tydligare objektanknytning till företag, till skolan, till det politiska systemet, eller till ett professionellt yrke som psykologyrket. I och med den ökande tvärvetenskapligheten har gränserna mellan ämnen blivit svagare och konkurrensen mellan dem ökat. Denna process har också skett i relation till humanistiska ämnen som historia, etnologi, litteraturvetenskap, språkvetenskap eller filosofi.

Och det tycks som om sociologins anknytning till specifika forskningsobjekt har minskat med åren. Flera av den tidiga sociologins specialområden har så småningom kommit att avskiljas från den ursprungliga disciplinen genom vad som kan ses som avknoppningar. Detta gäller t.ex. socialt arbete och kriminologi. De första professurerna i socialt arbete tillsattes med sociologer under första halvan av åttiotalet. I Stockholm var kriminologi först en avdelning inom sociologiska institutionen för att sedan bli en självständig institution. Forskningen om masskommunikation bedrevs tidigare i stor utsträckning vid sociologiska institutioner, men denna forskning har kommit att avskiljas från sociologin på olika sätt vid olika universitet.

Avknoppningar kan för all del även ses som en form av spridning av sociologin. Men den mesta spridningen av det sociologiska »budskapet» har skett genom att forskare inom andra discipliner har börjat arbeta mer sociologiskt. Här kan vi urskilja tre typer av spridning: 1) andra forskare har börjat använda sig av sociologiska metoder som surveyer och intervjuer 2) andra ämnen har börjat ägna sig åt områden som ratades av sociologer vid slutet av sextiotalet (t.ex. attitydmätning och arbetstillfredsställelse) 3) andra ämnen har adopterat utländska sociologiska teoretiker.

Användningen av från början typiskt sociologiska metoder är, tror jag, mest förekommande i ämnen som statsvetenskap och pedagogik. Statsvetenskap var länge ett ämne som metodmässigt nästan uteslutande arbetade med skrivna källor. Att bygga resonemang på intervjuer och surveyer sågs som förkastligt. Men sedan några decennier verkar surveyforskning vara lika vanligt inom statsvetenskap som sociologi. Utbredningen av sociologiska metoder inom statsvetenskapen hänger nära samman med att statsvetare också tagit över tidigare typiska sociologiska forskningsområden som politisk sociologi och attitydmätning. Attityder utdefinierades i stort sett från den sociologiska dagordningen under sjuttioalet, men har så småningom kommit tillbaka (jfr Svallfors, 1996:22). Men under tiden har framför allt statsvetare och även religionsvetare tagit över en hel del av forskningen om t.ex. värderingsförändringar.

Även en mer socialpsykologiskt orienterad arbetslivsforskning utdefinierades i slutet av sextiotalet och har därefter tagits upp av

framför allt psykologer, men också av företagsekonomer och pedagoger. Arbetslivsforskningen var ett av kärnområdena både i sociologin på femtiotalet och under den därpå följande perioden. Men idag görs antagligen betydligt mer arbetslivsforskning inom andra samhällsvetenskapliga och humanistiska discipliner. Bland de forskare som var ordförande i någon av Rådet för arbetslivsforskningss elva prioriteringskommittéer hösten 1996 fanns inte en enda sociolog.

Många av de i världen mest kända sociologiska teoretikerna uppmärksammas idag i Sverige mer inom vissa andra discipliner. Pierre Bourdieu har först och främst tagits upp av pedagoger men även av litteraturvetare och det är främst pedagoger som introducerat Bourdieus arbeten i Sverige. Även om diskussionen av Harry Bravermans teser om arbetets degradering först togs upp av sociologer har den fortsatta forskningen om giltigheten av Bravermans teser främst bedrivits och förts vidare av historiker och ekonomhistoriker. Även det ökande intresset för Norbert Elias teori om civilisationsprocessen har i första hand inspirerat ekonomhistoriker och i viss mån etnologer. Berger och Luckmanns bok *The Social Construction of Reality* har antagligen fått ett starkare genomslag bland företagsekonomer än sociologer.

Några avslutande reflektioner

Jag tror alltså att det är riktigt att tänka sig att sociologin kommit in i en tredje period under efterkrigstiden. Men vad är det för period? Övergången till denna period har skett långsamt och ganska odramatiskt. Det har inte skett med några stolta proklamationer och det är knappast fråga om att några nya alternativa teorier eller metoder lanserats. Snarare är det fråga om en period av minskade ambitioner och förväntningar. Tanken om de starka teorierna har övergivits och i stället har det utvecklats en flora av partiella teorier eller perspektiv. Detta gäller även på methodsidan. Samtidigt är det värt att påpeka att denna förändring inte bara skett i Sverige. Snarare kanske förändringen varit mer dramatisk och tydlig i flera andra länder, t.ex. i Storbritannien.

Det finns tecken på att sociologin och sociologerna förlorat i status och direkt inflytande i samhällsdebatten. Samtidigt har förväntningar på vetenskapliga generaliseringar och praktisk nytta mattats både inom ämnet och bland avnämarna. Å andra sidan finns det många tecken på att sociologin som samhällsvetenskaplig praktik och även teori har fått ett avsevärt ökat inflytande både inom andra samhällsvetenskaper och humaniora under efterkrigstiden. Sociologiska metoder och teoretiker används allt mer inom andra discipliner. Den sociologiska vetenskapliga praktiken är inte överspelad. Frågan är hur vi som är »riktiga»sociologer ska se på denna situation.

Som en konsekvens av denna spridning av intresset för sociologi borde vi kunna hävda att sociologiämnet är det ämne som är bäst ägnat att studera och praktisera samhällsvetenskaplig grundforskning. Vi har inget särskilt studieobjekt, men vi prövar metoder och teorier för att förstå hur olika samhällsprocesser i all deras komplexitet hänger samman. Vi arbetar med att utveckla teorier om människors handlingar och om människors handlingsvillkor. Vi studerar sambandet mellan individ och kollektiv och vi analyserar motsättningar som uppstår genom skikttningsprocesser av olika slag. Vi konstruerar teorier för att förstå kollektiva fenomen som organisationer och nätverk.

Jag har tidigare inte velat tala om en sociologins kris. Om vi ska tala om kris tror jag snarare det är fråga om en samhällsvetenskapens kris. De svårigheter att formulera övergripande teorier eller att göra förutsägelser som uppenbarar sig under ett halvt sekels intensiv samhällsforskning delar sociologin med andra samhällsvetenskapliga ämnen. Men när gränserna mellan disciplinerna håller på att upplösas tror jag sociologin kommer att behövas.

Författaren vill tacka för kommentarer i samband med en presentation vid sociologiinstitutionernas ämneskonferens i Göteborg och vid ett seminarium på sociologiska institutionen i Stockholm samt från Ulla Bergryd, Edmund Dahlström, Janne Jonsson, Fredrik Liljeros, Sven Olsson Hort och Lars Udehn.

Litteratur

- Allardt, E. (1995) »Reflexioner kring utvecklingslinjerna i svensk sociologi» i Swedberg, R. och Wennemo, I. (red.) *Sociologin i Stockholm 1954–1994*. Stockholm: Sociologiska institutionen.
- , Lysgaard, S. och Sörensen, A. (1988) *Sociologin i Sverige. Vetenskap, miljö och organisation*. Uppsala: Swedish Science Press.
- Bergryd, U. (red) (1987) *Den sociologiska fantasin – teorier om samhället*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Dahlström, E. (1982) »Recension av Torsten Björkman och Karin Lundqvist: Från MAX till PIA. Reformstrategier inom arbetsmiljöområdet», *Sociologisk forskning*, nr 1 1982.
- (1994) »Contemporary Swedish Sociology: A Personal View», *Acta Sociologica*, 37:75–92.
- Fridjonsdottir, K. (red.) (1987) *Om svensk sociologi. Historia, problem och perspektiv*. Stockholm: Carlssons.
- Himmelstrand, U. (1964) »En uppfordran till samhället och samhällsvetenskaperna», *Sociologisk forskning*, nr 1.
- Hugemark, A. (1994) *Den fängslade marknaden*. Lund: Arkiv.
- Israel, J. (1967) »Sociala kontakter, attityder och föräktenskapligt sexuellt beteende», *Sociologisk forskning*, nr 4.
- (1968) »Spridda tankar om sociologisk teori», *Sociologisk forskning*, nr 1.
- Korpi, W. (1992) *Halkar Sverige efter? Sveriges ekonomiska tillväxt 1820–1990 i jämförande belysning*. Stockholm: Carlssons.
- Segerstedt, T. (1968) *Att studera sociologi. En inledning till sociologiens studium*. Stockholm: Svenska Bokförlaget Norstedts.
- Stange, J och Ivarsson, O. (1981) *Forskning för demokrati*. Stockholm: Arbetarskyddsfonden.
- Svallfors, S. (1996) *Välfärdsstatens moraliska ekonomi*. Umeå: Boréa.

BO ISENBORG

SOCIOLOGI, *PROGRAMMATISK MODERN*

Det hör till den nya tiden att karakterisera århundradena var för sig. Eftersom vi befinner oss i utgången inte endast av ett sekel utan därtill av ett helt årtusende kan behovet att upprätta balansräkningar sig särskilt påträngande. Ytterligare en anledning att ta sig an sakens tillstånd är den, att vi anser oss leva i en epok som inte bara i trivial mening blivit äldre, utan som fastmer åldrats. Den numera bedagade postmoderniteten låter sig förstås som en ansträngning att påskynda denna process.

Den förtretligt unga disciplinen sociologi tillkommer förmånen att göra upp räkningen över sitt första århundrade, ja när det gäller dess mer senkomna förgreningar, exempelvis i Sverige, handlar det om att överblicka ett halvt sekel. Det är sant att sociologins rötter sträcker sig betydligt längre tillbaka än så, men som institution är ämnet knappast mycket äldre. Detta öde har sociologin kompensert genom att inte endast kontempera över sig själv då kronologin så påbjudit. Tvärtom har ett av disciplinens kännetecken varit just detta, att man ihärdigt och närmast oavbrutet har försökt komma tillrätta med sig själv. Som ingen annan vetenskaplig disciplin har sociologin därtill åtnjutit privilegiet att dess konjunkturskiftningar ansetts vara en offentlig angelägenhet: lika ofta som inte har diskussionerna om sociologins förmåga att beskriva och förklara det moderna samhället förts i dagstidningar och tidskrifter. Det ständigt återkommande nyckelordet i denna problematisering av vetenskapen om det sociala, av den vetenskap som kommit att bli det modernas vetenskap framför andra, har varit *krisis*.

Diskussionen som följer skall i tur och ordning skissartat beskriva uppkomsten av sociologin som vetenskapen om det moderna

(I), därefter diskutera några viktiga (och problematiska) tendenser i den samtida sociologin (II), samt avslutningsvis konfrontera sociologin med erfarenheten av det moderna i ett försök att låta disciplinen umgås med de empiriska och begreppsliga problem som den förgäves ansträngt sig att ta sig ur (III).

I

Problemen börjar redan då man försöker nedteckna sociologins genealogi.¹ Det sociologiska tänkandets tidiga konturer återfinns vi i det efterrevolutionära Frankrike. Sociologin syftade till att tillgodose politiken med lämpliga grundvalar för ett organiserande av samhället och ett socialiserande av människan som stod i bättre samklang med samtidens föreställningar om vad som lät sig göras, och vad som borde göras, med samhället och med människan. Närmare bestämt handlade det inte om någon omgestaltning i restaurativ mening, också om Revolutionens virrvarr förvisso möjliggjort även sådana politiska och moraliska optioner, exempelvis hos en Edmund Burke, utan om ett progressivt ordnings- och verklighetsstiftande vars tidshorisonter sträckte sig lika långt som evigheten själv. Sociologins natur, menade Auguste Comte, bestod i att kröna den process av förvetenskapliganden som under nya tiden förädlad det mänskliga vetandet och handlandet. Två element förlånade sociologin som *politique positive* denna betydelse: dels beskrev sociologin den mest komplexa av alla verkligheter, nämligen samhället eller det sociala, dels möjliggjorde den mer än någon annan vetenskap inte endast en förståelse av, utan även, och särskilt, ett positivt, nyttigt och konstruktivt ingripande i samhället. Historien hade äntligen ställt sig till förfogande, så att människan genom sociologin kunde gestalta den för sina egna syften.

Den tidigaste sociologin tenderade mot en frälsningslära i det att den knöt samman en socialistisk-utopisk ideologi med en sociali-

¹ Om sociologins idéhistoria, se Wolf Lepenies, (Hg.), *Geschichte der Soziologie. Studien zur kognitiven, sozialen und historischen Identität einer Disziplin*, samt Björn Eriksson, *Samhällsvetenskapens uppkomst*.

serande pedagogik. Lyhördheten inför Rousseaus tvivel på ett okomplicerat samband mellan vetande, eller mer precist vetenskap, och lycka, var knappast något som präglade ett entusiastiskt framstegstänkande av 1800-talssnitt, återförsäkrat i en historiefilosofi som försett tiden med en otvivelaktig kraft och riktning. Sociologin bar följaktligen alla de drag som utmärker en vetenskap som vill vara en *Leitwissenschaft*, eller en *idée directrice*. Dessa pretentiösa drag kan förmodas vara ett viktigt inslag i förklaringen till att sociologins historia ända in i vår egen tid i så hög grad har präglats av ständiga och ibland fatala omkastningar mellan högkonjunktur och depression. Och redan i den embryonala sociologin är det möjligt att finna viktiga beståndsdelar som skall återkomma i en mer utvecklad disciplin, beståndsdelar som är viktiga i den massa som gör sociologin inte endast kritisk, utan krisartad: analysobjektens föränderliga karaktär, förhållandet mellan kunskap och lycka, mellan vetenskap och det goda livet, möjligheten av en projekterad framtid, disciplinens offentlighet och därmed förhållandet till politiska och moraliska värderingar.

I förhållande till det franska sociala tänkandet präglades den tyska sociologin av en försening, vilket hade sin grund i en skeptisk inställning till ett specifikt tänkande kring samhället, och som inte minst tog sig uttryck genom att samhället som begrepp ännu inte i egentlig mening fanns förhanden.² Den sociala analys och terapi som ansågs nödvändig var en angelägenhet för fursteväsendet, och detta i sin tur var mer än en metafysisk fråga om suveränitet: furstens makt administrerades på de grundvalar som en stats- och förvaltningsvetenskap, den så kallade kameralismen eller polisvetenskapen, upprättade. Detta vetande hade i Tyskland liksom i Frankrike redan en lång historia och väl inmutade områden.³

I takt med 1800-talets accelererande förvetenskapligande frigjordes emellertid även ett särskilt sociologiskt fält. Det *sociala* eller *samhället* kom att existera på sina egna villkor vid sidan av staten, ekonomin och nationen. Därtill kom en alltmer utbredd skepsis

² Jämför Manfred Riedel, »Gesellschaft, bürgerliches».

³ För en diskussion kring begreppen police (fr.) och Polizei, Policy (ty.), se Michel Foucault, *Résumé des cours*, s. 99ff.

mot det ovillkorliga framstegstänkandet och dess huvudsakliga bärare, borgerligheten: det låg nära till hands att förmoda att den sociala frågan, det vill säga misären, undernäringen, exploateringen, utgjorde direkta, kanske till och med nödvändiga resultat av kapitalismen och industrisamhället. Genom den *absolute Situation* (Simmel) som Första världskrigets utbrott innebar gick optimismen och framstegstänkandet, åtminstone för ett ögonblick, förloerade. Stefan Zweig skulle senare beskriva tiden före kriget som *die Welt von Gestern*.

I Europa blev det först den andra eller till och med den tredje generationens sociologer som också skulle kvalificera sociologin som akademisk disciplin. Perioden 1890 till 1933 – en tid av expansion och kris omvärtannat – innebar tiden för sociologins emancipation och institutionalisering. Sociologin i det Klassiska Moderna bedrevs inte av diletteranter och profeter, vilket varit en vanlig uppfattning inom mer framskridna samhälls- och humanvetenskaper. Genom Tönnies, Weber, Simmel, Sombart, Durkheim – just 1890 års generation – öppnades möjligheten till institutionell autonomi.⁴

I USA hade detta varit fallet sedan lång tid. De universitära hämningarna var mindre påtagliga än i den Gamla världen, där moderniteten hade att konkurrera med djupt nedärvda traditioner. Sverige skulle få vänta till efter Andra världskriget på sin första professur i ämnet, och i enlighet med den sociala och ekonomiska moderniseringsiver som rådde skulle disciplinen låta sig influeras mindre från ett problematiskt Europa och mer från, som det uppfattades, ett pragmatiskt och optimistiskt sinnat Amerika.⁵

Att emellertid denna institutionella autonomi inte var liktydlig med analytisk och kunskapssteoretisk suveränitet var en annan sak. I själva verket initierades sociologins kris samtidigt som sociologin själv tog form. Weber, Simmel och Durkheim analyserade sam-

⁴ Om »1890 års generation», se Klaus Lichtblau, *Kulturkrise und Soziologie um die Jahrhundertwende. Zur Genealogie der Kultursoziologie in Deutschland*. Om det Klassiska Modernas sociala, kulturella och politiska aspekter, se Detlev J. K. Peukert, *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der Klassischen Moderne*.

⁵ Jämför Katrín Fridjónsdóttir, »Den svenska sociologin och dess samhälle», s. 256, samt Bengt Gesser, »Sociologi i Lund på sextioalet», s. 35f.

hällsformer och sociala relationer med metoder och begrepp som förvisso kunde göra anspråk på att kallas sociologiska, men som samtidigt präglades av en öppenhet och en 'tänjbarhet' som gränsade till det obestämda. På liknande sätt utgjorde de sociala fenomenen företeelser vars tendentiella komplexitet och heterogenitet inte gick att bortse från. Vilken position borde sociologin inta i förhållande till de »två kulturerna», det vill säga de exakta vetenskaperna och litteraturen?⁶ Och vad var egentligen 'samhället', denna »den abstraherande andens fiktion» som romanisten Ernst Robert Curtius skrev, under 1800-talet »så älskad och hatad som man endast kan älska eller hata en kvinna»?⁷ Sociologins drivkrafter, menade Curtius i en tid då det modernas kris stod inför sin kollaps och strax skulle övergå i excessiva politiska övningar i syfte att stifta tusenåriga riken befriade från alla, som det hette, anomalier och patologier, dessa drivkrafter hette sympati och antipati, hat och längtan, sentimentalitet och förväntan, och samhället utgjorde både deras brännpunkt och deras blinda fläck.

Samhället var den storhet som i det moderna kom att inta den plats och de funktioner och betydelser som tidigare tillkommit den kristna erans Gud, medeltidens *Gemeinschaft*, antikens kosmos. Men samhället och det sociala kunde aldrig tillskrivas den karaktär av självklarhet och absolutet som dessa haft. Samhället var svaret på den nya tidens kris – men det var inte mer än ett provisorium, och vare sig naturligt eller oproblemiskt. Det var producerat av en människa som ansåg sig kapabel att härska över sig själv och över naturen. Hennes medel hette vetenskap och teknik, och ju längre ut i världen hon sökte sig, desto mer mening berövades den. Guds död – Nietzsches formel för den nya tiden – var inte i första hand en konsekvens av människans förståelse av sig själv och av världen, och av de handlingar och kunskaper som växte ur de möjligheter och verkligheter som dessa bilder frilade, utan utgjorde snarare ett historiskt program, en fundamental och medveten hållning gentemot världen. I avförtrollningen av *Gemeinschaft* liksom i

⁶ Jämför C. P. Snow, *The two cultures and the scientific revolution*.

⁷ Ernst Robert Curtius, *Deutscher Geist in Gefahr*, s. 83. Om samhället som *abstractum*, se Johan Asplund, *Det sociala livets elementära former*, s. 154ff.

detroniseringen av Gud skulle sociologin aktivt medverka. Den skulle alltså vara en del av det moderna som kris, men också i ansträngningarna att upphäva denna kris genom att alstra eller åtminstone konceptualisera de storheter som det sociala och samhället skulle bli. Erfarenhetsförlusten var en förlusterfarenhet man inte stod ut med, vare sig man var krisdiagnostiker eller framtidsarkitekt.

II

Det senaste decenniet har tvingats lyssna till ett tal och ett jämmer om att en ny »överskådlighet» skulle ha infunnit sig.⁸ »Överskådligheten» – föranledd av eller åtminstone reflekterad i det postmoderna – har av sociologin tilldelats förklaringsvärde: den skulle dels vara uttryck för det senmodernas djupa politiska, ekonomiska och moraliska kris och ovisshet, och dels även vara orsaken till sociologins kris. Den kris som Alvin Gouldner förutspådde för snart trettio år sedan har med andra ord anmält sig.⁹ Bortsett från sociologins inneboende benägenhet att från och till iscensätta ett tillstånd av kris, låter det sig sägas att den högkonjunktur som inleddes kring 1970 och som uppstod ur den politiska och vetenskapliga kris som då rådde inte endast stagnerat, utan fastmer övergått i depression. Särdeles uppenbart blev detta då samhälls- och historievetenskaperna vidkändes sin alldeles egen »svarta fredag», det vill säga oförmågan att förutsäga Berlinmurens fall, liksom villrådigheten efter densamma. Men man anar något bluffartat i dessa förklaringar till en samhällsvetenskap i kris, eller i varje fall något förhastat. Det moderna var ju alltid redan överskådligt, alltid redan berikat med ett »överflöd av determinanter», som filosofen Odo Marquard uttrycker det.¹⁰ Och för sjuttiofem år sedan, i ett föredrag som i kunskapsteoretiskt och vetenskapsetiskt hänseende knappast förlo-

⁸ Paradigmatiskt i Jürgen Habermas, *Die neue Unübersichtlichkeit. Kleine politische Schriften V*.

⁹ Se Alvin W. Gouldner, *The Coming Crisis of Western Sociology*.

¹⁰ Odo Marquard, *Apologie des Zufälligen. Philosophische Studien*, s. 134.

rat i aktualitet, beskrev Weber det modernas polyteism som den »religiösa vardag» vi har att finna oss i.¹¹

Frågan är vilka kännetecken man skulle kunna tillskriva den samtida sociologin, den svenska och den som finns på annat håll. Jag skall i det följande försöka spåra några viktiga tendenser i det sociologiska tänkandet och hantverket, i disciplinens relationer till stat och offentlighet, i dess bilder av verkligheten och framtiden och när det gäller vetenskapens förhållande till värderingar och 'det goda livet'. Det skall betonas att anspråken inte sträcker sig längre än till det tendentiella, och att invändningarna skulle kunna bli flera och inte uppenbart enkla att avfärda. Att teckna en bild av ett tänkande så komplext, eller ööverskådligt, som det sociologiska låter sig knappast göras utan invändningar och betänkligheter, övergrepp och motsägelser.

I

Det sociologiska tänkandet liksom dess praxis fick sitt genombrott under decennierna kring sekelskiftet. Etableringen hade skett relativt tidigt i USA, medan den europeiska sociologin lät vänta på sig. Då den fann sina former, skedde det emellertid snabbt. Detta var särskilt märkbart i Tyskland, vars samhälleliga modernisering var sen men explosiv (*die verspätete Nation*, skrev Helmuth Plessner). Den sociologi som växte fram genom Weber, Tönnies, Simmel och andra, och som ofta var ett försök att systematiskt problematisera de frågor kring aftonlandets kultur och historia som Nietzsche formulerat i en tid av annalkande kulturell kris, kom tvivelsutan att bli en av de mest produktiva och avgörande under disciplinens historia. Det Klassiska Modernas sociologi alstrade begrepp som *Gemeinschaft – Gesellschaft* (Tönnies), *Entzauberung*, byråkrati, rationalitet (Weber), kulturens tragedi, storstaden (Simmel), mekanisk och organisk solidaritet, anomi (Durkheim), samt i USA en hel rad framför allt socialpsykologiska konceptualiseringar genom Mead, Park, Cooley och Blumer. Inte sällan, som exempelvis hos Weber, spelade Marx' förståelser av det moderna industrisamhället en åt-

¹¹ Max Weber, *Wissenschaft als Beruf*, s. 28.

minstone implicit roll.¹² Det var under denna period som sociologin som disciplin grundlades, och det var under denna period som centrala kategoriseringar av det moderna utarbetades av dem som sedermera skulle bli ämnets klassiker: stat, familj, det sociala, politik, arbete, stad, kultur.

Oavsett det grundläggande och betydelsefulla i dessa begrepp, så låter sig frågan ställas om inte sociologin idag präglas av ett undlåtande att alstra nya begrepp, och om inte de abstraktioner som skapades av klassikerna fått en kanonisk status, varvid de intagit centrala positioner i en sociologisk jargong där verkligheter endast punktvis kan ifrågasättas och kritiseras. De olika begreppen har kommit att tillhöra olika teoretiska system där de bekräftats och förstärkts: historiematerialism, strukturalism, funktionalism, symbolisk interaktionism, teorin om det rationella valet. Alldeles oavsett teoriernas och begreppens föreställningar om konsensus och konflikt, handling och struktur, individ och samhälle, så vilar de på vissa antaganden eller vissa ordningar. Dessa ordningar är sällan eller aldrig kompatibla med andra teoretiska ordningar, och ju djupare någon befinner sig i ett teoretiskt system, desto mer fjärran upplever han eller hon inte sällan sig vara från andra teorier kring liknande fenomen. Peter Wagner har gjort anmärkningen att »en klar bild av social ordning kan uppstå genom teoriernas respektive grundvalar - och som ett nästa steg kanske till och med en föreställning om vad man måste göra för att uppnå just denna sociala ordning. Detta förklarar säkerligen deras attraktionskraft.»¹³

I sin översikt över den svenska sociologin skriver Katrín Fridjónsdóttir att det i svensk sociologi fram till konvulsionerna kring 1970 endast per undantag gjordes några ansträngningar att ifrågasätta det svenska samhället och dess utveckling.¹⁴ Fridjónsdóttir sluter sig till att den svenska sociologin i epistemologiskt hänse-

¹² Vidare om Marx' inflytande på Weber, se Wilhelm Hennis, »Die Spuren Nietzsches im Werk Max Webers».

¹³ Peter Wagner, »Der Soziologe als Übersetzer». Se vidare not 19.

¹⁴ Fridjónsdóttir, »Den svenska sociologin och dess samhälle», s. 266, följande citat s. 265. Allmänt om sociologins utveckling i Sverige: Erik Allardt & Sverre Lysgaard & Aage Bøttger Sørensen (red.), *Sociologin i Sverige. Vetenskap, miljö och organisation*.

ende tog samhället – den svenska samhälleliga moderniseringen – för givet. Hon citerar Erik Allardt, som 1973 hade beskrivit svenska sociologers samhälle som »ett samhälle utan sociala krafter», »utan överraskningar». Konklusionen är fullt förenlig med de direktiv som angavs i den offentliga utredning som omedelbart föregick inrättandet av den första professuren i Uppsala, och som klargjorde att sociologin i Sverige borde vara samhällsnära. Kanske blev den svenska sociologin *för* samhällsnära, på det att den inte förmådde kritiskt observera och diskutera de historiskt och internationellt sett stora förändringar som Sverige genomgick. Kanske drabbades den av det sociologistiska syndrom som Karl Mannheim hade varnat för: de fenomen som skapats genom eller som står i relation till mänsklig verksamhet utsätts för en total samhällelig relativering, och varje idiosynkrasi, varje heterogenitet, ja varje mänsklig handling införlivas i den ordentliga och förtroliga helhet som samhället låter sig gestaltas som.¹⁵ Samhället har i Sverige förvisso varit den moderna historiens mest framträdande kraft, dess politiska och sociologiska kronjuvel med en svåröverträffbar lyster och ett, som det visat sig, lika svåröverträffbart realitetsvärde.

En bricka i detta spel är den periodvis starka betoning som sociologin och särskilt den empiriska socialforskningen lagt vid metodfrågor. Sverige har härvidlag varit exemplariskt, också om man knappast skulle kunna göra anspråk på att ha tillhört det metodologiska avantgardet. Sökandet efter objektivitet och metodologisk precision, ett sökande där ambitionen att undantränga disparata och ambivalenta fenomen ofta varit påfallande, har inte sällan lett till att man tvingats ge avkall på den problemorienterade reflektionen, och därmed produktionen av nya begrepp. De sociala fenomenens problematiska karaktär har så att säga stegrats till ett problem även av andra ordningen, varvid man avfärdat dem just i egenskap av att vara problematiska. Ytterligare komplicerad har bilden blivit av att den teoretiska reflektionen ofta leder till att de sociala tingen och deras ordningar visar sig vara av just problematisk natur.

¹⁵ Karl Mannheim, *Ideologie und Utopie*, s. 246.

Samtidigt är det naturligtvis inte liktydigt med hela sanningen att påstå att sociologin endast skulle hålla fast vid kanoniska begreppsapparater och inte ha alstrat några nya begrepp och teorier. När det gäller den senaste vågen av förlösande ord – multikulturalism, postkolonialism, genus, informationssamhälle, ekologi – återstår att se om de är mer än det som Nietzsche så förargligt kallade »bilderböcker av verkligheten». Misstanken infinner sig inte sällan, att det som förment förklarar i själva verket är det som skall förklaras, att kanoniska begrepp alstrar en repressiv svarsnormativitet som hindrar sociologen från att utöva sitt kall, det kall som går ut på att ställa frågor.¹⁶

2

Första världskriget och revolutionen i Ryssland innebar ett framtvingande av politiska och ideologiska ställningstaganden hos intellektuella i Europa. Att bida sin tid eller att vara genuint ointresserad av det politiska utgjorde omöjliga optioner. Inte sällan skulle denna verklighet komma att få fatale följder, både för den avhängige intellektuelle och för dem som uteslöts från det goda samhälle som definierades på grundval av de skärpta ideologierna. Nittonhundratalet skulle uppleva två extrema ideologier, eller två extrema former av politisk antropologi, eftersom det var människan, eller snarare den Nya Människan, som dessa ideologier kretsade kring. Trettio- och fyrtio-talens excessiva socialteknologiska övningar under nazismen och stalinismen, samt Andra världskrigets ödeläggande av liv och städer, hållningar och framtidstro, medförde en ideologisk utmattning hos de generationer som sedan skulle bygga samhället. Också om den grundläggande konflikten mellan supermakterna var betydelsefull i staters relationer till varandra, så infann sig ofta en ideologisk avspänning inom dessa.

Sverige hade inte deltagit i någon av århundradets stora ideologiska och militära konflikter. Inte heller återfanns några avgörande, allra minst fatale ideologiska spänningar i den inhemska politiken. Den tidiga sociologin var härvidlag knappast något främmande element. Då den beslutades och dess roll definierades – liksom per de

¹⁶ Jämför Richard Sennet, »Das Ende der Soziologie».

kret och i enlighet med en statlig offentlig utredning – instiftades dess närhet till samhället, moderniseringen och politiken. Svensk sociologi blev mindre ideologisk och mer praktisk-politisk och policyorienterad, och i vokabulären hittade man snarast termer som reform, nytta, framsteg, modernisering. Fridjónsdóttir citerar Gouldner, som i slutet av sextioalet upplevde den »svenska sociologin som ett med den svenska kulturen».¹⁷ Hon citerar även Alldardt något år senare: »det övervägande flertalet av svenska sociologiska samhällsanalyser är skrivna utifrån den utgångspunkten att sociala problem är någonting som en välvillig stat kan rätta till.» Och då man analyserat vad man upplevt som sociala problem »har man mer eller mindre klart adresserat sig till myndigheterna.» Fridjónsdóttir kommenterar slutligen själv: »frågeställningarna i den samhällsriktade forskningen [tycktes] nära nog givna utifrån myndigheternas definitioner av problemen.» Den övergripande eudaimonismen och utilitarismen i den svenska sociologin efter kriget var inget som lät sig besvärås av ideologiska lockelser.

Den politiska och universitära kritiken av år 1968 utgjorde i vissa avseenden just en kritik mot samhällsvetenskapernas närhet till socialstaten. Delvis tog den sig just en ideologisk form, också om marxismen som ideologi inte så lätt kunde särskiljas från bemödandena att vara en sträng vetenskap. Sociologin, menade man, hade i alltför hög grad försonats med historien, vilken i stället var mogen för ett kvalitativt språng. Det avgörande elementet i denna förvandling var marxismen.

Den etapp som sociologin nu inledde i sitt förhållande till den socialstatliga moderniseringen rymde uppenbara progressiva potentialer. Det handlade paradoxalt nog om en närhet som var för- enlig med en kritisk distans till samhället, och ingen kunde tvivla på sociologins, och särskilt den empiriska socialforskningens ledande analytiska, pedagogiska och terapeutiska betydelse. Sociologin hade sin givna roll då välfärdsstatens omfattning skulle bli som störst; sin givna roll då staten som *immense pouvoir social* (Tocqueville) realiserades. Närmare bestämt stod viktiga delar av sociologin

¹⁷ Gouldner citerad i Fridjónsdóttir, »Den svenska sociologin och dess samhälle», s. 261; följande citat från ss. 262, 262, 263.

inte endast nära de statliga inrättningarna, utan man befann sig även i det socialdemokratiska kraftfältet, ofta på den sida där de radikala kraven drevs som hårdast. I slutet av åttiotalet, det vill säga i en tid då radikaliseringen stannat av, tar Allardt tar upp en beskrivning från det förra sekelskiftets diskussioner om samhällsvetenskap och politik när han gör gällande att svensk sociologi skulle äga en »typisk katedersocialistisk anstrykning.»¹⁸

Det låter sig nog sägas att sociologin idag tenderar mot en tilltagande professionalisering och byråkratisering.¹⁹ Dess roll som drivkraft i förändringar av samhället är inte lika uppenbar som för två decennier sedan, och uttryckt på ett annat sätt skulle man kunna säga att ämnet åter tycks ha försonats med historiens förlopp. Denna samtida sociologiska kraft återfinns inte i den utifrån kommande kritiken, vilken hade utgjort en viktig del i den kris som sociologin genomlevde för trettio år sedan. Sin roll spelar den snarare åter som del av det institutionella, genom sina relationer till myndigheter och organisationer. En allt större del av de anslag som finansierar sociologiska undersökningar beställs och finansieras av statliga institutioner som i första hand önskar nyttoinriktad forskning. Formen för denna forskning är projektets, och teser och slutsatser levereras som interna rapporter och promemorior, författade i en otillgänglig och ofta tråkig vokabulär, snarlik myndigheternas egen, långt bortom det offentliga samtalet, men som samtidigt möjliggör en oproblematisk kommunikation mellan välfärdsmaskineriets olika delar i skapandet av socialpolitiska policies. Sociologin blir en bland likar i socialstatsjargongen. Som ett uttryck för disciplinens byråkratisering tenderar den vetenskapliga institutionens organisation och dess arbetssätt att utvecklas i samma riktning som myndigheterna: då en sociolog får anställning inom myndigheter och organisationer inom omsorgsväsendet innebär det näppeligen

¹⁸ Erik Allardt, »Svensk sociologi i ett nordiskt perspektiv», s. 248.

¹⁹ Jag vill här referera till en diskussion i tidskriften *Die Zeit* från första halvåret 1996, där byråkratiseringen och professionaliseringen togs upp som en av de mer centrala tendenserna inom samtidssociologin. I diskussionen deltog: Warnfried Dertling (*Die Zeit*, Nr. 2, 1996), Dirk Käsler (4/96), Ralf Dahrendorf (7/96), Hans-Peter Müller (12/96), Peter Wagner (15/96), Gerhard Schulze (19/96), Renate Mayntz (25/96), Pierre Bourdieu (26/96).

att man kommer i kontakt med några främmande strukturer och attityder. Men inte endast organisatoriska aspekter är viktiga, utan även de sociologiska reflektionssätten påverkas: det sociologiska tänkandet sönderdelas i avgränsade kompetensområden vilkas epistemologiska säkerhetsmarginaler är väl tilltagna. Det sociala fragmenteras i olika och ofta oförenliga expertövervakade system, behärskade via en vokabulär och ett synsätt som utesluter kritik från den som inte låter sig assimileras med hänsyn till formell kompetens och profession. Vi har att göra med vulgärformen av Webers krav på värdefri vetenskap: epistemologi och vetenskapsetik som teknicitet, som kompetens. Vari består egentligen den »sociologiska kompetens» man inte sällan hör måste till för att sociologerna skall kunna göra sig gällande? Åtnjöt således Weber och Simmel »sociologisk kompetens»?

Även i den sociologiska utbildningen har det professionaliserade och byråkratiserade tänkandet vunnit gehör. Parallellt med att sociologin infördes i Sverige 1947 påtalades välfärdsstatens behov av tjänstemän med samhällsvetenskaplig bakgrund. De nya verkligheterna och den nya staten krävde mer än bara jurister.²⁰ Det sociala som informellt fält uppgraderades till formell status vid sidan av lagen, och man kan se det som en indikation på det förstatligande som ägt rum, och där Sverige varit särskilt tydligt, nämligen förstatligandet inte av produktionsmedlen utan av organiserande, pedagogik och terapi. När man idag läser kursplaner på sociologiska institutioner handlar det mindre om kritisk teori och estetiska frågor, och mer om organisationssociologi, utvärderingssociologi, socialpolitik och personaladministration. Johan Asplund skriver om sociologins tendens till att övergå i en »serviceverksamhet» som utför beställningsundersökningar och utbildar efter de behov som uttrycks från institutionellt håll – uppdragsforskningens pendang återfinns i uppdragsutbildningen. Vem rekryteras som forskare? Inte talangen, utan den som anmäler sig för att låta sig avlönas och arbeta nio till fem: »De nyrekryterade utredarna avancerar med tiden till ledande poster. Ett system, vari man från början satte

²⁰ *Statens offentliga utredningar* 1946:30, s. 10f. Om svensk sociologi före inrättandet av professuren i Uppsala 1947, se Åke Nilséns bidrag i denna antologi.

grundforskningen främst, därefter undervisningen, samtidigt som administrationen kunde skötas nu och då, blir ställt på huvudet. Först kommer administrationen och serviceverksamheten. Undervisningen förvandlas till förberedelse för administration och serviceverksamhet. Grundforskningen överläts åt en och annan kuf.»²¹

1968 års revolterande studenter utgör numera samhällets prominens, också inom sociologin. Sociologins tal om samhällets »oöverskådlighet» må vara en beskrivning som är plausibel, men en ingrediens i diskursen skulle även och lika plausibelt kunna tolkas som ett obehag, en vantrivsel i en kultur som visst rymmer överraskningar och som ter sig mindre disponibel för förståelse och handling. Det kritiska och utopiska tänkandet trängs tillbaka; politikens utopier har ersatts med dess atopier; personellt retirerar sociologerna in i de statliga strukturerna – varifrån de naturligtvis knappast är utan inflytande över samhällets utveckling. Studenterna måste befatta sig med en arbetsmarknad som inte är vad den var; och att arbetsmarknadens intresse för kritik och utopier är begränsat vet studenterna bara alltför väl. Sociologin har i sitt förhållande till politisk och social praxis trätt in i en fas som faller under den mest defensivt präglade av de tre kategorier som Helmut Schelsky en gång utarbetade i sin ortsbestämning av sociologin: vare sig revolutionärt eller konservativt ordningsstiftande, inte heller någon planeringsvetenskap, utan som mest ett försök till verklighetskontroll.²²

3

Ett viktigt kännetecken för den nya tiden och för det moderna är föreställningen att inte endast människan måste inrätta sig efter naturen, utan även naturen efter människans behov och krav. Genom denna centrala idé uppstår tankar om nya möjliga relationer mellan verklighet, nödvändighet och möjlighet. Om Gud inte längre förmår förse världen med mening och ordning, och om vetenskapen steg för steg endast förefaller bekräfta, ja stärka denna tes, så återstår världen som ett för människan disponibelt material. Naturen

²¹ Johan Asplund, »Sociologistudier i Uppsala i början på sextioalet», s. 137.

²² Helmut Schelsky, *Ortsbestimmung der deutschen Soziologie*, s. 110ff.

är disponibel, liksom samhället självt: under nya tidens förlopp sker en förskjutning från människan som *maître et possesseur de la nature* (Descartes) till människan som *maître et possesseur de la nature et de la société* (Arnold Gehlen).²³

Föreställningarna om görbarheten och om världens disponibilitet har varit betydelsefulla i upprättandet av det västerländska välfärdssamhället genom olika förstatliganden. Arbetsförhållanden, ålderdom, nativitet, folkförflyttningar, sjukdomar, miljö har varit storheter som låtit sig definieras, projekteras och bearbetas i enlighet med politiska opinioner och administrativa kapaciteter. Också om utvecklingen drabbats av bakslag har det inte rått något tvivel om dess riktning: man har lämnat det obestämda för det bestämda, det ovissa för det vissa, det inexakta för det exakta, kort sagt framsteget har utgjort den referenspunkt mot vilket alla skeenden kunnat mätas, varvid dessa, betraktade ur ett framstegsperspektiv, funnit sin bekräftelse som just framsteg.

Efterkrigstiden i Sverige kom att innebära en accelererad fas i denna utveckling. De politiska och ekonomiska framgångarna kunde vinnas delvis genom att man hade lyckats hålla sig utanför de ovissheter och godtyckliga ingrepp som ett krig för med sig. De verkligheter som prioriterades var de politiska, sociala och ekonomiska, medan religion, etik och historia inte lika lätt kunde adaptas till moderniseringssträvandena, ja de kunde till och med anses utgöra hinder på vägen. Då sociologin etablerades i Sverige påpekades att den skulle undersöka de moderna samhällsförhållandena via empiriska metoder och för praktisk-politiska ändamål, och att disciplinens relation till staten som den mest betydande kraften i detta moderna, moderniserade samhälle borde vara förtroligt. Om den så kallade internationella sociologin hette det, »att den till en del haft en stark spekulativ, till en annan del utpräglad empirisk inriktning. Bland representanterna för den spekulativa sociologin återfinns en rad kända franska och tyska vetenskapsmän. Den empiriska sociologin har däremot framför allt nått en rik utveckling²⁴ i Förenta

²³ Arnold Gehlen, *Die Seele im technischen Zeitalter*, s. 80.

²⁴ SOU 1946:74 citerad i Fridjónsdóttir, »Den svenska sociologin och dess samhälle», s. 254f.; följande citat s. 257.

Staterna.» Vidare hette det att man alls inte ville utesluta teori- och begreppsbildning, utan endast den »spekulativ[a] sociologi, som på grundval av ofullständigt undersökta fakta uppbygger vittgående och lösliga konstruktioner.» Marx', Nietzsches och Bergsons roll var att tillhandahålla hypoteser och idéer, eller, för att relatera till nutida avhandlingsskrivande, utgöra grund för det »beryktade» teorikapitlet.²⁵ I positioneringen mellan »de två kulturerna» skulle den »tredje kulturen» komma att söka sig mot naturvetenskaperna och deras föreställningar om sanning och verklighet. Men samtidigt skulle sociologins svåra konkurrent i förmedlingen av förståelser av samhället heta litteratur.²⁶

Den tidiga svenska sociologins definierande och förståelse av verkligheter genom kvantitativa metoder, varigenom man gjorde det möjligt att mäta och jämföra olika sociala fenomen, låter sig förstås mot bakgrund av föreställningen att verkligheter är disponibla för tolkning och handling. Människan – det moderna tänkandets centrala element, liksom det modernas centrala verklighet – uppfattades som resultatet av olika socialiseringsprocesser som inte endast och i en obestämd mening 'ägde rum', utan som fastmer kunde styras politiskt. Därvidlag hette ett av de mer sofistikerade instrumenten *normer*, ett slags sammanfogning av moraliska, sociala och juridiska komponenter. Människan gestaltades, inte som individ, som odelbar, utan som *divid*, som kombination av element, vilka hade relationer till olika delar av samhällslivet – arbete, familj, fritid, ålderdom, sjukdom. Om människan någonsin varit en naturlig varelse, så hade hon nu berövats denna existens; hon var artefakt, och som sådan möjlig att operationalisera utifrån olika vetenskapliga och administrativa tekniker, och att värdera med hänsyn till olika politiska, ideologiska och andra ståndpunkter.

Vad sociologen eftersträvade var ett slags ordentlighet.²⁷ Det vill säga: inte endast sociologen, men just i detta fall blir den problema-

²⁵ Ralf Dahrendorf, »Die bunten Vögel wandern weiter».

²⁶ Se Wolf Lepenies, *Die drei Kulturen. Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft*.

²⁷ Jämför Karl H. Hörning, »Von ordentlichen Soziologen und unordentlicher Realität».

tik som relationen mellan å ena sidan viljan till överskådlighet och görbarhet och å andra sidan en värld som lika gärna kan te sig oöverskådlig och omedgörlig, särskilt prekär. Verkligheten förländades egenskaper som knappast utgjorde mycket mer än sociologens projiceringar, men som då tiden verkat och begrepp etablerats kom att medföra att det sociala erhöll sin alldeles egen ontologi. Ordentliga sociologer alstrade en ordentlig verklighet; det systematiserades, syntetiserades och reducerades. Gouldner skrev om den svenska sociologin att den »utgör en ansträngning att finna det stabila, det konturfasta, väl avgränsade och klart strukturerade.»²⁸ Frågan låter sig ställas om inte den starka inriktningen, särskilt inom den empiriska socialforskningen, på empiriska, omedelbara fenomen, på livet som fakta, medförde att varje försök att lyfta sig upp ur den omedelbara situationen förhindrades, att ett alltför starkt verklighetsmedvetande utvecklades och att ur detta snart nog en viss jargong uppstod, immun mot tvivel och tvetydigheter, nämligen *verklighetsjargongen*.²⁹ Verkligheten, skrev Gottfried Benn, verkligheten har förvisso varit »Europas demoniska begrepp»: först upplöstes den religiösa verkligheten, sedan även den naturvetenskapliga, och nu slutligen »dess resterande bestånd, och vad som blev över var förhållanden och funktioner.»³⁰ Sociologen såg som sin restaurativa och restitutiva uppgift att i form av samhället och det sociala åter förläna verkligheten mening och helhet.

Den socialstat som växt fram under nittonhundratalet befinner sig för första gången på reträtt. Politiska och ekonomiska anspråk låter sig förenas lika lite med verkligheten som med de möjligheter som finns. Också den verklighet som sociologin definierat – det sociala – ter sig problematisk; till och med sociologer har proklamerat dess slut.³¹ Görbarhetsregimen, med rötter i den tidiga nya tiden

²⁸ Gouldner citerad i Fridjónsdóttir, »Den svenska sociologin och dess samhälle», s. 261.

²⁹ Att jag här spelar an på Adornos begrepp egentlighetsjargongen behöver knappast påpekas; Theodor W. Adorno, *Jargon der Eigentlichkeit. Zur deutschen Ideologie*.

³⁰ Gottfried Benn, »Bekanntnis zum Expressionismus», s. 266.

³¹ Se till exempel Jean Baudrillard, »La haine, ultime réaction vitale».

och i Upplysningen, härskar inte ovillkorligt. Det socialteknologiska tänkandets högkonjunktur har övergått i stagnation, och politikernas vanmakt återspeglas i sociologernas, vilka inte förefaller kunna annat än att dra sig undan och upprätthålla sin disciplin som en beskrivande vetenskap, där verkligheternas omfång och djup minimeras så att den epistemologiska säkerheten inte går förlorad. Sociologerna, numera långt hitom de förklarings- och orienteringsanspråk man tidigare hyst, har låtit sig banaliseras till en expertis av faktasamlare och resande i opinionsfrågor, skriver Pierre Bourdieu, och åkallar Platons förargliga benämning doxosofer.³²

Verkligheten visar sig ogärna vara så ordentlig som man förklarar. Och den ontologiska aura det sociala försågs med är svunnen. Frågan är om verklighetsjargongen består.

4

Den tidiga sociologin kunde svårligen särskiljas från de sekulära religioner som uppstått genom Franska Revolutionen. Dessa rörelser, kvasireligiöst särpräglade och mänskliga, alltför mänskliga till sina syften, vilade på föreställningar om framsteget, om den rationella politiken, om görbarhet och om vetenskaplighet. Naturvetenskaperna, men i synnerhet de nya samhälls- och humanvetenskaperna, gjordes till element i en omfattande ansträngning att nå fram till det goda samhället, det goda livet. Vetenskapen erfor med andra ord tidigt tvånget, eller möjligheten, att relatera sig till politiska, moraliska, religiösa och kvasireligiösa värderingar. I sin egenskap av vetenskapen om det moderna samhället och de nya storheter och föreställningar som detta rymde skulle sociologins belägenhet bli extraordinär.

Sociologins delikata positioner gentemot samhälle och politik har kommit att innebära att då den talat om sig själv, och då andra gjort det, har intensiteten ofta varit stor. Ett annat karakteristikum har varit att sociologins betydelser och roller sällan betraktats som sociologins ensak; i stället har diskussionerna iscensattes offentligt, och inte endast sociologer har deltagit. Då det diskuterats i inom-

³² Pierre Bourdieu, »Störenfried Soziologie«.

disciplinära fora har det förekommit att andra än sociologer haft synpunkter, just i egenskap av att inte vara sociologer.³³

Det vore sannolikt ingen vågad tes att göra gällande att i den mån det västerländska moderna samhället erfarit perioder av kris, så har dessa erfarenheter och upplevelser på ett pregnant sätt åter speglats inom sociologin. Hur krisen, senast uttryckt som oöverskådlighet, värderats har varit en annan sak, liksom vilka följderna kommit att bli. Tio- och tjugotalens djupa politiska och ekonomiska kriser innebar för sociologin en period av exceptionell teoretisk uppfinningsrikedom, där det gemensamma och ständigt återkommande motivet var *kris*. Perioden efter Andra världskriget har av den efterföljande generationen betraktats som stagnation – men det är en beskrivning som möjligen låter sig revideras. För generationen ifråga blev naturligtvis 1968 symbolen för en radikal nystart inom sociologin, och man skulle knappast kunna invända mot att tiden som följde möjliggjorde viktiga nya perspektiv. Men åtminstone i efterhand kan man säga att de nya sociologerna inte alltid var förmögna att skilja revolutionskitsch från klassanalys.

Sjuttioalets marxistiska sociologi tog Marx' elfte Feuerbaches ad notam: filosoferna har i alla tider sökt förstå världen, vad det emellertid kommer an på är att förändra den. Marxismen var på en och samma gång orientering och kritik, historiens motor och dess radar. Men tiden har kommit att dementera ett oproblemiskt förhållande mellan kunskap och lycka, mellan ett gott liv och vetenskap. Sociologin har tystnat, och dess problem hyser inte sällan narcissistiska inslag. Renate Mayntz, som leder Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung i Köln, har menat att förklaringen ligger i de omöjliga pretentioner disciplinen ställde upp då marxismens dogmer förlänade tänkandet dess gyllene snitt. Sociologin har sig själv att skylla. Vetandet om samhället produceras visserligen fortfarande av sociologer, skrev hon, men dessa identifierar sig allt mindre som sociologer och allt mer i enlighet med de specifika teman och problemområden där de verkar. Inte ens bindestrecks-sociologierna räcker här till längre, trots att deras antal tenderar öka exponentiellt. Sociologin som sådan, konkluderade Mayntz, har

³³ Se exempelvis *Sociologisk Forskning*, nummer 3, 1987.

föga att säga, och skulle den försvinna så är betydelsen ringa eller ingen.³⁴ I samma diskussion hävdade Gerhard Schulze, vars tes är att samhället mer och mer förvandlas till ett »upplevelsesamhälle»: »Att de som gäller som sociologer också verkligen skulle ha något att säga kan man visserligen inte utesluta, men det är heller inte självklart.»³⁵

Frågan är om sociologens tystnad är frivillig, om vi har att göra med ett egentligt omvändande av den marxiska tesen. Vi har visserligen fått erfara att med kunskap följer okunskap, med makt vanmakt, med ljus även skuggor, och den fråga Rousseau ställde om vi inte vore lyckligare om vi alls inte visste det vi påbjudes veta låter sig inte längre avvisas. Men botten sociologens försiktighet i reflektion, eller kunde man, likt Renate Mayntz, tänka sig ett nödvändigt och påtvingat tillstånd, där missnöjet inte är ett ovanligt inslag? Att resignera utan besvikelse och vrede är en konst som inte låter sig läras alldeles lätt, men som blir angelägen alldenstund man inser att Paradiset endast existerar som förlorat.

Att den samtida sociologiska reflektionen inte omedelbart ter sig produktiv, det har jag återkommit till i denna text. Om den inte heller förefaller attraktiv, så skulle det kunna förstås som en generationsfråga. Det är nog riktigt att en viktig konsekvens av sjuttio-talets politiska förändringar var att ett mindre auktoritärt samhälle såg dagen. Men i vidare mening kan den marxistiskt präglade sociologiska generationen svårligen sägas ha 'lyckats', vare sig man betänker dess ursprungliga 'syften', hur divergerande dessa sedan än kunde vara, eller med hänsyn till vår tids politiska, ekonomiska och sociala signaturer: socialstatens oförmåga att leva upp till egna och enskilda människors anspråk, arbetslöshet, ekologiska kollapsar, politisk korruption, mediekoncentration, meningsförlust, drastiska förändringar inom produktion och valutahandel och så vidare. Den döljer sig därtill i institutionerna – personellt, finansiellt, intellektuellt, språkligt – varvid den avhänder sig den offentliga diskussionen. Denna behärskas i allt högre grad av det som kanske i själva verket är sociologins verkliga antagonist i förståelsen och

³⁴ Renate Mayntz, »Hauptfach Nabelschau».

³⁵ Gerhard Schulze, »Der Film des Soziologen».

gestaltandet av samhället: bild- och informationsindustrins aggressiva aspirationer i producerandet av betydelser och verkligheter, mentaliteter och värderingar. I en mening skulle denna konflikt kunna förstås just som en generationskonflikt, då medierna både bärs upp av och riktar sig till yngre generationer. Bilder kan ge ett kvasi-direkt förhållande till verkligheten, och de förmår inte sällan förse den med just den magi som vetenskapen har att beröva den.

En annan aspekt i frågan om sociologi och värderingar, men möjligen även i den problematik som kan betraktas som generationsgrundad, är så kallad politisk korrekthet. Det handlar här om ett fenomen vars realitet är rätt svårgripbar, men genom att det äger en alldeles egen diskurs är det knappast utan konsekvenser. Det är oundvikligt att politiska och moraliska aspekter finns med i spelet då kunskapsintressen formeras. Den politiska korrektheten uttrycker närmast att dessa värderingar även bestämmer resultaten av den sociologiska forskningen och reflektionen, att de med andra ord utesluter förklaringar och insikter som inte låter sig infogas i den ursprungliga föreställningsvärlden. Under inga omständigheter får man spela den förment onda sidan i händerna; hellre offerar man då en del av den vetenskapliga och politiska integriteten. Ju mer kritisk en politisk eller social fråga är (migrationer, mångkulturalism, det tyska återförenandet, eutanasi, arbetslöshet), desto mer problematisk blir relationen mellan vetenskap och värderingar, och desto större kan risken bli att drabbas av det syndrom varigenom man reflexmässigt och deklamatoriskt utbrister: »inget kan vara som inte får vara!»³⁶

De gånger man kan ana att ett element av politisk korrekthet är verksamt hittar man det ofta bakom andra storheter än det politiska: humanism, moral, samhälle, mänsklighet. Denna 'opolitiskhet' gör den desto mer effektiv och svåråtkomlig, ja ibland till den gräns där det överhuvudtaget är tveksamt om det är meningsfullt att tala om den. Svårgripbarheten skulle kunna förstås som en generations ovilja eller oförmåga att öppet uttala politiska och ideologiska värderingar. Vilket, å sin sida, inte innebär att de politiska ansträngningarna inte skulle vara verksamma. Klassiska sociologiska be-

³⁶ Johannes Weiß, »Damit es wieder Überraschungen gibt«.

grepp som möjligen skulle kunna belysa fenomenet politisk korrekthet vore Gramscis hegemoni och Webers *Herrschaft*.

Samtidigt rymmer frågan om politisk korrekthet ett ironiskt inslag. Den nya tiden och det moderna har förvisso varit politikens epok, från den absolutistiska staten över Franska Revolutionen till välfärdsstaten. Napoleon hade förklarat, inte att politiken ersatt ödet som ordningsstiftande makt, utan att politiken nu var ödet. Ett sekel senare skrev Walter Rathenau att inte längre politiken utan ekonomin nu var det öde som drabbat epoken. Frågan som låter sig ställas i en tid där denna tes knappast förlorat i aktualitet vore vilken betydelse den politiska ståndpunkten har, och om det i en vidare bemärkelse betyder något om den är 'korrekt' eller ej.

III

Sociologin är vetandet om det moderna, det modernas vetenskap, ja det modernas vetandeform. Som sådan är sociologin mer komplex, mer obestämd än andra vetenskapliga discipliner, och att försöka beskriva dess historia och dess samtid innebär i en mening endast att inveckla sig i betänkligheter och motsägelser och att utsätta sig för invändningar. Avsikten här att resonera kring olika tendenser och signa inom sociologin har inte förenats med några exklusivtetsanspråk; ändå vill jag hävda att det som påstås inte alldeles enkelt låter sig avfärdas. Frågan uppstår om de tendenser i sociologin som diskuterats – aktualiteten i sociologins begreppsarsenal, sociologernas relation till socialstaten och benägenheten att låta sig professionaliseras, sociologins föreställningar om verklighet, möjlighet och görbarhet, samt förhållandet mellan vetenskap och värderingar, mellan kunskap och ett gott liv – skulle kunna accentueras även på ett annat sätt, närmare bestämt utifrån en erfarenhet som det moderna frambringat, och som till och med skulle kunna sägas vara *själva erfarenheten av det moderna*.

Det moderna är kris. Kris, skriver historikern Reinhart Koselleck, är »den nya tidens signatur», »det modernas elastiska överbegrepp». ³⁷ Det moderna som kris betecknar inte krisartade sociala el-

³⁷ Reinhart Koselleck, »Krise», s. 627 resp. 631.

ler ekonomiska eller politiska relationer i någon i sammanhanget mer trivial bemärkelse – ett politiskt system i kris, ett socialförsäkringssystem i kris – utan handlar om en epoks föreställningar om världen och om självet, där tidigare givna ordningar och verkligheter, sanningar och betydelse inte längre fungerar eller anses legitima, och där nya ordningar och sanningar med absoluta anspråk inte låter sig verkställas, eftersom själva möjligheten eller fundamentet för sådana inte längre existerar. Den nya tiden har inneburit passagen från ett ontologiskt överflöd till en belägenhet där intet är givet, där det tidigare fasta förflyktigas, där det förtrollade avförtrollas, en belägenhet, med andra ord, där det råder *ontologischer Ausnahmezustand*.³⁸

Det moderna *befinner sig* alltså inte i kris, vilket vore en alltför svag tolkning, utan det moderna *är* kris. Men härvidlag bör det moderna som kris – det moderna skall i förhållande till den nya tiden förstås som en stegrad form, medan den senare skulle kunna sägas utgöra det modernas inkubationstid – inte tolkas med negativa förtecken, vilket kanske kunde ligga nära till hands. Krisen skall förstås som avsaknad av det självklara och därtill det självklaras egentliga omöjlighet: ingenting måste längre med nödvändighet vara så som det är. Samtidigt innebär inte detta att allting skulle vara möjligt: krisen nödvändiggör intet, men de möjligheter den medger är historiskt villkorliga och utgörs alltså inte av »det möjliga överhuvud», utan av »det som är möjligt på ett annat sätt utifrån en realitetsståndpunkt.»³⁹ Med andra ord: det moderna som kris kan, i antropologisk mening, översättas som *det moderna som kontingenskultur*.⁴⁰

Förlusten av givna meningar och ordningar omsattes i det moderna i ansträngningar att producera nya meningar och ordningar, från personliga livsvärldar över tekniska anordningar till kvasireligiösa tusenårsriken. Allt mindre ordning och allt fler ordningar, allt

³⁸ Michael Makropoulos, *Modernität als ontologischer Ausnahmezustand? Walter Benjamins Theorie der Moderne*.

³⁹ Niklas Luhmann, *Soziale Systeme*, s. 152.

⁴⁰ Begreppet *Kontingenzkultur* är Hans Blumenbergs. Jämför Hans Blumenberg, *Die Sorge geht über den Fluß*, s. 57. Se vidare Bo Isenberg, »Moderniteten som kontingenskultur».

mindre Gud och allt mer *Vielgöttere*⁴¹: det moderna erfor således, i det rum som det givna och självklara lämnade efter sig, inte någon brist på mening och ordning, verklighet och sanning, utan snarare kom det att handla om ett tillstånd av *abundans*, där politiska och ekonomiska, estetiska och moraliska, skeptiska och trosvisa, toleranta och fanatiska ansträngningar existerade sida vid sida vid samma tidpunkt i komplexa, ofta heterogena och konfliktartade spel. De ordningar och realiteter i vilka den moderna människan såg sig *hineingestellt* (Weber) var alltid redan oöverskådliga; därtill var de sällan särskilt varaktiga, varför Paul Valéry skulle beskriva det moderna som »det provisoriskas epok».⁴²

Vetenskapens roll i det kristillstånd som det moderna utgör har varit exemplarisk. I en mening har vetenskapen samma funktion som tidigare epokers visshetsalstrande instanser: likt myten producerar den en kunskap om världen som gör det möjligt för oss att förhålla oss till den och, specifikt för vetenskapen, uppfatta den som ett disponibelt material att beräkna och bemästra. Men samtidigt saknar den i sig något som myten, liksom religionen, har, och som gör att det moderna är ett tillstånd av kris, nämligen mening. Förhållandet intensifieras genom att myten, just genom den hållning till världen som vetenskapen uttrycker, inte längre är möjlig. Sociologin har knappast utgjort något undantag i denna process. Tvärtom har sociologin varit *programmatiskt modern*. Å ena sidan har den sökt dementera det moderna som kris genom att frambringa nya vissheter – epistemologiska, begreppsliga, sociala, politiska. Brännpunkten utgjordes därvidlag närmast undantagslöst av den problematiska och i sträng mening onaturliga, det vill säga artificiella, storhet som samhället var. Å andra sidan har den ansträngt sig att följa med vetenskapen då denna sökt röra sig från det inexacta mot det exakta, från det ovissa mot det vissa. Alfred Weber skrev, att sociologin var *die Tochter der Krise* – »den största kris som aftenlandet hittills genomgått».⁴³ Men sociologin var även krisens anstiftare.

⁴¹ Max Weber, *Wissenschaft als Beruf*, s. 28.

⁴² Citerad i Karl Löwith, *Kritik der Geschichte und der Geschichtsschreibung*, s. 86.

⁴³ Citerad i G. D. Mitchell, (ed.), *Diccionario de Sociología*, s. 234.

Frågan uppstår huruvida »de församhälleligade människornas värld»⁴⁴ låter sig fångas av vetenskapliga metoder och begrepp, det vill säga i vad mån sociologin kan göra anspråk på att vara epistemologiskt suverän. Det tentativa svaret blir att sociologins ansträngda situation i första hand är av kunskapsteoretisk karaktär, och att den har sin grund i att sociologin fortfarande och *trots allt*, det vill säga trots de sociala fenomenens oordentliga karaktär, tänker alltför ordentligt. Sociologins kris – den kris den präglats av från allra första början och som i olika tider bearbetats på olika sätt och med olika framgång – skulle med andra ord vara ett symptom orsakat av en omöjlig strävan. Problemet medger förmodligen ingen lösning – ty det är en sådan man strävat efter förgäves. Snarare skulle det handla om ett försök till ökad problemsensibilitet, en respekt för problem som inte i alla avseenden är disponibla och som alltså inte låter sig beskrivas och förklaras annat än tvetydigt, provisoriskt, villkorligt. Den sociologiska reflektionens anspråk skulle alltså komma att befinna sig någonstans mellan bevisningen och vederläggandet; ett anspråk, med andra ord, som är storsint nog att inte sträcka sig längre än till det *plausibla*, och som skulle medge att sociologin accepterade det »mål» och det »öde» som den enligt Weber har, nämligen att ständigt överflyglas.⁴⁵

Politiskt och moraliskt visste en sådan mindre tvärsäker men inte nödvändigtvis osäker sociologi att inta en försiktig hållning inför frågan om »det som kommer ut av det vetenskapliga arbetet också skulle vara viktigt i betydelsen 'värt att veta'». ⁴⁶ I sträng mening, så skrev Weber, angår detta inte vetenskapen, ty det handlar här om egna, personliga ställningstaganden.

Uttryckt ur ett annat perspektiv blir sociologins ort just den mellan de »två kulturerna» – vilket inte måste betraktas som ett problem, utan som mest som en problematik att reflektera kring.

⁴⁴ Sigfried Kracauer, *Soziologie als Wissenschaft*, s. 9.

⁴⁵ Max Weber, *Wissenschaft als Beruf*, s. 16.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 22.

VI

Helmuth Plessner skrev 1960 en uppsats om sociologins väg i Tyskland. Han definierade sociologin som »en till institution upphöjd varaktig kontroll av de sociala förhållandena i vetenskaplig form».⁴⁷ Inför ett samhälle han betecknade som politiskt och socialt labilt, och medveten om definitionens inte oproblematiska karaktär tillade han: »i kritisk avsikt». Sociologin är möjlig endast i ett öppet samhälle. Därtill är den nödvändig i ett öppet samhälle: dess observerande och dess kritik förlämnar samhället medvetande. Slutna samhällen vare sig behöver eller tillåter sociologi, de håller tillgodo med statistik, ideologi och propaganda.

Vad Plessner verkar säga är: ju mer öppenhet, oöverskådlighet och kris, desto mer sociologi blir inte endast nödvändig, utan även, och framför allt, möjlig. Därvidlag ändrar ett postmodernt tillstånd ingenting, eftersom det egentligen aldrig handlade om något annat än en revision av det moderna.

Litteratur

- Adorno, Th. W. (1964) *Jargon der Eigentlichkeit. Zur deutschen Ideologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Allardt, E. (1987) »Svensk sociologi i ett nordiskt perspektiv», s. 235–249, i Fridjónsdóttir, K. (red.) *Om svensk sociologi. Historia, problem och perspektiv*. Stockholm: Carlssons.
- & S. Lysgaard & A. Bøttger Sørensen (red.) (1988) *Sociologin i Sverige. Vetenskap, miljö och organisation*. Uppsala: HSFR.
- Asplund, J. (1987) »Sociologistudier i Uppsala i början av sextiotalet», s. 131–140, i Fridjónsdóttir, K. (red.) *Om svensk sociologi. Historia, problem och perspektiv*. Stockholm: Carlssons.
- (1987) *Det sociala livets elementära former*. Göteborg: Korpen.
- Baudrillard, J. (1994) »La haine, ultime réaction vitale», *Magazine Littéraire*, 323 (juillet-août), s. 20–24.
- Benn, G. (1989) »Bekanntnis zum Expressionismus», s. 261–274, i *Gesammelte Werke*, Bd. 2, hrsg. v. B. Hillebrand. Frankfurt am Main: Fischer.
- Blumenberg, H. (1987) *Die Sorge geht über den Fluß*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

⁴⁷ Helmuth Plessner, *Der Weg der Soziologie in Deutschland*, s. 208; följande citat s. 210

- Bourdieu, P. (1996) »Störenfried Soziologie«, *Die Zeit*, Nr. 26.
- Curtius, E. R. (1932) *Deutscher Geist in Gefahr*. Stuttgart: DVA.
- Dahrendorf, R. (1996) »Die bunten Vögel wandern weiter«, *Die Zeit*, Nr. 7.
- Eriksson, B. (1988) *Samhällsvetenskapens uppkomst. En tolkning ur den sociologiska traditionens perspektiv*. Tierp: Hallgren & Fallgren.
- Foucault, M. (1989) *Résumé des cours 1970–1982*. Paris: Julliard.
- Fridjónsdóttir, K. (1987) »Den svenska sociologin och dess samhälle«, s. 250–282, i *Om svensk sociologi. Historia, problem och perspektiv*. Stockholm: Carlssons.
- Gehlen, A. (1964) *Die Seele im technischen Zeitalter*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Gesser, B. (1997) »Sociologi i Lund på sextioalet«, s. 34–42, i Eriksson, Kj. E., (red.) *Från seminarium till storinstitution*. Lund: Sociologiska Institutionen.
- Gouldner, A. W. (1970) *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York: Basic Books.
- Habermas, J. (1985) *Die neue Unübersichtlichkeit. Kleine politische Schriften V*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hennis, W. (1987) »Die Spuren Nietzsches im Werk Max Webers«, i *Max Webers Fragestellung. Studien zur Biographie des Werks*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Hörning, K. H. (1989) »Von ordentlichen Soziologen und unordentlicher Realität«, *Soziale Welt*, Jg. XXXX, Heft 1/2, s. 76–85.
- Isenberg, B. (1996) »Moderniteten som kontingenskultur«, *Res Publica*, 32/33 (1/2), s. 153–180.
- Koselleck, R. (1982) artikel »Krise«, i Brunner, O. & W. Conze & R. Koselleck (Hg.) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Kracauer, S. (1971) *Soziologie als Wissenschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Lepénies, W. (Hg.) (1981) *Geschichte der Soziologie. Studien zur kognitiven, sozialen und historischen Identität einer Disziplin*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- (1985) *Die drei Kulturen. Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft*. München, Wien: Hanser.
- Lichtblau, K. (1996) *Kulturkrise und Soziologie um die Jahrhundertwende. Zur Genealogie der Kultursoziologie in Deutschland*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1984) *Soziale Systeme*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Löwith, K. (1966) »Max Webers Stellung zur Wissenschaft«, s. 228–251, i *Vorträge und Abhandlungen. Zur Kritik der Christlichen Überlieferung*. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz: W. Kohlhammer Verlag.
- (1995) »Kritik der Geschichte und der Geschichtsschreibung«, *Internationale Zeitschrift für Philosophie*, Heft 1, s. 81–103.

- Makropoulos, M. (1989) *Modernität als ontologischer Ausnahmezustand? Walter Benjamins Theorie der Moderne*. München: Fink.
- Mannheim, K. (1985) *Ideologie und Utopie*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Marquard, O. (1987) *Apologie des Zufälligen. Philosophische Studien*. Stuttgart: Reclam.
- Mayntz, R. (1996) »Hauptfach Nabelschau«, *Die Zeit*, Nr. 25.
- Mitchell, G. D. (ed.) *Diccionario de Sociologia*. Barcelona: Grijalbo.
- Nilsén, Å. (1997) »Sociologiska Föreningen i Lund 1936–1940«. (Se föreliggande volym.)
- Peukert, D. J. K. (1987) *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der Klassischen Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Plessner, H. (1985) »Der Weg der Soziologie in Deutschland«, s. 191–211, i *Gesammelte Schriften*, Bd. X, hrsg. v. G. Dux & O. Marquard & E. Ströker. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Riedel, M. (1975) artikel »Gesellschaft, bürgerliches«, Brunner, O. & W. Conze & R. Koselleck (Hg.) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Schelsky, H. (1959) *Ortsbestimmung der deutschen Soziologie*. Düsseldorf, Köln: Eugen Diederichs Verlag.
- Schulze, G. (1996) »Der Film des Soziologen«, *Die Zeit*, Nr. 19.
- Sennet, R. (1994) »Das Ende der Soziologie«, *Die Zeit*, Nr. 40.
- Snow, C. P. (1959) *The two cultures and the scientific revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sociologisk Forskning* (1987), nummer 3.
- Statens offentliga utredningar* 1946:30.
- Wagner, P. (1996) »Der Soziologe als Übersetzer«, *Die Zeit*, Nr. 15.
- Weber, M. (1992) *Wissenschaft als Beruf*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Weiß, Johannes (1997) »Damit es wieder Überraschungen gibt«, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8. Januar.

THOMAS BRANTE

KAUSAL REALISM OCH SOCIOLOGI

Svensk sociologi har i år haft 50 år att etablera sig som vetenskaplig disciplin. Föreställningarna om hur detta bör gå till har växlat. Vid vissa perioder och institutioner har tonvikten legat på strikta mätmetoder, vid andra att sociologin först och främst skall vara ett samhällskritiskt ämne, vid åter andra att sociologin är en *Geisteswissenschaft* vars primära syfte är kulturanalys. Sammanfattningar av den svenska sociologins historia presenteras i tidigare kapitel. Syftet med föreliggande kapitel är att med utgångspunkt i den svenska och internationella sociologins historia och nuvarande förhållandevis fragmenterade tillstånd föreslå några framtida riktlinjer, alltså att skissera några tankar om sociologin inför nästa århundrade.

Inför en sådan uppgift har jag några övertygelser. Den första är att sociologins akilleshäl är den svaga teoriutvecklingen, och att följaktligen ämnet i första hand måste förstärkas vad gäller sociologisk teori (och inte teori lånad från andra ämnen). Sociologin måste i betydligt större utsträckning sträva efter att bli en förklarande vetenskap, vilket innebär att fördjupa den teoretiska kunskapen. En andra övertygelse är att en mycket viktig förberedelse för att förbättra teoriutvecklingen är teoretiska bearbetningar av sociologins *objekt*. Med sociologins objekt avser jag själva definitionen av den verklighet sociologisk teori skall förklara, vilket inte är detsamma som den spontant observerade verkligheten utan specifika kunskapsobjekt, eller modeller.¹

¹ Verkligheten observeras som bekant inte direkt utan i medierad form, därför begreppet kunskapsobjekt, som också kallats transitivt objekt, problematik, med mera. Det enklaste begreppet är väl modell, även om detta kan ge felakti-

Redan dessa inledande rader behöver förklaras närmare, och jag skall återkomma med några argument och exemplifieringar. Eftersom ämnet är metateoretiskt, och metateorier bäst förklaras genom att kontrasteras med alternativa ståndpunkter, skall jag dock först ta ett steg tillbaka och inleda med några påpekanden om två av de förhärskande perspektiven inom modern sociologi, grovt sammanfattade som »positivism» och »ultrarelativism.» Därefter presenteras det alternativ jag själv förespråkar och kallar »kausal realism.» Slutligen diskuteras några av den kausala realismens konsekvenser för sociologin. Det bör framhållas att det nedanstående är en skiss; fördjupningar, detaljer och annat skulle kräva ett helt annat format. Jag försöker här att i enklaste form presentera en tankelinje och avstår från utvecklingar och förbehåll (för att parafrasera Nietzsche: här filosoferas med yxa, inte med pincett).

Sociologi och vetenskapsteori

En vetenskapsteori bildar överbyggnad till en specifik vetenskap, en teoretisk struktur utifrån vilken vetenskapen ifråga betraktas och förstås, och utifrån vilken kriterier på vetenskap formuleras. En teoretisk struktur är alltid både begränsande och möjliggörande. Den anger vad som är legitimt, vad som är vetenskapligt, vad som räknas som god respektive dålig forskning – kort sagt ställer den ett antal kriterier och regler för vetenskapen ifråga. En vetenskapsteori kan vidare fungera progressivt under en fas av vetenskapens utveckling för att övergå till att få ett stagnerande eller degenererande inflytande under en senare fas.²

ga associationer eftersom »modell» även används för tillfälligare konstruktioner av kombinationer av begreppsliga system. »Kunskapsobjekt» åsyftar den grundläggande och gemensamma föreställning om ämnesområde som en generation eller skola utgår ifrån i sin forskning.

² Vetenskapsteoretikern Imre Lakatos (1970) skilde mellan progressiva, stagnerande och degenerativa forskningsprogram. Progressiva programfaser utmärks av att teorin förutsäger fakta som senare bekräftas i empiriska undersökningar, stagnerande av att den förutsäggande förmågan minskar eller avstannar, och degenerativa av att teorin kommer efteråt, så att säga: programmets förklaringar blir av ad hoc-karaktär och handlar om att rädda teorin från falsifieringar.

Den logiska positivism eller empirism som formulerades av Wienkretsen under 1920-talet utgjorde en kraftig reaktion mot 1800-talets nyromantik och alltför vidlyftiga spekulationer och begreppsapparater, ofta Hegelinspirerade. Den betonade det säkra och empiriskt verifierbara som kontrast till metafysiken. I denna mening var positivismen progressiv; den begränsade den vetenskapliga diskursen samtidigt som den öppnade ett rigoröst möjlighetsfält genom betoningen på empirisk förankring. Under senare hälften av 1900-talet har positivismen inom samhällsvetenskapen kommit att stå för observerbarhet, kvantifiering och mätbarhet, ibland »för dess egen skull.» Att vara vetenskaplig har inneburit att försvära sig åt en viss metod där statistik och avancerad databehandling ofta antagit ett egenvärde. Detta har skett på bekostnad av vad jag menar vara det viktigaste vetenskapliga idealet för alla samhällsvetenskaper, d.v.s. förklaring. I stället för intellektuella ansträngningar att verkligen förklara samhällets dynamik har delar av den sociologiska forskningen styrts mot triviala och ointressanta uppgifter, behandlade med sofistikerad teknik. Paradoxalt nog har således den positivistiska ambitionen att vara vetenskaplig ibland givit upphov till motsatsen.

Den kritik av positivismen som på allvar inleddes under 1960-talet kan förklaras på många sätt, t.ex. teoretiskt, vetenskapshistoriskt eller samhällspolitiskt, men kritiken är också ett tecken på att positivismen inom många ämnen hade övergått från att vara en progressiv till en dogmatisk och hämmande metateori. De antipositivistiska reaktionerna syftade bland annat till att befria vetenskaperna från fixeringen vid föreställningen om en neutral och objektiv databas för att möjliggöra teorier som »producerade» nya typer

Lakatos distinktioner bygger och kan i viss mån tillämpas på naturvetenskaper som fysik och astronomi. För sociologins vidkommande bör distinktionen ges en annan innebörd. En vetenskapsteori fungerar progressivt när den befrämjar kausala förklaringar med hjälp av såväl teoretiska som empiriska argument, stagnerande eller degenerativt när detta icke är fallet, t.ex. när en ny teori inte ger upphov till serier av testbara kausala hypoteser utan endast rör sig i en cirkel, eller endast är en omformulering av tidigare perspektiv, vilket inte är ovanligt inom den moderna sociologin. Varför jag anser kausalbegreppet bör stå i centrum för distinktionen mellan progressivt och degenerativt framgår av texten nedan.

av observationer, såväl inom samhällsvetenskapen som inom kvantfysiken. Resultatet av Thomas Kuhns och i synnerhet Paul Feyerabendts kritik av positivismen och den kritiska rationalismen, som också den är empiristisk,³ omformades till en extremt relativistisk vetenskapsfilosofi som ibland tolkades som att allt är tillåtet, att det är möjligt att »låta hundra blommor blomma.» För sociologins del innebar relativismen under 70-talet att mängder av paradigmkandidater föreslogs, ofta grundade i till sociologin närstående ämnen som lingvistik, semiotik, psykoanalys, politik, litteratur.⁴

Trots att mycket har skett sedan 1970-talet lever dessa båda vetenskapsteoretiska traditioner – den positivistiska och vad vi kan sammanfatta som en uppsättning epistemologiska relativismer – kvar idag och bildar motpoler i de uppenbarligen eviga diskussionerna om sociologins väsen och syfte. Positivismen har utmynnat i vad Dag Österberg kallar »social statistik», som han menar bör skiljas från en sociologi med förklarande ambitioner, även institutionellt. Relativismen har utmynnat i postmodernism, poststrukturalism, social konstruktivism, diskursanalys. Gemensamt för de senare är förnekandet av kriterier på vetenskaplighet och ibland även av att vetenskapliga begreppssystem överhuvudtaget äger referens till en yttre verklighet. Vetenskapen förstås i dessa fall som en diskurs som innehåller begrepp vars objekt inte existerar, alternativt

³ Den kritiska rationalismen återfinnes som bekant i många tolkningar. Om Poppers teori tolkas som att teorier falsifieras av en neutral faktabas så är den klart empiricistisk. För en utveckling se Lakatos 1970.

⁴ En bestående strategi mot positivismens överdrivna anspråk till objektivitet var att hävda vetenskapernas, och i synnerhet samhällsvetenskapernas, grundläggande subjektivitet. Strategin bestod ofta i en återgång till och modernisering av nykantianismen, hermeneutiken och fenomenologin. Genom att dra en skarp och oöverstiglig gräns mellan natur och samhälle skulle samhällsvetenskaperna ges autonomi och möjlighet att utveckla sina egna metoder och uppgifter. Den sociala verkligheten förstås som djup och sammansatt men också som av subjektiv, tolkande och värderande art. »Kulturvetenskaperna» är ohjälpligt fångade i denna subjektivitet. Medan således den positivistiska teorin för sociologins del leder till ett mycket begränsat utrymme vad gäller metodval och teorikonstruktion, leder den subjektivistiska teorin till t.ex. den hermeneutiska cirkeln, ett ständigt tolkande av redan tolkade subjektiva meningar där samhällets väsen framstår som ett konglomerat av mentala föreställningar och innebörder, d.v.s. en idealistisk samhällsfilosofi.

konstrueras i själva den vetenskapliga processen; referensen är endast ytterligare en reifierande konstruktion.

Enligt min mening är såväl positivismen som ultrarelativismen numera hämmande för sociologins utveckling. Båda hämtar sin näring från vetenskaper och filosofier som ligger utanför den egentliga sociologin; å ena sidan från en föreställning om naturvetenskapen (som f.ö. är missvisande), å den andra från nykantiansk eller nietscheansk eller strukturalistisk filosofi. Det är dock hög tid att sociologin tar sig själv på allvar och utgår från sina egna kunskaper och behov. Sociologin har nått en mognad som gör att den kan stå på egna ben, som en autonom vetenskap. Dess innehåll kan utgöra basen för ämnesspecifik vetenskapsteoretisk reflexion för utvecklandet av kriterier som är åtminstone delvis immanenta och inte lånade utifrån. Vi behöver en metateori, eller en föreställning om sociologin som vetenskap, som å ena sidan inte hämmar forskningsprocessen och den sociologiska fantasin, men å den andra likafullt möjliggör en någorlunda gemensam ansträngning mot vissa allmänna mål, d.v.s. en teoretisk överbyggnad som underlättar kumulativ forskning. Överbyggnaden bör vara en teoretisk pluralism inom gränser som leder teorierna mot ungefär samma mål.

En möjlig sådan plattform är »kausalt realism.» (Beteckningen syftar till att skilja detta alternativ från andra teorier med etiketter som naiv realism, empirisk realism, nyrealism, kritisk realism, med mera. Även om klara influenser finns från i synnerhet den kritiska realismen så skiljer sig nedanstående alternativ från dessa.⁵) I det följande inleder jag med att ange den kausala realismens allmänna utgångspunkter och premisser. Därefter tar jag upp två av dess centrala begrepp, kausalitet och stratifiering. Slutligen skisserar jag vilka konsekvenser teorin har för hur man bör betrakta sociologin och vilka sociologiska forskningsområden som blir mest angelägna enligt denna metateori.

⁵ Det råder mycket stora skillnader mellan de angivna realismerna, som jag dock inte går närmare in på här. Mitt eget perspektiv är troligtvis mest besläktat med de kanadensiske filosofen Ian Hacking's »dynamiska nominalism», som namnet till trots är en form av realism, se t.ex. Hacking (1983). Den kritiska realismen, som i första hand förknippas med den engelske filosofen Roy Bhaskar, har i Sverige presenterats av t.ex. Jakobsen, L., Karlsson, J. (1993), Djurfeldt, G. (1996) och Danermark et.al. (1997).

Den kausala realismens postulat

Den filosofiska debatten mellan olika former av realism (eller materialism) och idealism är evig, och det tycks inte finnas någon filosofisk eller annan metod att en gång för alla avgöra den. Jag tänker inte ge mig in i detta ekorrhjul utan anger i stället den kausala realismens tre postulat eller axiom (obewisbara antaganden):

1. Det finns en av medvetandet oberoende verklighet (ontologiskt postulat)⁶
2. Det är möjligt att nå kunskap om denna (epistemologiskt postulat)
3. All kunskap är felbar (metodologiskt postulat)

Postulatens konsekvenser för sociologin kommer att beröras på olika sätt nedan. Inledningsvis kan det påpekas att postulat 1 sätter stopp för principiella diskussioner av frågor gällande om samhället egentligen existerar, om det existerar endast i människors huvuden, etc. Postulatet betyder dock inte att endast det materiella existerar. Det räcker med att påminna om Durkheims sociala fakta. Den sociala verkligheten är av mental och materiell natur.⁷ Postulat 2 sät-

⁶ Postulatet kan möjligen preciseras enligt följande:

- 1a. Det finns en av alla medvetanden oberoende verklighet (ontologiskt postulat för naturvetare)
- 1b. Det finns en av samhällsvetares medvetande oberoende social verklighet (ontologiskt postulat för samhällsvetare)

⁷ Detta påstående kräver kanske en kommentar. Enligt Durkheim är sociologin studiet av sociala fakta som befinner sig utanför individen. Sociala fakta är att betrakta som fysiska föremål, som ting. Dessa sociala ting är sådant som institutioner, normer, värden, lagar, allehanda kollektiva föreställningar, samt organisationer, materialiserade idéer som fysiska byggnader, och så vidare. Varje individ och varje ny generation möter en redan given uppsättning sociala fakta – socialiserande instanser som familj och skola, t.ex. – som har karaktären av fysiska ting i det att de utövar ett tvång eller tryck (*contraindre*) på individen, vilket jag översätter som att de orsakar vissa typer av beteende, d.v.s. de styr och möjliggör samtidigt vissa typer av handlingar. I denna mening finns det en autonom social nivå. För att undvika missförstånd bör det väl framhållas att det samtidigt är så att samhällen inte existerar utan tänkande och handlande varelser, alltså människor.

ter stopp för frågor om sociologins principiella möjlighet, och bejaktar eller tar som självklart att teoretiker som Marx, Weber, Durkheim och så vidare upp till våra dagar verkligen säger något om sina forskningsobjekt: genuin sociologisk kunskap finns. Postulat 3 syftar till att ta på allvar de landvinningar som gjorts inom de senaste decenniernas vetenskapsteori. Teorier är underbestämda av fakta, data är teoriberoende, det finns inga absoluta kriterier på sanning, paradigmer förekommer, det finns inte en enda vetenskaplig metod eller metodologi utan metoder är mer eller mindre lämpliga, beroende på forskningens syfte och objekt. Postulat 3 innebär också att vetenskapliga begrepp kan vara konstruerade i betydelsen av att inte ha någon egentlig referens. Frågan om referens är dock inte ett principiellt eller filosofiskt problem, som många förespråkare för den sociala konstruktivismen tycks tro. Tvärtom är den något som måste undersökas från fall till fall.

Kausalitet

Enklast uttryckt är svaret på frågan om vetenskapens yttersta målsättning att den strävar efter att ge *kausala förklaringar till effekter*. Effekterna kan vara i stort sett vad som helst och gälla fenomen som att solen går ner bortom horisonten, att stenar faller till marken, att sociala grupper samarbetar eller konkurrerar, att människor blir sjuka, är glada, eller dylikt. Förklaringarna kan också vara av en mängd olika slag, från komplicerade matematiska ekvationer till enkla konstateranden att en viss händelse föregått en viss effekt.

Ovanstående påstående kan tyckas självklart men är i själva verket högst kontroversiellt inom sociologin. Orsaken till detta härrör bland annat ur tidigare vetenskapsteorier. (En av de för vardagsförnuftet märkligaste uppfattningarna inom traditionell och modern vetenskapsteori måste vara positivismens och fenomenologins förnekande av det normala orsaksbegreppet.) Positivismens förståelse av orsaksbegreppet – regularitetsteorin – härrör från David Humes berömda definition, enligt vilken kausalitet är regelbundenheter mellan observerbara fenomen (Hume 1986:211). Ett fenomen A kallas orsak till ett fenomen B om och endast om A och B har kontakt i tid och rum, A föregår verkan, och det finns ett konstant

samband mellan orsak och verkan. För sociologins del har detta, speciellt under de stora statistikprogrammets tid, medfört att orsaksanalyser likställs med samvariation mellan kvantifierbara variabler, d.v.s. att fastställa i vilken utsträckning variation i A (C, D, E ... i) ger upphov till variation i B. Som Mats Ekström (1993) har visat i sin utmärkta artikel om variabelanalysens gränser är denna kausaluppfattning för det första dubiös av rent teoretiska skäl, för det andra låser den sociologin vid en mycket snäv kausaluppfattning, och för det tredje finns det fullkomligt plausibla alternativa kausaluppfattningar.

Att definiera kausalsamband som regelbundenheter mellan observerbara fenomen leder också till att den klassiska och en stor del av den moderna sociologin måste förkastas. Marx, Weber, Durkheim, Parsons etc arbetade alla med icke-observerbara storheter som genererar observerbara effekter. Marx begrepp om specifika produktionsförhållanden eller Freuds begrepp om det omedvetna avsåg att beteckna strukturer som innehåller kausala mekanismer. Min poäng är att antingen får vi förkasta största delen av den sociologiska kunskapen eller också får vi vidga kausalbegreppet. Det kan ju också inskjutas att en mycket stor del av naturvetenskapen måste förkastas, givet den positivistiska analysen av kausalbegreppet, såsom gravitationslagen och teorin om det naturliga urvalet. Båda dessa teorier refererar till icke-observerbara lagar som genererar observerbara effekter. Även de moderna sociologiska klassiker som normalt inte förknippas med kausalanalys arbetar enligt min mening implicit med kausala modeller. Exempelvis är Foucaults »genealogi», hans analyser av vansinnets, kunskapens, fängelsets eller sexualitetens historia, i grund och botten ingenting annat än originella försök att identifiera de serier av ofta mycket breda historiska strukturer som gav upphov till serier av specifika fenomen. Under Foucaults framställningsformer ligger kausala modeller som är möjliga att blottlägga.

Den alternativa kausaluppfattning jag förespråkar förstår därför kausalitet på ett mer tolerant sätt. Det skulle föra för långt att gå närmare in på en detaljerad diskussion av kausalitet här, men låt mig påpeka följande. För det första måste inte kausalitet definieras som universell regelbundenhet eller lagbundenhet mellan A och B.

Vi kan låta denna definition utgöra en pol på ett kontinuum där den andra polen består av något i stil med »under vissa betingelser är det troligt att B kommer att inträffa», d.v.s. en kausalrelation som gäller *ibland*. Den första formen av kausalitet förekommer nästan uteslutande inom fysiken, andra vetenskaper har få lagar av universellt giltig karaktär. För det andra uppträder kausalitet i praktiken som *tendenser*, bland annat därför att kausaliteter kan motverka varandra, vilket innebär att förväntade effekter inte manifesteras i empiriskt observerbara effekter eller ens uppstår. Exempelvis kan ett företag sträva efter rationaliseringar men motverkas av en stark fackförening. Tendenserna existerar även om effekterna upphävs. För det tredje bör vi, speciellt inom samhällsvetenskapen, tillåta begreppet »kausal kraft»⁸ som en beteckning för en förmåga eller disposition hos ett objekt eller en aktör. En bomb har dispositionen eller kraften att kunna explodera. En människa som arbetar utgör en kausal kraft. Om hon är arbetslös arbetar hon inte, vilket inte betyder att hon inte fortfarande har den kausala kraften, den latent förmågan, att arbeta.

Kausalitet är därför intimt förknippat med förståelse och förklaring. En konstaterad regelbundenhet, som t.ex. att ungdomar som härstammar ur lägre socialgrupper i mindre utsträckning går vidare till högre utbildning, eller att kvinnor får lägre lön än män för samma jobb, i båda fallen den formella jämlikheten till trots, är i sig ingen förklaring. För att förstå regelbundenheter av dessa och liknande slag är det nödvändigt att identifiera den eller de sociala mekanismer som vidmakthåller den reella ojämlikheten. Och detta innebär ofta att gå under regelbundenhetens yta och med andra metoder än de statistiska analysera de komponenter som kan förklara det fenomen vi är intresserade av. Som Nancy Cartwright (1983:10) konstaterar: »Om endast lagar som handlar om samband godkännes kan skuggans längd förklara flaggstångens höjd likaväl som tvärtom.»

För att sammanfatta: i stället för att utgå från en filosofi om kausalitet kan det vara lämpligare att utgå från postulat 2 ovan. Det

⁸ För en mycket bra genomgång av olika kausaluppfattningar, samt begreppet »naturlig, kausal kraft», se Harré, R, Madden, E (1975).

innebär att vi tillstår att sociologin faktiskt kan uttrycka kunskaper om den samhälleliga verkligheten och sedan frågar oss vilken sorts värld, vilken typ av kausalitet och vilka förklaringsinstrument som i så fall måste finnas. Vi utgår från sociologins egen kunskap och reflekterar filosofiskt över denna, vi utgår inte från på förhand givna filosofiska principer. Och detta innebär att sociologin inte bör frånhända sig kausalbegreppet på grund av den positivistiska definitionen; positivismen har inte monopol på detta begrepp. Tvärtom bör sociologin tillåta kausalrelationer som strukturell kausalitet, expressiv kausalitet, reciprok kausalitet, kausala feed-backöglor, intentionell kausalitet, och så vidare.

Ontologiskt sett innebär denna position att inte bara observation utan även kausal kapacitet är ett kriterium på existens, vilket för övrigt är ett huvudskäl till beteckningen kausal realism.

Den stratifierade verkligheten

För att citera Louis Althusser: för positivismen är verkligheten »platt och homogen», medan den egentligen är »djup och sammanfatt.» Positivismen uppfattar verkligheten som en yta vars fenomen kan blottläggas och observeras på ett systematiskt och relativt opöblematiskt sätt. Denna monistiska ontologi har ifrågasatts många gånger under filosofins historia, och inte minst vetenskapens utveckling har medfört att alternativa ontologier formulerats.

Även om sociologin på många punkter skiljer sig från naturvetenskapen så bör naturligtvis sociologin likafullt noga studera naturvetenskapens metoder och utveckling, för att hämta inspiration och modeller för sin egen verksamhet. I det följande skall jag använda en beskrivning av naturvetenskapernas historiska utveckling för att sedan genom ett analogiförfarande överföra tankegången till sociologin.

Naturvetarens objekt var under tidigare århundraden – Naturen. Han – det var en han – behärskade de flesta aspekter av naturens mysterier, från kemiska reaktioner och insekters liv till universums uppbyggnad. Denna encyklopediska kompetens ersattes långsamt av ämnesuppdelning och specialisering. Idag är naturen som bekant delad i en stor mängd ämnesområden som motsvaras av en

lika stor mängd akademiska specialiteter. Uppdelningen är inte godtycklig – den är inte enbart en effekt av akademisk konkurrens och politiska beslut – utan det tycks finnas en historisk och logisk, eller snarare ontologisk, grund för uppdelningen.

Ordningen kan beskrivas som att naturen är delad i *nivåer* som det fysiska, det kemiska, det biologiska, det sociala, det kulturella vilket motsvaras av kunskapsområden; först kommer fysiken, sedan kemin, biologin och sociologin.⁹ Dessa breda kategorier kan delas i underkategorier, varvid erhålles en slags evolutionistisk stratifiering av naturen i t.ex. en subatomär nivå, en atomär nivå, en molekylär nivå, en cellulär nivå, en organism-nivå och så vidare uppåt. Logiken är för det första att varje lägre nivå är en förutsättning för de högre nivåernas existens – inga blommor utan celler, inga celler utan molekyler och inga molekyler utan atomer. För det andra kan den lägre nivån ge en partiell förklaring till den högre. För det tredje äger den högre nivån en viss, relativ autonomi i förhållande till den lägre – lagar och empiriska fenomen på den högre nivån kan inte restlöst förklaras genom att reduceras till den lägre. Varje nivå har en existens *sui generis*.

Denna uppfattning om naturvetenskapens objekt kan med Ingvar Johansson (1989) och Mario Bunge (1973) kallas en nivåontologi, eller en irreduktiv ontologi. Den tar fasta på den moderna vetenskapens faktiska praxis, som är en extrem arbetsdelning på basis av olika typer av strukturer, kausala mekanismer och observationer. Den skiljer sig därmed drastiskt från de många försöken att reducera verkligheten till en ultimal nivå som kännetecknade det tidiga 1800-talets mekaniska reduktionister, och som återfinnes i den logiska positivismens föreställning om ett enhetligt vetenskapligt språk. Reduktionisterna strävade efter att finna den grundläggande formel, den lag med vars hjälp alla aspekter av verkligheten kunde förklaras.

Poängen med denna påminnelse är att jag vill påstå att den moderna sociologin befinner sig i en position som motsvarar långt ti-

⁹ Som bekant hade Auguste Comte en liknande uppfattning om vetenskapernas hierarki, i vilken sociologin – vetenskapernas drottning – är den sista och högsta vetenskapen.

digare faser inom naturvetenskaperna, d.v.s. i brytpunkten mellan encyklopedisk kunskap och reduktion. Inom de flesta samhällsvetenskaper råder idag uppfattningen att den samhälleliga verkligheten egentligen kan reduceras till en nivå, till en formel. Låt oss ta några exempel på detta. Karl Popper (1969:98) uttrycker sin version av den så kallade metodologiska individualismen på följande sätt:

Alla samhälleliga fenomen, och i synnerhet alla samhälleliga institutioners funktioner, bör alltid förstås som resultat av mänskliga individers beslut, handlingar, attityder etc ... Vi bör aldrig låta oss tillfredsställas av förklaringar i termer av så kallade kollektiv.

Allt samhälleligt skall förklaras på individnivå. Den motsatta positionen finner vi i t.ex. Michel Foucaults (1968:203) strukturalism:

Det är inte människan själv som tänker utan hon är tänkt av det tanke-system hon råkat fångas i, hon talar inte utan talas av det språk hon fötts i, hon handlar inte utan handlas av de sociala, ekonomiska, politiska system som hon tillhör. Dessa växlande strukturer uppträder som hennes herre och öde.

Den tidige Foucault sätter parentes kring det individuella subjektet, strukturen förklarar allt.

Dessa båda positioner kan uppfattas som extrempoler i ett kontinuum mellan mikro- och makrosociologi, och de är mycket vanliga än idag. Om de kollektivistiska och holistiska perspektiven dominerade under 70-talet, så har 80-talet fram till vår tid dominerats av metodologisk individualism. Det kanske bästa exemplet på den senare positionen är Gary Becker, James Coleman och teorin om rationella val. I Sverige är colemanianerna Peter Hedström och Richard Swedberg (1996) förespråkare för en metodologisk individualism, snarast en reduktion av sociologi till psykologi.¹⁰

En liknande frågeställning är den så kallade agent-strukturproblematiken. Till de mest kända lösningförsöken hör att finna en

¹⁰ Psykologismen kommer till uttryck i bland annat Hedströms och Swedbergs förslag vad gäller teoretiker för att förklara sociala fenomen: Leon Festinger och George Ainslie. För övrigt är det, i den vetenskapliga rationalitetens namn, märkligt att i synnerhet svenska sociologer kan förespråka en metodologisk individualism utan att först ange på vilka sätt Lars Udéhn (1987) har fel i sin avhandling, där han mycket övertygande blottlägger denna -isms brister.

mellanposition eller syntes, d.v.s. att överbrygga de båda nivåerna. Det kanske bästa exemplet är Anthony Giddens struktureringssteori, som i formeln: »Strukturer är både mediet för och resultatet av social handling» menar sig finna en balans mellan aktör och struktur genom att införliva båda sidorna av dikotomin. Som jag visat i ett tidigare arbete löser en sådan formel ingenting utan döljer snarare problemet genom att »etikettera» det, lägga en presenning över det. I stället för analys av ett komplicerat problem föreslås en ögonbindel (Brante 1989).

Kausal realism och sociologisk teori

Precis som 1800-talets reduktionister strävar således många av sociologins metateoretiker efter att finna den grundläggande och allomfattande formel utifrån vilken alla samhällsliga fenomen skall kunna förklaras. Dessa försök till reduktion eller syntes av *allt* är enligt min mening ofruktbara, förmodligen omöjliga. De låser också sociologen eftersom hon eller han blir till en jonglör med alltför många bollar i luften, alltför mycket som skall passas in i formeln eller nivån. Jag skulle vilja föreslå att vi, analogt med naturvetenskapen, provar att dela upp även sociologins kunskapsobjekt efter nivåer.

Den alternativa strategi jag föreslår är att med den kausala realismen som grund kombinera de ovan beskrivna begreppen kausalitet och nivå i syfte att formulera ett nytt perspektiv på sociologisk teoribildning. Steg ett är att utgå från sociologers faktiska forskning och medelst en induktiv metod särskilja de nivåer som tycks förutsättas, d.v.s. att avstå från reduktions- och syntesförsök och i stället erkänna att sociologin faktiskt producerar kunskaper på flera olika nivåer. Frågan är då hur många nivåer som bör urskiljas. Det är möjligt att den framtida forskningen kommer att identifiera sju, fjorton eller varför inte trettiosex olika samhällsliga nivåer. Med iakttagande av Ockhams princip vill jag här endast illustrera tankegången genom att särskilja fem nivåer inom den moderna sociologin. Steg två är att ge en allmän bestämning av sociologins syfte, oavsett nivå. I enlighet med ovan är det yttersta syftet att *identifiera de sociala strukturer som innehåller kausala mekanismer som genere-*

*rar empiriskt observerbara effekter.*¹¹ Om vi nu kombinerar steg ett och två så innebär det att varje nivå nedan innehåller specifika, relativt autonoma strukturer, och den sociologiska teorins uppgift blir att kartlägga dessas respektive mekanismer för att därmed kunna förklara sociala fenomen.

Denna definition överensstämmer relativt väl med Roy Bhaskars definition av sociologins objekt och uppgift. Enligt Bhaskar (1989:71, 73) är sociologins objekt sociala *relationer*, och uppgiften är att förklara reproduktionen och transformeringen av sociala relationer. (Jag instämmer med Bhaskar med förbehållet att det är en alltför stor inskränkning att *endast* studera relationer mellan element. Elementens innehåll – de komponenter strukturen utgörs av – är av betydelse och bör införlivas i forskningsobjektet. I skissen nedan utgår jag från Bhaskars bestämning men menar att innehållet införlivas via den specifika nivån.) Varje nivå nedan består alltså av relationer mellan vissa typer av nivåspecifika komponenter.

Sociologin nivåuppdelad.

— *Internationell nivå.* Relationer mellan komponenter som nationer, multinationella företag och organisationer, ofta ur ett globalt perspektiv. Teorier på denna nivå har utvecklats inom freds- och konfliktforskning och inom »world systems analysis.» Centrum-periferiteorier, teorier om imperialismen och utvecklingsländerna hör också hit. Exempel på inflytelserika sociologer är Shmuel Eisenstadt, Immanuel Wallerstein och Charles Tilly.

— *Interinstitutionell nivå* (I praktiken oftast *nationell* nivå.) Behandlar relationer mellan institutioner och organisationer, ofta med hjälp av teorier om historisk och social utveckling i allmänhet. Det allmänna syftet är att beskriva och på ett allmänt plan särskilja institutionella ordningar utifrån ett samhällligt helhetsperspektiv, t.ex. mellan ekonomiska, politiska och ideologiska strukturer som de analyseras genom begreppen produktionsätt och samhällsformation, eller mellan stat, marknad och civilt samhälle, eller genom institutioners funktioner, som i t.ex. Talcott Parsons AGIL-schema

¹¹ Naturligtvis genereras även icke-observerbara effekter, men förr eller senare i kausalkedjan förekommer observerbara manifestationer.

eller Mary Douglas grid-groupmodell av sambandet mellan institution och kosmologi. Exempel är de flesta klassikers arbeten samt t.ex. Jürgen Habermas, Niklas Luhmann och Pierre Bourdieu.

— *Institutionell nivå*. Relationer mellan formella och informella statuspositioner, sociala roller, positioner i nätverk, i allt från företag och offentliga hierarkier till t.ex. familjer. Webers byråkratiteori följdes av en forskningstradition som numera kallas organisations-sociologi, och som syftar till att förklara organisationers inre och yttre relationer och funktionssätt, som t.ex. »contingencyteorin», teknologiteorin, »soptunneteorin.» Neo-institutionalismen är ett annat exempel. Moderna förgrundsgestalter är Robert Merton, Joan Woodward, Charles Perrow, James March & Johan Olsen, Mark Granovetter.

— *Interindividuell nivå*. Relationer mellan individer i direkta samspel. Nivån har fr.a. diskuterats av symboliska interaktionister. Men den som i första hand har »upptäckt» denna nivå och formulerat teorier om dess mekanismer är Ervin Goffman. Interaktionsordningen ger enligt Goffman upphov till en ordning *sui generis*. Den följer sina egna lagar och strukturer. Interaktioner är ritualer som bildar något Goffman kallar *unio mystico*, de lever sina egna specifika liv. Denna tes har i olika skepnader utvecklats av bl.a. etnometodologin, vars forskningsobjekt är de betingelser och regler som ligger till grund för direkt mänskligt samspel. Sociologisk konversationsanalys är en annan efterföljare. Goffmans forskningsprogram har vidareutvecklats av t.ex. Randall Collins, Anne Rawls, Jonathan Turner, i Sverige Johan Asplund.

— *Individuell nivå*. Relationer mellan intraindividuell komponenter, och hur denna struktur lägger grunden för individuell autonomi och självskapande aktiviteter. Standardexemplet är teorier om det sociala jaget, t.ex. Meads teori om förhållandet mellan jaget, miget och den generaliserade andre. Hit bör också räknas postmodernismens teorier om identitetsformering, liksom den individuppfattning som ligger till grund för sociobiologin och för den rationella valteorin. Ett bra nutida exempel på denna ansats är Norbert Wileys *The Semiotic Self* (1994) som försöker formulera en teori om det sociala jaget genom att kombinera George Herbert Mead och Charles Sanders Peirce.

Uppdelningen kan naturligtvis utvidgas varvid vi kommer in på andra ämnen, uppåt mot antropologi, nedåt mot psykologi och biologi. Det bör också understrykas att nivåuppdelningen inte bara är induktiv utan även historiskt variabel, eftersom den är härledd med avseende på de områden kring vilka sociologiska forskare bildar kluster. Det är till exempel tänkbart att intresset för den nationella nivån kommer att minska till förmån för den globala, givet dagens utveckling mot internationella lagsystem som t.ex. EU.

Vidare är det möjligt att komplettera den vertikala axeln av nivåer med en horisontell axel med t.ex. begreppen struktur och kultur, eller struktur – diskurs – aktör, varvid vi får en 10- eller 15-fältstabell som anger att sociologin har en objektiv och en subjektiv sida, och även en handlande sida. Jag avstår dock från en sådan markering eftersom alltför stora fälttabeller lätt blir otympliga och svåröverskådliga.

Nivåernas autonomi

Den forskningshypotes som ligger till grund för uppdelningen är som sagt gissningen att varje nivå äger en existens *sui generis*. Det främsta stödet för hypotesen är att den moderna sociologin är fokuserad kring och koncentrerad på dem, vilket antyder att nivåerna betraktas eller behandlas som bestående av relativt autonoma, icke-reducerbara objekt. Om vi inte tror att tusentals sociologer är helt »av banan», som det heter i Skåne, så kan man förmoda att det finns ett visst fog för hypotesen.

Med en nivåuppdelning av detta eller liknande slag tillsammans med ett erkännande av att nivåerna innehåller specifika egenskaper skulle en stor del av dagens metateoretiska debatt om förhållandet mellan mikro- och makro, liksom diverse reduktionsförsök, kunna om inte lösas så upplösas, eller åtminstone uppskjutas. Om det är så som Jonathan Turner (1988) anser, nämligen att mikro-makroproblemet inte kan lösas helt enkelt därför att vi vet för litet om mikro och makro, så skulle en forskning inriktad på att blottlägga de kausala mekanismer som utmärker varje nivå föra oss närmare svaret på gåtan.

En nivåuppdelning möjliggör också systematiska jämförelser av förklaringspotentialen vad beträffar olika skolbildningar på respektive nivå, och det blir meningslöst att föra dispyter mellan sociologiska traditioner som behandlar skilda nivåer. Ur nivåuppdelningens perspektiv blir det meningslöst att diskutera om funktionalismen eller den symboliska interaktionismen är »det rätta» sociologiska perspektivet. De har helt enkelt sin styrka på olika nivåer. De nuvarande diskussionerna kring maktteorier, patriarkatteorier med mera skulle likaledes kunna hyfsas väsentligt om hänsyn togs till att makt¹² eller könsförtryck är fenomen som utspelas på såväl en global, nationell, institutionell, interpersonell som individuell nivå, och som därför är effekter av flera kausala krafter, de är kausalt överbestämda. Dispyter om huruvida makt skall definieras som t.ex. latent resurstillgångar eller som en individs förmåga att få en annan individ att agera mot sin vilja skulle också framstå som meningslösa, givet en vettig nivåuppdelning. Mer generellt är det så att de sociala fenomen sociologin studerar, t.ex. stratifiering, klass, diskurs, makt, könsrelationer, profession, välfärd, arbete o.s.v. är fenomen som utspelas och kan analyseras på samtliga nivåer, men oftast med olika begreppsliga och metodiska instrument.

Nivåernas relativitet

Sociologins äldre och modernare klassiker har oftast tolkats som att de försökt anlägga ett konsistent helhetsperspektiv, omfattande både mikro- och makro. Därför har Marx kritiserats för att inte ha utvecklat en socialpsykologi och Mead för att inte bry sig om den kontext inom vilken interaktioner utspelas, och därför har artiklar som George Homans berömda »Bringing Men Back In» kunnat skrivas och läsas som en kritik av parsonianismen; Parsons anklagas för att inte förstå att hans aktörer är »individer av kött och blod.» Förmodligen förstod Parsons det, men hans forskningsobjekt låg inte på den nivån utan på rollteorins nivå, d.v.s. den institutionella nivån enligt ovan. Ur den kausala realismens perspektiv bör Homans artikel inte uppfattas som en kritik av Parsons utan snarare

¹² Maktbegreppet analyseras för närvarande utifrån ungefärligen denna nivåuppdelning av Björn Johansson, doktorand i sociologi vid Högskolan i Örebro.

som ett påpekande att andra nivåer vid den tiden var sociologiskt underutvecklade eller obearbetade. För att uttrycka det mer drastiskt; i den institutionella nivåns kunskapsobjekt förekommer inte individer som enskilda personligheter utan som bärare av positioner eller uppfyllare av roller.

Men naturligtvis är nivåerna relaterade till varandra, och frågan om hur de kan förbindas är central. Som vi vet av tidigare forskning förekommer inom sociologin skolor som i vissa avseenden är inkommensurabla, vilket kan resa problem vad gäller konsistensen mellan nivåerna. Sociologin av idag är dock sådan att det nu kan vara mer fruktbart att fokusera nivåernas specifika mekanismer. Hur kan då detta göras? Det skulle föra för långt att gå närmare in på metodologiska frågor här, men låt mig ta upp ett förslag.

Vi kallar den nivå vi är intresserade av (I), underliggande nivåer (U) och ovanliggande (O). Arthur Stinchcombe menar med hänvisning till naturvetenskapen att de kausala mekanismerna på nivå (I) identifieras genom analys av nivåns komponenter, vilka befinner sig på nivå (U). Vissa former av marknadsinteraktion, kanske fr.a. beteendet på aktiemarknaden och börsen (eftersom de är närmast »den ideala marknaden») kan förklaras genom att utgå från teorin om den rationellt väljande individen. Andra samspel, t.ex. beteendet på äktenskapsmarknaden, kan behöva andra antaganden om vilka mekanismer som styr strukturens komponenter. En intressant poäng hos Stinchcombe är att de antaganden som görs om komponenterna på nivå (U), d.v.s. komponenterna för den struktur man vill förklara, inte behöver till fullo överensstämma med den specialiserade forskningen på denna nivå. Han drar en analogi med naturvetenskapen. Etablerade teorier som Boyles lag stämmer inte överens med moderna teorier om molekylära rörelser, likafullt används lagen eftersom avvikelserna på den lägre nivån (U) är för små för att ha någon betydelse på nivå (I). På liknande sätt, menar Stinchcombe, kan varje doktorand i psykologi enkelt visa att ekonomers och sociologers antagande om individuell rationalitet är felaktigt, men samtidigt gäller att »rationalitetsantagandet gör det möjligt för ekonomen att 'förklara' vissa egenskaper i marknadsbeteende» (Stinchcombe 1991:368). Överförenklade mekanismer som hämtas från den lägre nivån kan, inom rimliga gränser, vara an-

vändbara för att förklara processer på den nivå man egentligen studerar.

Jag skulle vilja komplettera Stinchcombe med att hävda att nivå (O), som alltså befinner sig ovanför nivå (I), också är av stor kausal betydelse eftersom den sätter kontexten till de fenomen man vill förklara. Från nivå (O) kan man, via en sociologisk teori, hämta de dimensioner som bildar ramar för skeenden på nivå (I), och från nivå (U) hämtas processens dynamik (Brante 1994).

Relationen mellan nivåer kan således sammanfattas genom tre centrala begrepp för respektive nivå: komponent (U), struktur (I) och kontext (O). Den metodologiska individualismens misstag är att reducera nivå (I) och (O) till nivå (U), holismens misstag att reducera (I) och (U) till (O).

Exempel från den interpersonella nivån

Låt mig avsluta med att ge ett exempel. Som påpekades ovan kan de flesta sociala fenomen analyseras på varje nivå. Företeelser som makt, stratifiering, patriarkat, arbete, marknad o.s.v. manifesteras på alla nivåer men tar sig skilda uttryck på varje nivå på grund av att de är strukturerade på olika sätt, och måste därför analyseras med olika metoder. Ett exempel är institutionen »familj.» Familjen är ett globalt fenomen med en flera tusen år lång, växlande historia; den har varit och är den centrala institutionen för primär socialisering; den är omgärdad och reglerad av lagar och informella regler; den består av en uppsättning förhållandevis tydligt definierade roller och statuspositioner; den är central vad gäller interpersonellt samspel, smågruppsinteraktion; och den är en betydande kausal kraft för den individuella personlighetsutvecklingen.

Den nivå som förmodligen är minst utredd och förstådd som autonom inom svensk sociologi är den interpersonella, låt oss därför ta den som exempel. Familjen som interaktionssystem har analyserats av sociologin med begrepp som rollpar, rolltriader, komplementaritet, alternativt som en förtryckarinstitution, och så vidare. Den interpersonella nivån vad gäller familjen är dock numera i första hand analyserad av psykologi och familjeterapi, både som

teoretiskt och kliniskt fenomen. En enkel illustration av ett typiskt förlopp är detta:

Mannen, som önskar mindre närhet, drar sig undan. Kvinnan, som önskar större närhet, tjarar och kritiserar. Ju mer hon tjarar desto mer drar han sig undan. Ju mer han drar sig undan desto mer tjarar hon... Utifrån ser man ett ständigt pågående cirkulärt samspel, där bådas lösningsförsök leder till att problemet förstärks (Helgesson 1996:75).

Exempel av dessa slag kan analyseras som feed-backprocesser, reciprok kausalitet eller dylikt. Poängen för vår del är att det finns en institutionaliserad kontext, (O), som vi kan kalla giftermål eller institutionaliserat parförhållande och som möjliggör processen, de är makrobingelser för att den över huvud taget skall förekomma. Vidare finns det två komponenter (U), d.v.s. genus-socialiserade individer som ger energin eller dynamiken i processen. *Men själva processen* förstås på sin egen nivå (I), d.v.s. det är själva interaktionen, reaktionerna på den andres agerande, som bildar den struktur som leder paret in i en ond cirkel, ett självgående system. Och detta är vad Goffman menar när han hävdar att den interpersonella nivån innehåller sina egna lagar. En konversation kan utgöra just en »*unio mystico*» som fångar deltagarna i ett ritualiserat spel. Kriteriet på autonomi kan i detta fall vara att varje deltagare betar sig på speciella sätt som han/hon inte skulle göra i ett annat sammanhang eller ensam. Själva interaktionen och den gemensamma tillgången till »situationens fakta» (inklusive känslöstämningar, normer, regler och så vidare) har sina egna egenskaper som tillförs eller fångar deltagarna. Strukturen kan med andra ord inte restlöst förstås genom att reduceras till vare sig institutionen parförhållande eller till individuella egenskaper eftersom det är själva samspelet som genererar effekten.

Genom den kausala realismens ansats – analyser av kausala mekanismer på olika nivåer – kan också grunden till en strategisk sociologisk vetenskap läggas, d.v.s. en vetenskap som möjliggör intervention på basis av kunskaper om kausala mekanismer. Sociologin skulle därmed kunna bidra till den moderna forskningen om olika typer av samhällsproblem på ett mer pragmatiskt, problemlös-

ningsorienterat, offensivt sätt. Ett exempel finner vi i det moderna sjukdomspanoramata, som innehåller ett flertal svårbegripliga »nya» sjukdomar som t.ex. kronisk trötthet, fibromyalgi, elöverkänslighet, olika allergier, anorexi, kemisk överkänslighet, vissa typer av exogen depression. Det är mycket svårt för den traditionella biomedicinen att finna somatiska orsaker till de symtom dessa besvär ger upphov till, varför de ofta sammanfattas som varande av »biopsykosocial genes» (vilket är ytterligare ett presenning-begrepp). Man är kort sagt inte säker på om de är av somatisk, psykisk eller social natur, eller om de är »multifaktoriella», uppkomna ur ett samspel av faktorer av olika slag.

Inom ett område som detta borde sociologin kunna göra vettiga insatser just genom att undersöka om sociala orsaker kan förklara eller bidra till att förklara besvärens sociala grunder. Tyvärr har den medicinska sociologin med några undantag inskränkt sig till att utföra socialepidemiologiska kartläggningar i syfte att finna samband mellan besvär och en mängd variabler som familjeförhållanden, boendeförhållanden, arbetsplatsförhållanden, samt beteenden som kostvanor, rökning, alkoholkonsumtion, och så vidare. De flesta studier av dessa slag har givit magra resultat. Orsaken är troligtvis att sociologin alltför lätt inskränker sig till identifieringar av samband och inte koncentrerar sig på att identifiera de underliggande sociala mekanismer som skulle kunna förklara »sociosomatiska» fenomen – till det hade andra metoder än de epidemiologiska varit nödvändiga komplement.

Exempelvis bör elöverkänslighet, som fortfarande är en gåta inom forskningen, kunna analyseras på såväl makro- som mikronivå av sociologer. Det har hävdats – av icke-sociologer – att besväret är ett massmedialt fenomen, d.v.s. en effekt av skrämselfpropaganda. Kan det vara så att en samhällelig diskurs kan leda till somatisering? Kan det vara ett institutionellt fenomen, t.ex. att underordning på arbetsplatsen och i hemmet kan generera besvären? Eller är det ett interaktivt fenomen, d.v.s. en effekt av en serie »negativa rituella interaktionskedjor», för att tala med Randall Collins? I så fall, vilka mekanismer är det fråga om?

Genom att tillämpa och vidareutveckla sociologisk teori från respektive nivå för att identifiera strukturer som genererar negativa

effekter borde sociologer kunna bidra till exempelvis denna typ av multidisciplinär forskning. (Ytterligare en orsak till att så inte har skett är förmodligen att sociologin förstått människan som en kognitiv varelse, ett antagande som numera börjat balanseras av ämnen som »sociology of emotions», se t.ex. Thomas Scheffs och Theodore Kempers pionjärarbeten.)

Sammanfattning och slutsatser

Grovt sett domineras den moderna sociologiska verksamheten av två huvudinriktningar: å ena sidan empirisk variabelanalys, å den andra teoretisk diskursanalys. De motsvaras av två metodpreferenser, kvantitativ respektive kvalitativ metod, samt av två metateorier, som kan sammanfattas som positivism respektive ultrarelativism, även kallad postmodernism. Båda dessa verksamheter är naturligtvis värdefulla, men min tes ovan har varit att de tenderar att skymma sociologins väsentligaste målsättning, som är att ge kausala förklaringar av sociala fenomen. Därför bör de ses som hjälpverksamheter åt den kausalt inriktade sociologin, inte som slutmål i sig. Exempelvis är socialepidemiologi å ena sidan och diskursiv analys i form av kritiska undersökningar av begrepp, utveckling av typologier och nya kategorischema å den andra viktiga test- och kontrollverktyg, och kritiska instrument, för hypoteser om kausalitet. De kan också bidra med att förmedla nya perspektiv på samhälls fenomen, vilket också bör ses som förberedelser till upptäckter av tidigare dolda orsaksrelationer.

Den alternativa teoretiska överbyggnad för sociologin som skisserats ovan kallar jag kausal realism. Begreppet realism användes för att markera vissa postulat, såsom att sociologin har ett utanför själva den sociologiska diskursen existerande objekt. Epistemologiskt innebär positionen därför en realism med avseende på sociala entiteter men inte med avseende på sociologiska teorier och modeller. Det vill säga: »sociala fakta» som organisationer, familjer, interaktioner, individer och så vidare existerar, de är verkliga, de påverkar mänskligt beteende. Vilken teori eller modell av verkligheten som är den sannaste eller som ger den bästa förklaringen är däremot en annan sak. Eftersom det inte finns något absolut sannings-

begrepp men däremot paradigm, teoriberoende fakta och så vidare så måste en metateori förhålla sig agnostisk till frågor om teorival, d.v.s. en teoretisk pluralism inom ovan angivna gränser anbefalles.

Begreppet »kausalt» i kausal realism användes för att föreslå en allmän inriktning i sociologisk forskning, nämligen att identifiera generativa mekanismer. Här bör det observeras att förslaget innebär att kausalbegreppet måste återerövas från den positivistiska traditionen. Det föreslagna kausalbegreppet skiljer sig också drastiskt från positivismens dito eftersom det är betydligt mer öppet och tillåter icke-observerbara orsaker, strukturella orsaker, orsaker som inte direkt manifesteras i observerbara effekter, orsaker som uppträder endast en gång, o.s.v. Sociologin liksom all vetenskap syftar primärt till att blottlägga de någorlunda varaktiga strukturer och kausala mekanismer som ligger till grund för empiriska effekter, t.ex. i form av observerbara regelbundenheter.

Med det här föreslagna kausalbegreppet kan också en väl känd skillnad mellan natur- och samhällsvetenskap formuleras på ett nytt sätt. Naturvetenskapen förklarar materiella strukturer och förlopp med hjälp av ämnesspecifika begreppsapparater. Under historiens gång uppstår nya begrepp medan andra utmönstras. Ett huvudskäl till att vissa begrepp förkastas är att de visar sig inte beteckna reella kausalförlopp. Exempelvis avfärdades begreppet flogiston från kemin under slutet av 1700-talet. Det förklarade ingenting eftersom det inte betecknade ett materiellt fenomen. Inom samhällsvetenskapen kan å andra sidan begrepp utan materiell referens ha en mycket stor förklaringsförmåga eftersom föreställningar och upplevelser kan vara starka kausala krafter. Exempelvis betecknar ett begrepp som »Gud» en föreställning om något som inte existerar samtidigt som föreställningen i sig är ett socialt faktum som genererat oerhörda historiska och sociala konsekvenser. Till samhällsvetenskapens objekt hör med andra ord både materiella och mentala kausala mekanismer.¹³

¹³ Det är i detta ljus vi bör förstå sociologiska trender som t.ex. den sociala konstruktivismen. Den fokuserar just dialektiken mellan materiell verklighet och mentala eller begreppsliga föreställningar, hur dessa påverkar och »konstruerar» varandra ömsesidigt. Den gemensamma nämnaren i båda rörelserna är just – kausalitet, d.v.s. hur verkligheten formas av våra tankar om den och vice

Jag menar alltså att nästa århundrades sociologi skulle vinna på att använda en nivåontologi samt att precisera specifika kunskapsobjekt för respektive nivå, analogt med naturvetenskapen. Det skulle innebära att nya och mer konkreta forskningsuppgifter utvecklas för sociologisk teori på varje nivå, och konkurrerande teorier kan jämföras systematiskt med avseende på förklarande förmåga, vilket i sin tur befrämjar en kumulativ tillväxt av vetenskapen sociologi; ämnets *disciplinrelevans* ökar.

Sociologisk teori behöver utvecklas, men sociologin bör också i betydligt större utsträckning än vad tidigare varit fallet tillämpa redan etablerad teori för att bidra med förklaringar av olika förhållanden i det nutida samhället, varvid ämnets *samhällsrelevans* skulle öka. Båda typerna av »relevans» förstärks med en fokusering på kausala mekanismer. Det är möjligtvis på detta sätt, d.v.s. med plattform i en metateori som är anpassad till ämnets behov och ger utövarna en någorlunda gemensam riktning och målsättning, som sociologin skulle kunna övergå från sin nuvarande defensiva hållning till en mer offensiv samhällelig och vetenskaplig roll.

Referenser

- Bhaskar, R. (1989) *Reclaiming Reality*. London: Verso.
- Brante, T. (1989) *Anthony Giddens och samhällsvetenskapen*. Stehag: Symposion bokförlag.
- (1994) »Teori och typologi». *Sociologisk forskning*, nr 2.
- Bunge, M. (1973) *Method, Model and Matter*. Dordrecht: Reidel.
- Cartwright, N. (1983) *How the Laws of Physics Lie*. Oxford: Clarendon Press.
- Danermark, B., Ekström, M., Jacobsen, L., Karlsson, J. (1997) *Metodologi för samhällsvetenskaperna på den kritiska realismens grund*. Lund: Studentlitteratur.
- Djurfeldt, G. (1996) *Boström och kaminen*. Lund: Arkiv förlag.
- Ekström, M. (1993) »Sociologiska förklaringar och variabelanalysens gränser.» *Sociologisk forskning*, nr 2.
- Foucault, M. (1968) »Intervju med Foucault», av Yngve Lindung. *BLM*.

versa. Problemet med vissa moderna former av konstruktivismen är att de alltför ensidigt betonar mentala konstruktioner, vilket gör att de förfaller till idealism

- Hacking, I. (1983) *Representing and Intervening*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harré, R., Madden, E. (1975) *Causal Powers*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hedström, P., Swedberg, R. (1996) »Social Mechanisms». *Acta Sociologica*, No 3.
- Helgesson, M. (1996) »Systemteoretiska modeller». *Kropp och själ. Psykosomatik i praktisk sjukvård*. Stockholm: Svenska Läkaresällskapet och Spri.
- Homans, G. (1964) »Bringing Men Back In.» *American Sociological Review*, 29.
- Hume, D. (1738/1986) *Om det mänskliga förståndet*. Göteborg: Daidalos.
- Jakobsen, L., Karlsson, J. C. (1993) *Arbete och kärlek*. Lund: Arkiv förlag.
- Johansson, I. (1989) *Ontological Investigations*. London: Routledge.
- Lakatos, I. (1970) »Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes». I Lakatos, I, Musgrave, A. (eds) *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Popper, K. (1969) *The Open Society and Its Enemies, Vol II*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Stinchcombe, A. (1991) »The Conditions of Fruitfulness of Theorizing About Mechanisms in Social Science.» *Philosophy of the Social Sciences*, Vol 21, No. 3.
- Turner, J. (1988) *A Theory of Social Interaction*. Cambridge: Polity Press.
- Udén, L. (1987) *Methodological Individualism – A Critical Appraisal*. Uppsala: University of Uppsala Dissertations.
- Wiley, N. (1994) *The Semiotic Self*. Oxford: Polity Press.

THOMAS JOHANSSON

VART TOG DET POSTMODERNA VÄGEN?

Om sociologi, ironi och framtiden

Den frånvarande diskursen

Termen »postmodern» har lyst med sin frånvaro i svensk sociologi. I alla fall i den sociologi som publiceras i olika böcker och tidskrifter och sprids i den samhällsvetenskapliga offentligheten. Och när man eventuellt har dristat sig att nämna »det postmoderna» har det ofta varit för att avfärda det som en modefluga. »Det postmoderna» skymtar visserligen förbi i Göran Therborns *European Modernity and Beyond*, men endast i en kort passus om franska vänsterintellektuellas kris.¹ Tittar man i *Sociologisk Forskning* hittar man inte en enda rubrik som innehåller ordet postmodern och detsamma gäller *Acta Sociologica*.²

I Sverige är det främst humanister och journalister som har diskuterat »det postmoderna», men inte ens dessa grupper har visat något större intresse för den diskussion om det postmoderna som förts i andra länder i Europa och i USA. Däremot har ordet smugglats ut i vardagslivets myller och används nu i tid och otid för att benämna de mest skiftande företeelser: »Gud vad postmodern den där byggnaden är» eller »Igår såg jag en film som var väldigt post-

¹ Therborn (1995).

² I den offentliga sociologiska diskussion som förs i böcker, tidskrifter och i andra sammanhang saknas i stort sett en diskussion av det postmoderna, däremot förekommer informella diskussioner bland doktorander och forskare. Min poäng är att man aldrig explicit har tagit ställning till den internationella diskussionen, men att den teoretiska diskurs som betecknas postmodern trots detta vunnit inflytande i svensk sociologi.

modern». Om man skulle fråga vad dessa personer egentligen menar med ordet postmodern ser de ofta ut som frågetecken eller så försöker de sig på en desperat och snårig utläggning om estetik och upplösningen av alla värden. Har ordet då förlorat sin mening? Jag kommer att tänka på ett musikprogram på TV för länge sedan där reportern använde uttrycket »Kafkahäng» för att beskriva den musikstil han ansåg att bandet som framträdde i programmet gav uttryck åt, varpå de förvånade bandmedlemmarna tvingades fråga den svarslöse reportern vad han egentligen menade.

Diskussionen om »det postmoderna» är kanske en fransk-brittisk angelägenhet? Det är först när Lyotard i slutet av 1970-talet publicerar *La condition postmoderne* som samhällsvetare på allvar börjar diskutera »det postmoderna». Innan dess var det framför allt arkitekter, kritiker och humanister som dristade sig att tala om framväxten av en ny estetik.³ I Lyotards fotspår börjar man nu också tala om ett nytt samhälle; om det postindustriella, postmoderna eller postmarxistiska samhället. Här är det nästan uteslutande franska och brittiska och i viss mån amerikanska teoretiker som gör sig gällande.

I Frankrike har vi Lyotard, Baudrillard och Deleuze & Guattari; i England samlas några inflytelserika sociologer runt tidskriften *Theory, Culture & Society* (Mike Featherstone, Scott Lash och Zygmunt Bauman) och i USA har vi Fredric Jameson och Richard Rorty. Dessa teoretiker tar det »postmoderna» på allvar, utan att för den skull – på några undantag när – hänfalla åt grova generaliseringar eller till ett förtingligande av begreppet. Den diskurs som formas runt »det postmoderna» syftar till att uppmuntra ett sökande – att som Albrecht Wellmer uttrycker det »registrera förändringens spår och låta konturerna av detta projekt framträda tydligare».⁴

Under 1980-talet publicerades en strid ström av böcker på engelska som hade orden »postmodern» eller »postmodernism» i titeln. I samband med detta växte det fram en ny typ av kultursociologi och

³ För en mer fullständig diskussion om begreppet, se Berthens (1995) eller Johansson & Miegel (1996).

⁴ Wellmer (1986:33).

kulturteori som syftade till att upptäcka och analysera nya fenomen i samhället, som t.ex. turism, identitetspolitik, nya kollektiva formationer, det globala, populärkultur, informationsteknologi eller kroppen.⁵ Även om ordet postmodern utgjorde sökordet och det nav kring vilket denna nya diskurs utvecklades trädde det successivt allt mer i bakgrunden, och kvar hade vi i stället själva sökandet efter det nya och viljan att formulera nya begrepp och teorier för att förstå samtiden. Vissa författare som betecknades som postmoderna använde ordet mycket sparsamt eller inte alls i sina böcker. Detta gällde t.ex. Richard Rorty och Michel Maffesoli som i stället talade om kontingens och ironi respektive om neostammar.

En från början avantgardistisk företeelse har i allt större utsträckning smygit sig in i vardagstänkandet och i samtida litteratur, humaniora och samhällsvetenskap. Även om ordet »postmodern» inte längre känns relevant, och trots att det aldrig har förekommit speciellt ymnigt i Sverige eller för den skull i Norden (med undantag för Danmark), har de tankar som haft sitt ursprung i en huvudsakligen fransk och engelsk diskussion om »det postmoderna» i allt större utsträckning så att säga smugit sig in bakvägen i vår samhällsvetenskapliga diskussion om det samtida. Vi talar om det posttraditionella, identitetspolitik, konstruktionen av kön och kropp och framväxten av nya kollektiva identiteter. Dessa frågor har inte enbart diskuterats inom en postmodern diskurs, men det är här de har upptäckts, fått en speciell innebörd och givits en radikal tolkning.

Även om den mest intensiva diskussionen om »det postmoderna» har avstannat är de frågor som väckts inom denna diskurs högst aktuella. När avantgardet har sagt sitt är det dags för oss andra att försöka bringa någon form av ordning i det kaos som råder. Inom den postmoderna diskursen har man ställt många intressanta frågor och man har även problematiserat aktuella sociala och kulturella fenomen, men det återstår att försöka »svara» på dessa frågor. I god postmodern anda får vi acceptera att det inte finns några definitiva svar längre, utan att det snarare handlar om att argumentera för oli-

⁵ En av mest inflytelserika författarna inom denna »rörelse» är Zygmunt Bauman, se bl.a. Bauman (1988) och (1993).

ka tolkningar av vår samtid. Den nya tidens intellektuelle bör vara beredd att deltaga i ett språkspel som delvis är ett resultat av »det postmoderna».

Gränser är till för att överskridas

Det är postmodernt att ifrågasätta och helst också förkasta alla distinktioner och dualistiska föreställningar om människan och världen. Under årens lopp har vi sett hur vi blivit tvungna att sätta »manligt» och »kvinnligt» inom citationstecken, hur gränsen mellan populärkultur och finkultur har suddats ut och ersatts av mer sofistikerade smakomdömen och hur det blivit närmast omöjligt att tala om någon mänsklig »natur».⁶ Snart kan vi inte producera några akademiska texter som inte är fulla av citationstecken. Men på samma sätt som det ständigt uppstår nya sociala formationer i ett samhälle, skapas det även nya typer av distinktioner. De postmoderna texterna har emellertid lärt oss att inte vara generösa med generella uttalanden om vad som skiljer människor åt och att inte självklart hänfälla åt kategoriseringar som ändå inte fungerar i ett konkret socialt sammanhang.

Att många postmoderna teoretiker, om man nu ens får lov att kalla dem »teoretiker», är influerade av Nietzsche och ofta börjar sina böcker med långa citat av denna tänkare är inte så underligt. Nietzsche är verkligen alla gränsöverskridares stora filosof. Han uppmuntrar oss både genom sin stil och sina tankar till att lösa upp alla tänkbara gränser och sociala distinktioner. Vi måste alltid vara redo att förkasta våra förebilder för att kunna gå vidare. Människor bör enligt Nietzsche vara beredda att syna sina ideal, värden och attityder och att smula sönder dessa i sina beståndsdelar för att sedan återigen bygga upp något nytt. Det får inte finnas någon »sanning» som är för helig för att ifrågasättas. Nietzsche ger inga lösningar, men han uppmuntrar till ett förutsättningslöst sökande. I *Ecce Homo* skriver han följande rader:

⁶ I sin bok *Consumer Culture & Postmodernism* (1991) diskuterar Mike Featherstone sådana gränsupplösningar mer ingående och relaterar dem till samhällsliga förändringar.

That one becomes what one is presupposes that one does not have the remotest idea of *what* one is. From this point of view even the *blunders* of life – the temporary sidepaths and wrong turnings, the delays, the 'modesties', the seriousness squandered on tasks which lie outside *the* task – have their own meaning and value.⁷

De distinktioner vi använder oss av i vardagsliv eller i vetenskapliga sammanhang bygger alla på vi ställer något som är mer »sant», »rätt», »rent» eller »ursprungligt» mot något som inte uppfyller dessa kriterier. I ett samhälle som blir allt mer individualiserat och i vissa avseenden pluralistiskt blir det emellertid allt svårare att försvara sådana absoluta ståndpunkter. Vissheten ersätts av citations-tecken och de distinktioner och dualismer som tidigare skapade ordning i tillvaron bidrar enbart till att öka vår förvirring. Var hamnar vi då i vår färd bortom essentialism och dualism – i en total relativism och konstruktivism?

Denna debatt har varit som mest tydlig i diskussionen om kön. Under senare år har distinktionen mellan biologiskt kön och genus – d.v.s. det socialt konstruerade könet – som från början utgjorde ett försök att radikaliserat diskussionen om kön visat sig vara allt mer ohållbar. Judith Butlers starka ifrågasättande av essentialistiska förklaringar till kön har fått ett stort inflytande över teoretiserandet kring kön. Det har blivit närmast omöjligt att förutsätta att det existerar någon slags ursprunglig kropp eller någon primär könsidentitet som sedan förvrängs via kulturens påverkan.

Att genusets realitet skapas genom bestående sociala föreställningar innebär också att själva föreställningarna om ett essentiellt kön och en sann eller bestående manlighet eller kvinnlighet skapas som en del av den strategi, som söker dölja genusets performativa karaktär och de performativa möjligheterna att låta genuset mångfaldigas och gå utöver den maskulinistiska dominansens och tvångsmässiga heterosexualitetens begränsande ramar.⁸

⁷ Dessa rader finns i *Ecce Homo* från 1888, Nietzsches sista stora arbete, som är en slags personlig sammanfattning av hans tidigare verk.

⁸ Citatet är hämtat från Butler (1996), som är ett utdrag ur *Gender Trouble* (1990).

Diana Fuss – som också intar en anti-essentialistisk position – menar att vi aldrig helt kan undvika någon typ av essentialism.⁹ När vi talar om essentialism menar vi ofta det som är oföränderligt, givet och konstitutivt för en person eller ett ting. Men Fuss anser att vi måste problematisera antagandet att natur och beständighet är kopplade till varandra och att socialitet är relaterat till förändring. Essenser kan förändras och konstruktioner kan vara normativa. Dekonstruktionen av olika typer av essentialismer innebär inte att vi nödvändigtvis måste sluta tala om essenser, utan snarare att diskussionen förs på en allt mer sofistikerad nivå. I stället för att fokusera distinktioner och dualismer bör vi ägna oss åt att försöka upptäcka nyanser och variationer som inte nödvändigtvis går att inordna i några kategorier: »Att hävda att essentialismen alltid och överallt är reaktionär betyder för konstruktivisterna att bli delaktig i essentialismen genom själva denna anklagelse; *det är att handla som om essentialismen har en essens*».¹⁰

Fuss öppnar för en mer nyanserad och subtil diskussion om kön, men hennes resonemang går även att tillämpa på andra områden. Vi kanske måste vänja oss vid att det inte går att hålla fast vid en filosofiskt grundad position, en slags trygg bas utifrån vilken vi kan betrakta världen. Kanske tvingas vi i stället ständigt leva med den tvetydighet som präglar de flesta frågor som rör individ och samhälle. Vi måste också våga arbeta och skriva in oss i denna osäkerhet utan att för den skull sätta allt vi skriver inom citationstecken. Huruvida vi skall fortsätta att använda gamla distinktioner och dualismer eller utveckla ett nytt språk bortom dessa föreställningar är ännu oklart. Än så länge verkar vi få vänja oss vid att brottas med det manliga och det kvinnliga, natur och kultur, låg och hög kultur etc. Men dessa ord har inte längre samma fasta betydelser som tidigare. Numera utgör de ostabila referenspunkter för en diskussion där man får acceptera att en eventuell tredje ståndpunkt inte kommer att präglas av en fast filosofisk grundval, utan snarare av en öppenhet för ständiga symboliska förhandlingar.

⁹ Fuss (1996). Ur *Essentially Speaking* (1989).

¹⁰ Fuss (1996:145).

På spaning efter framtiden

En viktig uppgift för sociologer har varit att studera skapandet av skillnader. På basis av stora undersökningar om klasstrukturen i samhället – statistik som visar hur folk fördelar sig på olika klasser eller socialgrupper – har man kunnat visa hur alltifrån ekonomiska förhållanden till konsumtionsvanor varierar. Detsamma gäller såväl könsskillnader som skillnader mellan olika etniska grupper. Med hjälp av sådana skenbart enkla »bakgrundsvariabler», har man skapat en bild av det differentierade samhället. En postmodern sociolog ställer sig emellertid frågorna: »Vad är klass?», »Vad är kön?», »Vad är etnicitet?», och framför allt frågan hur man skall förstå framväxten av kollektiva identiteter som inte kan reduceras till någon av dessa faktorer – och som kanske inte ens är relaterade till några klassiska »bakgrundsvariabler».

När Dick Hebdige i slutet av 1970-talet studerar punken upptäcker han att de förklaringsmodeller som utvecklats av teoretiker i den s.k. Birminghamskolan och som vilar på en klassanalys och en analys av relationen mellan olika generationer är otillräckliga för att förstå punken. När han efter att ha studerat olika subkulturer i England börjar titta närmare på punken konstaterar han att – »Instead of arriving at the point where we can begin to make sense of the style, we have reached the very place where meaning itself evaporates».¹¹ Med denna mening för Hebdige oss rakt in i det postmoderna. Här finns inte några fasta tecken i vilka vi kan förankra vår analys av ett socialt fenomen, utan vi kastas obönhörligen ut i ett flöde av tecken som skapar skillnader – en polysemisk orkester som improviserar sig fram genom sociala och kulturella teckenkedjor.

Hebdige använder sig av poststrukturalistiska teorier för att analysera punken. Med hjälp av Roland Barthes och Julia Kristeva försöker han närma sig de avantgardistiska tendenserna i punken. Ju mer subkulturens stil och dess subversiva effekter får en inverkan i samhället, desto mer närmar man sig paradoxalt nog dess upplösning. När den estetik och de symboler som skapas i en viss subkul-

¹¹ Hebdige, (1979:117).

tur sprids utanför dess gränser får de en mer generell innebörd och blir till en del av kulturen snarare än till ett grupp-specifikt fenomen. På samma sätt har det postmoderna spridits i samhället via olika kulturförmedlare och blivit till en del av vår tids Zeitgeist.

Många av de »variabler» som har utgjort en slags utgångspunkt för sociologiska undersökningar har förlorat sin status som självklara ontologiska kategorier. Klass, kön och etnicitet flyter inte bara in i varandra och bildar komplexa mönster, utan de utgör i sig själva problematiska konstruktioner som snarare bör betraktas som processer än som fasta kategorier. Och än värre, de flesta sociala grupperingar går inte ens att analysera med utgångspunkt i traditionella demografiska variabler, utan man måste försöka skapa nya analyskategorier som t.ex. estetiska »communities», livsstilar eller neostammar.

Michel Maffesoli talar om framväxten av en ny typ av kollektiva formationer i det postmoderna samhället – de s.k. neostammarna. Dessa präglas av att de saknar fasta gränser, är svagt organiserade, baseras på affektiva strukturer och har en mer eller mindre lång varaktighet.

The autonomy (individualism) of the bourgeois model is being surpassed by the heteronomy of tribalism. Whatever it may be called – neighbourhoods, varied interest groups, networks – we are witnessing the return of an affective, passionate investment whose structurally ambiguous and ambivalent aspects are well known.¹²

Med hjälp av Maffesoli återvänder vi till en värld som är förtrollad. Människor dras till olika grupperingar utifrån hur de värderar den estetiska känsla och den affektiva upplevelse som kan erhållas inom ramen för sådana tillfälliga kollektiva band. Även om Maffesoli inte skriver så mycket om just populärkultur, utan i stället diskuterar andra typer av neostammar, kan man ana sig till massmedias centrala betydelse för skapandet av denna nya typ av socialitet. Det är i populärkulturen som de estetiska kvaliteterna och stilmässiga attribut produceras som sedan ligger till grund för kollektiva strömningar i samhället.

¹² Maffesoli, M (1996:127).

De neostammar eller varför inte livsstilar som Maffesoli talar om har en efemär och tillfällig karaktär.¹³ Ibland kan de ha en avgörande inverkan på individens livsbiografi, men ofta kanske de är just tillfälliga kollektiva identiteter som färgar av sig på individens identitet, utan att för den skull ändra hans eller hennes livsbana på något avgörande sätt. Å ena sidan har vi alltså idag de skillnader som skapas på basis av sådana problematiska kategorier som klass, kön och etnicitet, å andra sidan skillnader som uppstår till följd av skapandet av ständigt nya neostammar. Om vi som sociologer skall kunna fånga något av detta nya scenario måste vi utveckla en forskning som är känslig för nyanser och skillnader. Vi kan inte längre nöja oss med att slentrianmässigt slänga in några bakgrundsvariabler i våra enkäter eller att fråga våra intervjupersoner om föräldrars yrke och deras eget yrke och utbildning, vi måste vänja oss vid att problematisera skapandet av kollektiva identiteter och skillnader. Sådana ord som en gång tagits för självklara – klass, kön, etnicitet, subkultur och livsstil – är idag att betrakta som utgångspunkter för en diskussion om skapandet av skillnader. Dessa ord får alltså aldrig behandlas som essentiella kategorier.

Det decentrerade subjektet

Sociologin innehåller i mångt och mycket en kritik av det centrerade borgerliga subjektet. I den diskussion som har förts framför allt inom diskursen om det moderna har man riktat skarp kritik mot idén om det centrerade och rationella subjektet. Många menar att man inom det postmoderna lägret ytterligare har radikaliserat denna uppfattning och totalt upplöst subjektet som kategori. Även om det finns teoretiker som har drivit diskussionen i en sådan riktning, finns det andra som försöker formulera tankar om subjektet som definitivt inte handlar om att totalt upplösa allt subjektivt, utan snarare om att försöka hitta en position mellan »det borgerliga subjektet» och »det upplösta subjektet».

En viktig aspekt av det postmoderna tänkandet handlar om att försöka teoretisera subjektets potential till *motstånd* mot förtryck.

¹³ För en diskussion av livsstilar i 1990-talets Sverige, se Johansson & Miegel (1992).

Ett subjekt som ständigt glider undan, som inte låter sig fångas i några enkla kategoriseringar eller typifieringar är svårt att kontrollera. Ett sådant subjekt manar till en ödmjukhet inför tillvarons mysterier. När Lacan skriver in subjektet i bristens psykologi inbjuder han också till ett utforskande av olika subjektiviteter.¹⁴ När man lyssnar på en livsberättelse måste man även lyssna till det icke-närvarande, det som undgår den positivistiske forskaren. Lacan motsätter sig jagpsykologins anspråk på att studera det rationella jagets relation till det omedvetna. För Lacan är detta rationella jag en imaginär konstruktion – en spegelbild. Om vi endast fångar detta jag återger vi enbart det redan givna och vår kritiska blick mattas av. Subjektiviteten flyr alltid undan – den låter sig varken fångas med enkäter eller djupintervjuer.

Till skillnad från t.ex. inom rationell valhandlingsteori, där man försöker upprätta ett rationellt målinriktat subjekt, fokuserar man i den postmoderna traditionen det *affektiva subjektet*. I motsats till det rationella subjektet, som reflekterar och noggrant avväger sina handlingar, kännetecknas det affektiva subjektet av att det tar del i kollektiva känslorörelser och låter sig dras med i extatiska känslotillstånd. Detta subjekt har inga fasta gränser mot omgivningen, det attraheras av att ge sig hän och bli en del av ständigt nya neostammar. Denna subjektivitet är ofta formulerad som en motsats till det kalkylerande och individualiserade borgerliga subjektet. Det affektiva subjektet låter sig uppslukas av den oceaniska känslan och bli till en del av kollektivet. Det hyser ett förakt för distans och rationalitet och vill låta sig beröras och tappa kontrollen. De författare som beskriver detta subjekt hämtar ofta inspiration från Nietzsches diskussion om det dionysiska i tillvaron.¹⁵

Ett av de mest framträdande kännetecknen på det postmoderna subjektet är att det är ständigt *föränderligt*. Till skillnad från det borgerliga subjektet som ofta beskrivs i termer av den individualitet och särprägel som uppnås efter att det har genomgått ett antal utvecklingsstadier, skapas och förändras det postmoderna subjektet genom det oändliga spelet av skillnader. Det är förmodligen ingen

¹⁴ Lacan (1949/1989).

¹⁵ Se t.ex. Lash (1990), Grossberg (1992) och Maffesoli (1996).

slump att postmodern teori har blivit speciellt populär bland de forskare som sysslar med turism, populärkultur och kön. I det samtida samhället finns det till och med vissa yrkesgrupper som ständigt är sysselsatta med att producera identiteter. Dessa kulturförmedlare är experter på att exploatera nya trender och att icensätta nya identitetspositioner.

Det postmoderna subjektet accepterar inga dualismer eller rigida kategoriseringar. Traditionella dualistiska kategorier som t.ex. natur/kultur, manligt/kvinnligt och hög respektive låg kultur är helt oacceptabla. I en uppmärksamrad essä använder Donna Haraway »cyborgen», d.v.s. en blandning eller kombination av cybernetik och organism, som utgångspunkt för att kritisera det borgerliga subjektet och föreslå en alternativ identitet som uppmuntrar gränsöverskridanden, ironi och ett experimentellt tillvägagångssätt vid konstruktionen av identitet. Cyborgen är varken natur eller kultur och den kan vara manlig och kvinnlig samtidigt; en cyborg behöver inte välja utan kan liksom *Zelig* i Woody Allens film skifta skepnad när det passar.¹⁶ Inom det postmoderna är eklekticism inget skällsord, snarare en strategi som upphöjts till högsta princip.

Det postmoderna subjektet accepterar inga gränsdragningar mellan konst och vardagsliv och drar inte heller några gränser mellan hög och låg kultur. *Vardagslivet estetiseras* och olika symboler och estetiska medel används eklektiskt för att ge uttryck åt individens identitet. Uttryck, stilar och symboler som förekommer i massmedier används också flitigt av framför allt unga människor för att kommunicera och för att visa att man »hänger med».¹⁷ Subkulturella stilar i olika delar av världen sugns snabbt upp av massmedia och sprids till ungdomar i olika länder. När allting blandas eklektiskt och utan hänsyn till traditioner blir det allt svårare att tala om något ursprungligt eller om det typiskt svenska eller engelska. I ett sådant posttraditionellt samhälle hyser man snabbt ett förakt för konventioner och för det regelbundna i vardagslivet; man söker efter »det nya» och längtar efter att låta sig hänföras och dras med i nya trender och livsstilar. Det postmoderna subjektet är be-

¹⁶ Haraway (1990).

¹⁷ Johansson (1996).

satt av en upplevelsenoja – en längtan efter att bli berörd och omskakad.¹⁸ För att nå denna upplevelse av »det reala» är man beredd att kasta sig nedför höga berg med en fallskärm på ryggen, att försöka »besegra» världens högsta berg – eller att i en liten bräcklig farkost ge sig ut på en världsomsegling.¹⁹

Sökandet efter det postmoderna subjektet är också ett sökande efter ett nytt sätt att förhålla sig till subjektivitet överhuvudtaget. Genom att betona motstånd, föränderlighet, estetik, det affektiva, avtraditionalisering och spelet med skillnader försöker man konstruera ett mer komplext subjektivitetsbegrepp. Det handlar definitivt inte om ett rationellt och målinriktat subjekt och inte heller om ett upplöst subjekt, utan snarare om en subjektivitet som inte låter sig inordnas i några enkla förklaringsmodeller och som ger utrymme för mångfald och förändring.

Sociologi och ironi

I början av »Bortom lustprincipen» skriver Freud: »Det avsnitt som följer är spekulationer, ofta långtgående spekulationer, som var och en kan beakta eller lämna därefter beroende på sin personliga uppfattning. I det stora hela är det ett försök att konsekvent pröva bärkraften hos en idé av nyfikenhet på vart den kan leda oss».²⁰ Freud låter sig själv förföras av sina spekulationer och han lyckas skapa ett tanke-system som fortfarande väcker såväl fascination som fördömande. Han söker inga eviga principer eller sanningar om mänskan, utan intresserar sig för de tillfälliga upplevelser och erfarenheter som formar en människas öde. Richard Rorty använder Freud som ett exempel på den liberala ironikern – en människa som har vågat närma sig tillvarons kontingens. Ironikern hyser ingen respekt för några eviga sanningar eller universella principer och försöker inte heller upprätta någon slags totaliserande teori som skall förklara verkligheten.²¹

¹⁸ Se t.ex. Ziehe (1989).

¹⁹ Jag använder Lacans begrepp »Det reala» för att fånga den intensiva men ändå svårgripbara upplevelse av intensitet och närvaro som ofta ges uttryck för i dessa sammanhang.

²⁰ Freud (1920/1995:34).

²¹ För en kritik av Rorty, se Carleheden (1996).

Rorty definierar ironikern som en person som hyser tvivel angående sitt sätt att betrakta omvärlden och angående det språkspel han eller hon använder för att förstå olika fenomen.²² Ironikern inser att det finns flera olika sätt att närma sig »verkligheten» och inga argument som formuleras i det av personen använda språkspelet kan förlösa honom eller henne från dessa tvivel. Ironikern är också medveten om att just det språkspel hon valt inte på ett mer korrekt sätt än något annat beskriver eller fångar »verkligheten». En sådan person kan aldrig riktigt ta sig själv på allvar då det han eller hon säger hela tiden kan utsättas för kritik och leda till en förnyelse. Identiteten präglas starkt av denna bräcklighet och av individens medvetenhet om tillvarons tillfälliga karaktär.

I en tankeväckande passage i *Contingency, Irony and Solidarity* skriver Rorty att ironikern är rädd för att fastna i ett specifikt språkspel. Hans eller hennes tvivel på den egna identiteten eller kulturen driver fram ett ständigt sökande efter andra och alternativa sätt att se på saker och ting. Det bästa sättet att genomföra detta sökande är att läsa böcker och på så sätt bekanta sig med främlingar som kan bidra med alternativa synsätt på tillvaron. Rortys ironiker tillbringar följaktligen mer tid med att studera främlingars materialiserade tankar än med att bekanta sig med människor i sin närmaste omgivning. I värsta fall leder detta sökande till en flykt från vardagslivet och till en närmast munkliknande och asketisk livsstil eller till en hyperreflexivitet som tar sig uttryck i en självupptagen narcissism.

Trots den grundläggande brist som kännetecknar ironikerns tillstånd – d.v.s. medvetenheten om att det aldrig går att upprätta någon yttersta princip varpå kunskapen kan vila – drivs han eller hon ut på ett sökande efter något. Kanske handlar det om ren nyfikenhet? Vad kan vi då lära oss av Rortys ironiker? Det finns några saker jag tror vi bör ta fasta på och det handlar då framför allt om vårt förhållningssätt till Vetenskapen och till oss själva som forskare.

Det är idag ohållbart att upprätthålla en absolut gräns mellan vetenskap och vardagskunskap. Det vi kallar vetenskap är idag inte

²² Rorty (1989).

detsamma som ett sökande efter absoluta sanningar, utan snarare ett bland många sätt att förstå och närma sig det vi ofta kallar »verkligheten». Även om man inom vetenskapen på ett systematiskt sätt samlar in och bearbetar kunskap, visar det sig ofta vara svårt att nå fram till kunskaper som inte redan finns tillgängliga i vardagsmedvetandet. Vår reflexivitet och medvetenhet om hur svårt det är att producera någon typ av valid kunskap om det sociala och alla de metodregler som styr vårt inhämtande av information leder ibland till en slags handlingsförlamning. I stället för att vi på ett kreativt sätt närmar oss det vi ämnar studera genomför vi undersökningar som inte genererar någon intressant kunskap, utan snarare bidrar till att återge en bild av en social verklighet som redan är välkänd. Ironikern uppmuntrar till ett perspektivseende och till ett laborerande med olika förklaringsmodeller utan att för den skull upphöja någon av dessa till sanning. En väl tränad ironiker kan därför ibland hjälpa oss till en större förståelse av vår samtid än en systematisk och idogen forskare.

I en kreativ sociologi behövs det ironiker. Om man tillmäter sina förklaringsmodeller och teorier alltför stor giltighet hindras man från att upptäcka det föränderliga och det nya. Att utan respekt tillåta sig att vända och vrida på teorier och att pragmatiskt använda dessa för att upptäcka något nytt är helt legitimt för en ironiker, men en fasa för den rättrådige sociologen som har upphöjt sin teori till sanning. Idag är det viktigt att vi sociologer lär oss att korsa gränserna till andra discipliner och att utan att helt förlora vår identitet – om det nu finns någon sådan – experimentera med olika kunskaper och synsätt. Om man kan konstruera en intressant förklaringsmodell genom att »fuska» i psykologi och historia är det då inte dags att göra avkall på disciplintroheten? Det viktigaste är att vi lär oss att »fuska» på ett bra sätt, d.v.s. blir mer öppna för teoretiska tolkningar och kunskaper som formuleras utanför den kanoniserade sociologiska traditionen och lär oss att använda dessa kunskaper inom ramen för vår kompetens.

Ironikern är ytterst reflexiv. Han eller hon funderar ständigt över sin egen identitet och på hur det personliga tenderar att tränga in i forskningen. I antologin *Feminismer* kan man läsa Patricia Wil-

liams högst personliga betraktelse över olika juridiska diskurser. Hon börjar med att berätta om hur hennes egen morgon varit.

Detta är, som jag sade, en sådan morgon då jag hatar att vara jurist, att vara lärare och nästan allt annat i mitt liv. Det är allt jag kan göra för att ge näring åt demonerna. Jag låter håret hänga fritt och stirrar in i mig själv.²³

Att reflektera över hur den egna biografien skär in i ens karriär som forskare måste vara av största vikt för den egna forskningen. Man berörs ständigt när man arbetar med sitt material. I min senaste studie av gymet framstår det tydligt för mig hur jag pendlar mellan olika tolkningar beroende på hur jag personligen påverkats av mitt etnografiska arbete. Ibland har jag hatat allt vad styrketräning heter och mycket riktigt har jag också blivit allt mer kritisk i mina skrivna analyser av fenomenet.²⁴ En ironiker låter sig beröras av sitt arbete och försöker verbalisera och arbeta med sina reaktioner i sin forskning.

Jag menar inte att vi som sociologer skall bli ironiker, snarare att vi skall lära oss att bejaka denna aspekt av vår identitet. Samtidigt måste vi också, som Rorty påpekar, utveckla en solidarisk hållning gentemot våra medmänniskor och utveckla en förmåga att kombinera en ironisk och solidarisk sociologi. Vi bör inte heller utveckla en hyperreflexivitet av det slag som leder till teoretisk hybris och som snarare fjärrar oss från studiet av vardagslivet än för oss närmare en intressant analys av individ och samhälle.²⁵

²³ Williams (1996).

²⁴ Johansson, T (1997): *Den skulpterade kroppen: gymkultur, friskvård och estetik*. Stockholm: Carlssons.

²⁵ I *Empty meeting Grounds* (1992) diskuterar McCannell de farliga tendenser som finns inom det postmoderna tänkandet till att överge en kritisk politisk diskurs och enbart bejaka själva gränsöverskridandet och upphöja det till överordnad princip. Han skriver: »The postmodern ethos is primary narcissism at the cultural level and the blueprint for a hitherto unthinkable exploitation of the human spirit» (s. 222). Jag vill poängtera att det inte är en sådan gränslös- het jag förespråkar i det här kapitlet.

Att döda sina favoriter

Under en relativt lång tidsperiod har det talats om »sociologins kris». Det är ofta oklart vad denna kris innebär. Definitionerna av krisens symtom varierar; ibland talar man om avsaknad av studenter, att det saknas sociologer i offentligheten eller att den sociologiska teoribildningen och analysen av samhället har förlorat sin tidigare starka position i den akademiska debatten.²⁶ Om vi skall acceptera tesen om sociologins kris, vilket är tveksamt, tror jag att vi skall söka efter förklaringen i det postmoderna ifrågasättandet av de stora berättelserna. Det kanske är i samband med att Lyotard formulerar denna kritik i slutet av 1970-talet som sociologins kris är ett faktum.

Inom sociologin har man ofta utgått från olika stora berättelser om samhället och kulturen. När jag i början av min sociologiska karriär började läsa den marxistiska litteraturen såg jag sammanhang som tidigare varit fördolda för mig. Plötsligt blev samhället begripligt. Det var en oerhörd upptäckt. Men det var något som saknades. Jag kunde inte förstå individers handlingar och tankar utifrån denna modell. Genom att läsa den marxistiska psykologi som ett tag var väldigt populär i Sverige försökte jag komplettera mina sociologiska studier, men blev ganska snart besviken på denna reduktionistiska socialpsykologi. Snart började ett intensivt sökande efter andra teoretiska modeller som skulle kunna ge mig den förståelse av samhället och individen jag eftersträvade. Men efter ett tag insåg jag att det inte fanns några teorier som kunde ge mig dessa verktyg.

I *Passionate Sociology* förepråkar Ann Game och Andrew Metcalf en mer passionerad sociologi; en sociologi som formuleras så att den blir användbar för att förstå vardagslivet och det sociala i dagens samhälle.²⁷ Författarna till denna bok manar till ett respektlöst

²⁶ I *Sociological Theory: What went wrong?* diskuterar Nicos Mouzelius sociologisk teori och föreslår att vi i stället för att förkasta 1950-talets funktionalism försöker lära oss av den och på så sätt utveckla den teoretiska traditionen inom sociologin. Han riktar en skarp kritik mot den poststrukturalistiska vändningen inom sociologin.

²⁷ Game & Metcalf (1996).

närmande till den sociologiska traditionen. Teorier och tankar skall användas för att förstå dagens sociala verklighet. Studenter skall lära sig att använda sociologi på ett kreativt sätt. Genom att leka med sociologiska konventioner, överskrida disciplinära gränser, utmana de regler som styr kunskapsproduktionen och bejaka ett förutsättningslöst sökande efter analytiska redskap som kan användas för att förstå samtiden vill Game och Metcalf medverka till en förnyelse av sociologin.

Den postmoderna inställning till sociologin som ovan nämnda författare och många andra argumenterar för handlar inte endast om att ogiltigförklara de stora berättelserna och ersätta dessa med s.k. »middle-range theories», utan snarare om att uppmuntra en kreativ sociologi som anpassar sina analytiska redskap till ett föränderligt samhälle. Detta innebär att man som sociolog måste vara beredd »To kill one's darlings», d.v.s. man måste vara öppen för en ständig rekonstruktion av de teorier och analysredskap man använder i sitt arbete. Det är också viktigt att inse att allt inte går att förklara eller förstå inom ramen för sociologin. En sådan hållning innebär inte att allt det gamla måste förkastas, utan snarare att det är nödvändigt att utveckla en skepsis gentemot alla försök att formulera en tradition. Möjligtvis kan en sådan tradition fungera som ett slags riktmärke för den ständiga rekonstruktionen av den sociologiska blicken.

Det kanske är symtomatiskt att sociologer har svårt att hävda sig idag och på ett konstruktivt sätt bidra till skarpsinniga analyser av vår samtid. Många av de stora berättelser som formulerats inom sociologin och som fortfarande påverkar dagens sociologi saknar analyser av sådana viktiga samtida fenomen som massmedier, populärkultur, generell kulturell förändring och kön. I stället har det utvecklats separata discipliner eller inriktningar som tar hand om dessa frågeställningar. Inom media och kommunikation studerar man framväxten av den moderna kommunikationsteknologin och dess konsekvenser för vår samtid, inom den internationella Cultural Studies-traditionen ägnar man sig åt studier av alltifrån ungdomskultur till det multikulturella samhället. De mest spännande teorierna och tankarna om kön formuleras idag inom feminismen. Och så vidare.

Många av de fenomen som sociologer av tradition har studerat, som t.ex. arbetsliv, familj, socialisation, klassamhället och subkulturer håller på att förändras. Om vi inte förnyar våra analytiska redskap och anpassar dessa till förändringar i vardagslivet kanske vi snart står utan arbete. Jag tror i och för sig inte att detta är någon reell risk då medvetenheten om dessa problem är relativt hög och då sociologin historiskt sett har visat en stor plasticitet och förmåga till förnyelse.

Det är vägen som är mödan värd...

Utan att vi knappt märker det smyger sig det postmoderna synsättet in lite varstans. Detta har skett trots att vi i Sverige inte haft någon egentlig diskussion om det postmoderna. Det saknas i stor utsträckning sociologiska analyser av detta fenomen och mestadels har denna diskussion avfärdats som en modefluga. Men som svensk sociolog, speciellt om man är intresserad av den samtida diskussionen om kultur, har det varit svårt att undvika att påverkas av det flöde av böcker som kommit från framför allt England och USA.²⁸ Om vi endast avfärdar »det postmoderna» som något modebetonat och tillfällig, tror jag att vi missar en del poänger som ändå är resultatet av en snart tjugo år gammal diskussion.

Denna diskussion har bl.a. lett till en intressant problematisering av subjektet, till ett ifrågasättande av disciplinära gränser och diverse dualismer, till en skeptisk hållning gentemot alla möjliga former av essentialismer och den har bidragit till att stimulera lusten att upptäcka nya fenomen och att utveckla analytiska redskap som kan hjälpa oss att förstå ett samhälle i förändring. Det postmoderna syftar kanske först och främst till att formulera »sensitizing concepts», begrepp som kan användas för att fånga det nya. Litteraturen om det postmoderna kanske kan hjälpa oss att finna en lust i själva sökandet – en passion för skrivandet och för formulerandet av nya tankar och idéer. Om »det postmoderna» kan ha denna funktion för sociologin – då kan den få en stor betydelse.

²⁸ Se t.ex. Featherstone (1994, 1996) och Johansson & Miegel (1996).

Referenser

- Bauman, Z (1988) »Is there a Postmodern Sociology?» i, *Theory, Culture & Society*, 2-3:217-37.
- (1993) *Postmodern Ethics*. Cambridge: Blackwell.
- Berthens, H (1995) *The Idea of the Postmodern. A History*. London: Routledge.
- Butler, J (1990) *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. London: Routledge.
- (1996) »Subversiva kroppsakter», i Larsson, L (red.) *Feminismer*. Lund: Studentlitteratur.
- Carleheden, M (1996) *Det andra moderna. Om Jürgen Habermas och den samhällsteoretiska diskursen om det moderna*. Göteborg: Daidalos.
- Featherstone, M (1991) *Consumer Culture & Postmodernism*. London: SAGE.
- (1994) *Kropp, kultur, konsumtion*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- (1996) *Undoing Culture*. London: SAGE.
- Freud, S (1920/1995) *Bortom lustprincipen*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Fuss, D (1996) »Den essentiella risken», i Larsson, L (red.) *Feminismer*. Lund: Studentlitteratur.
- Game, A & Metcalf, A (1996) *Passionate Sociology*. London: SAGE.
- Grossberg, L (1992) *We Gotta Get Out of This Place. Popular Conservatism and Postmodern Culture*. London: Routledge.
- Haraway, D (1990) "A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology and Socialist Feminism in the 1980's", i Nicholson, L.J (red.) *Feminism/Postmodernism*. London: Routledge.
- Hebdige, D (1979) *Subculture: The Meaning of Style*. London: Methuen.
- Johansson, T & Miegel, F (1992) *Do the Right Thing. Lifestyle and Identity in Contemporary Youth Culture*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- & Miegel, F (1996) *Kultursociologi*. Lund: Studentlitteratur.
- Lacan, J (1949/1989) *Écrits. Spelstadiet och andra skrifter i urval*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Lash, S (1990) *Sociology of Postmodernism*. London: Routledge.
- Liotard, J-F (1979/1984) *The Postmodern Condition. A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press.
- Maffesoli, M (1996) *The Time of the Tribes. The Decline of Individualism in Mass Society*. London: Routledge.
- McCannell, D (1992) *Empty Meeting Grounds: The Tourist Papers*. London: Routledge.
- Mouzelius, N (1995) *Sociological Theory: What Went Wrong? Diagnosis and Remedies*. London: Routledge.

Nietzsche, F (1888) *Ecce Homo*. Harmondsworth: Penguin.

Rorty, R (1989) *Contingency, Irony and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wellmer, A (1986) *Dialektiken mellan det moderna och det postmoderna*.

Ziehe, T (1989) *Kulturanalyser*. Stockholm/Stehag: Symposion.

FÖRFATTARPRESANTATION

Göran Ahrne är professor i sociologi vid Stockholms universitet och dessutom verksam vid SCORE (Stockholm Center for Organizational Research). Han har bl.a. sysslat med komparativ forskning om klasstruktur och klasskillnader. Under senare år har han framför allt ägnat sig åt studier av frågor om organisationsteori och samhällsteori. Hans senaste publicerade böcker är *Social Organizations. Interaction inside, outside and between organizations*. Sage, 1994 och *Det sociala landskapet. En sociologisk beskrivning av Sverige från 1950-tal till 90-tal*. Korpen, 1996 (tillsammans med Roman och Mats Franzén).

Klas Borell är fil. dr. i sociologi och verksam som universitetslektor vid Institutionen för socialt arbete, Mitthögskolan. Han har nyligen givit ut böckerna *Samhället som nätverk* (tillsammans med Roine Johansson) och *Att spegla verkligheten* (tillsammans med Sten-Olof Brenner). Borell arbetar för närvarande med ett forskningsprojekt om svårigheterna för kommuner och landsting att samordna insatser inom hemtjänst och hemsjukvård.

Thomas Brante är professor i sociologi vid Högskolan i Örebro. Hans forskning är främst inriktad på teoretisk sociologi, samt på moderna vetenskapsbaserade kontroverser. Några av hans verk inom området är *Vetenskapens struktur och förändring* (1980), *Vetenskapens sociala grunder. En studie av konflikter i forskarvärlden* (1984), *Anthony Giddens och samhällsvetenskapen* (1989) och *Epidemisk masspsykos eller reell risk? En sociologisk studie av kontroversen kring elöverkänslighet* (1995).

Per-Anders Forstorp är fil. dr. i kommunikation och forskarassistent vid Tema Kommunikation, Linköpings universitet. Han har skrivit om litteraturläsning, textpraktiker och kulturell identitet i folkrörelserna. Han forskar i gränslandet mellan sociologi och moralfilosofi om moralisk och politisk diskurs i utvecklingen av transporttekniska system, i media, politik och krigsmakten.

Lars Hansen är doktorand vid Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet. Hans avhandling kommer att handla om förändringar i yrkesroller och yrkesstruktur på den moderna arbetsmarknaden.

Bo Isenberg är doktorand vid Sociologiska institutionen, Lunds universitet. Han skriver en avhandling om modernitet och kontingens.

Thomas Johansson är fil. dr. i sociologi och legitimerad psykolog. Han har skrivit en rad böcker och artiklar i kultursociologi och socialpsykologi. Här kan nämnas: *Rutinisering och reflexivitet: En introduktion till Anthony Giddens* (1995), *Socialpsykologi och modernitet* (1996), *Kultursociologi* (tillsammans med Fredrik Miegel) och senast *Den kultiverade kroppen: Gymkultur, friskvård och estetik* (under utgivning på Carlssons förlag).

Åke Nilsén är doktorand vid Sociologiska institutionen, Lunds universitet och koordinator för Centrum för ungdomsforskning vid Lund universitet. Han skriver på en avhandling om fenomenologisk sociologi.

Anna Olsson är doktorand vid Institutionen för idéhistoria vid Umeå universitet. Hon arbetar f.n. på en avhandling med arbetstiteln *Samhällsvetenskapen i industrisamhället: Sociologi och socialvetenskap i 1940- och 1950-talens Sverige*. I avhandlingen sätts sociologins etablering i fokus för att belysa samhällsvetenskapens expansion och tidens samhällssyn.

Sverker Sörlin är idéhistoriker och professor i miljöhistoria vid Umeå universitet. Bland hans böcker märks *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet* (1988) och *Naturkontraktet: Om naturumgängets idéhistoria* (1991). Vetenskapssociologiska perspektiv finns i bl.a. *Denationalizing Science: The International Contexts of Scientific Practice* (co-ed, 1993), *De lärdas republik* (1994) och *Universiteten som drivkrafter* (1996).

Rolf Törnquist är docent i sociologi och verksam vid Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet. Han har publicerat artiklar inom historisk kultursociologi och nyligen avslutat en studie om präster och församlingsbor på svensk landsbygd mellan 1750 och 1850. Nu arbetar han med ett projekt för Byggeforskningsrådet om *Sociala planeringsfält för boendet i Sverige* samt med en studie om sociologiska perspektiv på gatukampen i Weimarrepubliken mellan socialister och nationalsocialister.

Per Wisselgren är doktorand vid Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet. Han skriver för närvarande på en avhandling med arbetstiteln »Lorénska stiftelsen och den sociala frågan: Bidrag till den moderna svenska samhällsvetenskapens historia». Perspektivet i avhandlingen kan beskrivas som vetenskapshistoriskt och vetenskapssociologiskt. Två teman som behandlas är förhållandet mellan socialvetenskap och socialpolitik samt relationen mellan de två kunskapsområdena litteratur och naturvetenskap.

År 1947 installerades den första professorn i sociologi i Sverige. Under de följande femtio åren utvecklades ämnet snabbt och är idag en etablerad samhälls- och beteendevetenskap. Ett sociologiskt tänkande uppstod dock inte med den första professuren. Det har sina rötter i 1800-talets och det tidiga 1900-talets reflexioner om och undersökningar av bondesamhällets övergång till industrisamhälle, av folkrörelserna och utvandringen till Amerika och i ambitionen att bygga ett modernt välfärdssamhälle. Denna bakgrund har, tillsammans med de senaste fem decenniernas utveckling, format den sociologi som finns idag.

I denna bok diskuteras och analyseras några av de många källådror som utgör den svenska sociologins förhistoria. Vi möter Erik Gustaf Geijer som en tidig samhällsfilosof, folkrörelseforskaren E. H. Törnberg och Gustaf Steffen, professor i nationalekonomi och sociologi i Göteborg 1903–29. Här får vi också stifta bekantskap med sociologiska seminariet i Lund på 1930-talet och andra viktiga personer och verksamheter som ledde till etablerandet av sociologi som ett universitetsämne. Men boken tar även upp andra frågor, såsom sociologins förhållande till historieämnet, olika faser av disciplinen under de senaste femtio åren, dess olika kriser, omvandlingar och möjligheter inför framtiden, och slutligen dess förhållande till den postmodernistiska debatten. De olika kapitlen, både de historiska och de samtids- och framtidsinriktade, visar på olika sätt hur sociologin som ämne rör sig och förändras i tiden.